

КИЇВ

10

1967

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

50

НОВІ КНИГИ

БЕДЗИК Д. — Напередодні великого штурму, Політвидав України, К., 1967, 68 с.

Бердянск. Путеводитель, изд-во «Промінь», Днепропетровск, 1967, 119 с.

ВАНІЄВ Г., ГАРМАШ П. — Героїчний Севастополь, Політвидав України, К., 1967, 203 с. з іл.

Горловка. Біографія міста, изд-во «Донбасс», Донецьк, 1967, 160 с. с ілл.

Гражданская война на Украине. 1918—1920. Сборник документов и материалов. В 3-х т., 4-х кн. Т. 1, кн. 2. Борьба рабочих и крестьян за освобождение Украины от интервентов Антанты и денкинцев. Ноябрь 1918 — апрель 1919, изд-во «Наукова думка», К., 1967, 491 с.

ДУБИНСКИЙ И. — Летопись памятных дней. Рассказы, воспоминания, изд-во «Радянський письменник», К., 1967, 222 с. с ілл.

ЗБАНАЦЬКИЙ Ю. — Минуло 50 років, Політвидав України, К., 1967, 50 с.

ЗУБАНЬ О. К. — Боротьба Комуністичної партії України за розвиток народної освіти і підготовку кадрів для народного господарства (1945—1952 рр.), вид-во Львівського ун-ту, Львів, 1967, 232 с.

Історія робітничого класу Української

РСР. У 2-х т. Т. 2, вид-во «Наукова думка», К., 1967, 507 с. з іл.

КАСИМЕНКО О. К. — Возз'єднання України з Росією — поворотний етап в історичній долі українського народу, т-во «Знання» Української РСР, К., 1967, 48 с. з іл.

ЛИХОЛАТ А. В. — Здійснення ленінської національної політики на Україні, 1917—1920, вид-во «Наукова думка», К., 1967, 304 с.

МАКІВКА С. — Тривожні дорogi. Спогади, вид-во «Каменяр», Львів, 1967, 119 с.

Підвищення добробуту трудящих України за п'ятдесят років радянської влади, вид-во Львівського ун-ту, Львів, 1967, 274 с. з іл.

ПРОЖОГІН В. — В боях відстояли свою владу, Політвидав України, К., 1967, 63 с.

РІВОШ Е. — Павло Петрович Постишев, Політвидав України, К., 1967, 214 с. з іл.

ТИЧИНА А. — Вивчення ролі робітничого класу України в державному і господарському будівництві на уроках історії, вид-во «Радянська школа», К., 1967, 75 с.

Харків у цифрах і фактах. Довідник, вид-во «Прапор», Харків, 1967, 196 с. з іл.

ШЕКЕРА І. М. — Київська Русь XI ст. у міжнародних відносинах, вид-во «Наукова думка», К., 1967, 200 с.

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

№ 10 (79)

ЖОВТЕНЬ

1967

РІК ВИДАННЯ
ОДИНАДЦЯТИЙ
Виходить щомісяця

ОРГАН ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР, ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ
ПАРТІЇ ЦК КП УКРАЇНИ — ФІЛІАЛУ ІНСТИТУТУ МАРКСИЗМУ-ЛЕНІНІЗМУ ПРИ ЦК КПРС

З М І С Т

СТАТТІ

Під прапором комунізму	3
М. І. Супруненко — Жовтнева революція і боротьба за владу Рад на Ук- раїні	12
І. І. Компанієць — Великий Жовтень і західноукраїнські землі	24
Петро Кравчук (<i>Канада</i>) — Відгомін Жовтневої революції в Канаді	33
І. О. Гуржій — В. І. Ленін про економічний розвиток України в дожовтне- вий період	40

ПОВІДОМЛЕННЯ

М. М. Губерський (<i>Полтава</i>) — Зміцнення колгоспів керівними кадрами (1961—1965 рр.)	52
А. Ф. Суровий (<i>Кам'янець-Подільський</i>) — Боротьба Комуністичної партії за єдність рядів пролетаріату Росії та України в 1917—1920 рр.	62

У спільній боротьбі за владу рад

К. А. Пліопліс (<i>Вільнюс</i>) — Дружба, скріплена кров'ю	69
С. В. Хармандарян (<i>Єреван</i>) — Бойова співдружність народів	72
А. Я. Вишневський (<i>Душанбе</i>) — Сини українського народу — активні учас- ники нового життя в Таджикистані	76

ЗАМІТКИ

Л. І. Ткачова — Робота політорганів Червоної Армії серед населення Ук- раїни (1943—1944 рр.)	79
І. І. Печериця (<i>Миколаїв</i>) — Діяльність більшовиків Півдня України по зміцненню союзу робітничого класу та селянства в березні—жовтні 1917 р. Істам Нарзикулов (<i>Самарканд</i>) — Соціальна диференціація англійсько- го манору в XVI—XVII ст.	82
	86

НА ДОПОМОГУ ВИКЛАДАЧУ ІСТОРІЇ

Т. М. Шашло — Про систему виховної роботи вчителя історії та суспіль- ствознавства	90
---	----

Поради історикам-початківцям

І. П. Крип'якевич (<i>Львів</i>) — Нарис методики історичних досліджень	94
---	----

Охорона і використання пам'яток історії та культури

І. Ф. Шатилюк — Найважливіші пам'ятні місця Великого Жовтня на Україні	98
--	----

ВИДАВНИЦТВО «НАУКОВА ДУМКА»

НАШ КАЛЕНДАР

Т. М. Колішер — Консолідація партійних рядів (До 50-річчя перших губернських більшовицьких конференцій на Україні)	105
Л. Д. Вітрук — Ювілейні з'їзди жінок — депутатів Рад (жовтень 1927 р.)	106
Л. Є. Кизя — 25-річчя славного партизанського подвигу	108
В. П. Алексеєнко (<i>Харків</i>) — 20-річчя Державного підшипникового заводу в Харкові	110
К. П. Бахмат — 100 років з дня народження відомого археолога та етнографа М. Ф. Біляшівського	112
О. В. Більбук (<i>Владивосток</i>) — Герой громадянської війни на Далекому Сході	113
І. К. Григор'єв (<i>Ленінград</i>) — Видатний теоретик і практик колективізації (До 70-річчя з дня народження К. М. Григор'єва)	117
І. О. Г. — До 60-річчя з дня народження академіка Є. М. Жукова	117

ДОКУМЕНТИ ТА МАТЕРІАЛИ

Ю. М. Гамрецький — Представництво України на II Всеросійському з'їзді Рад	119
---	-----

СПОГАДИ

С. Т. Хавкін (<i>Москва</i>) — Київські більшовики в боротьбі за владу Рад у 1917—1918 рр.	132
--	-----

ОГЛЯД ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

І. Т. Лісевич — Україна в сучасній румунській історіографії	138
---	-----

КРИТИКА ТА БІБЛІОГРАФІЯ

І. М. Премислер — Рабочее движение на Украине в период первой мировой империалистической войны. Июль 1914 — февраль 1917 гг.	145
А. К. Мартиненко, А. І. Черній (<i>Ровно</i>) — Вопросы истории славян	145
І. К. Рибалка (<i>Харків</i>), О. Ф. Скакун (<i>Харків</i>) — П. Г. Марков. А. Я. Ефименко — историк Украины	147
Є. А. Корнієнко, В. С. Костенко — Г. И. Марахов. Польское восстание 1863 г. на Правобережной Украине	150

ХРОНІКА ТА ІНФОРМАЦІЯ

В. Г. Сарбей — Всесоюзна наукова сесія з проблем історіографії	152
М. І. Бей (<i>Тернопіль</i>) — Наукова конференція «Великий Жовтень і Тернопільщина»	154
Л. А. Шевченко — Братні зв'язки науковців	155
Є. О. Колесник — Бібліотека М. І. Костомарова	156
<u>Кузьма Кіндратович Дубина</u>	157

ДОДАТОК

Історія України в збірниках документів і матеріалів (бібліографія)	158
--	-----

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

К. К. Дубина (головний редактор), І. Л. Бутич, А. М. Гаєвський (заст. головного редактора), І. О. Гуржій, М. Р. Доній, В. А. Жебокрицький, П. М. Калениченко, І. П. Кожукало, І. І. Коломійченко, І. В. Лупандін (відповідальний секретар), І. Д. Назаренко, А. В. Санцевич (заст. головного редактора), В. А. Чирко, Ф. П. Шевченко, П. М. Шморгун (заст. головного редактора).

Адреса редакції: Київ, 1, Кірова, 4, телефон: Б 4-71-31.

Украинский исторический журнал, № 10, 1967

Выходит ежемесячно

(на украинском языке)

Технічний редактор Л. А. Стражник

Коректори О. Д. Дорич, О. М. Ставнійчук, Л. Б. Усатова.

БФ 37548. Зам. К-165. Тираж 6890. Формат паперу 70 × 108/16. Друк фіз. аркушів 10. Умовн. друк. аркушів 14. Обліково-видавн. аркушів 16,9. Здано до складання 28.VIII 1967 р. Підписано до друку 12.X 1967 р.

Київська обласна друкарня, вул. Леніна, 19.

Статті

ПІД ПРАПОРОМ КОМУНІЗМУ

Радянський народ, все прогресивне людство в цьому році відзначають знаменну дату — 50-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції. Від жовтневих днів 1917 р. через суворі військові випробування і роки творчої праці проходить славний шлях боротьби за комунізм, який нерозривно з'єднав наше минуле, сучасне і майбутнє. Це був поступальний розвиток Радянської країни «з безодні страждань, мук, голоду, здичавіння до світлого майбутнього комуністичного суспільства, загального добробуту і міцного миру...»¹.

Історія знає багато видатних подій. Але жодна з них не може зрівнятися з Великою Жовтневою соціалістичною революцією по тому величезному впливу, який вона справила і продовжує справляти на життя всіх народів, на долю всього світу. Як підкреслював В. І. Ленін, це була «найглибша революція в історії людства, перший в світі перехід влади від меншості експлуататорів до більшості експлуатованих...»². Всяке визначене явище сучасного громадського і політичного життя несе в собі відгомін найвеличнішої події, яка відкрила півстоліття тому нову еру — епоху переходу від капіталізму до соціалізму.

За 50 років досвід Жовтневої революції пройшов всебічну історичну перевірку, показав свою нездоланну силу, неминуще значення теорії марксизму-ленінізму як для нашої країни, так і для народів усього світу. Перемога соціалізму і успіхи будівництва комунізму в СРСР, розвиток світової системи соціалізму, досягнення міжнародного комуністичного і робітничого руху, розмах національно-визвольної боротьби — все це результат історичного процесу, початком якого був Великий Жовтень.

Прорвавши фронт імперіалізму в жовтні 1917 р. у його найслабшій ланці, соціалістична революція в Росії вперше в історії людства зробила трудящі маси господарями своєї країни. Утвердивши диктатуру пролетаріату, вона створила новий тип держави — Радянську соціалістичну державу — і нову форму демократії — демократію для трудящих. Жовтнева революція розбила кайдани національного гноблення, забезпечивши політичну рівноправність всіх націй і сприяючи ліквідації успадкованої від минулого економічної й культурної нерівності. На міжнародній арені з'явилась країна, яка стала оплотом боротьби проти соціального і національного гноблення, проти загарбницьких воєн. Соціалістична революція в Росії до самої основи потрясла світовий капіталізм. За словами В. І. Леніна, вона «вказала всьому світові шляхи до соціалізму і показала буржуазії, що наближається кінець її торжества»³.

Намагаючись задушити новий суспільний лад, скинуті експлуататорські класи і міжнародний імперіалізм повели запеклу збройну бо-

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 27, стор. 130.

² В. І. Ленін. Твори, т. 28, стор. 427.

³ Там же, стор. 26.

ротьбу проти нього. Вони завдали незліченних бід і страждань нашому народові, але кінець кінцем були розгромлені. Справа революції завершилась її тріумфом. Перемога радянського народу і його Червоної Армії над інтервентами та внутрішньою контрреволюцією в громадянській війні була величезною воєнною і політичною поразкою світового імперіалізму, свідченням життєвості і міцності Радянської влади. Соціалізм виграв першу вирішальну битву проти капіталістичного світу. «За Радянську владу, за свободу і комуністичне майбутнє,— вказується в Тезах ЦК КПРС «50 років Великої Жовтневої соціалістичної революції»,— самовіддано боролися трудящі всіх націй і народностей нашої країни. У громадянській війні ще більше зміцнів бойовий союз робітників і селян, союз всіх визволених революцією народів»⁴.

Після закінчення громадянської війни виникло багато нових складних питань будівництва соціалізму. Треба було надати теоретичним побудовам марксизму плоти реальних суспільних форм, відповідно до вимог об'єктивних закономірностей створити якісно відмінну від попередніх соціально-економічну формацію з усіма її найскладнішими, різноманітними суспільними зв'язками і відносинами. Перед трудящими країни стояли завдання виробити форми устрою соціалістичної держави, управління народним господарством, побудувати нові взаємовідносини між містом і селом, між численними народами нашої великої країни. Потрібно було залучити маси трудящих до вирішення корінних питань суспільного життя, значно підняти їх культурний рівень.

Історична заслуга Комуністичної партії на чолі з В. І. Леніним полягає в тому, що вона озброїла радянський народ науковим планом побудови соціалізму, який в ході революційно-перетворюючої діяльності втілювався у реальні соціальні форми. Було пройдено великий шлях, подолано багато труднощів і перешкод, і, втілюючи в життя ленінський план побудови соціалістичного суспільства, здійснено індустріалізацію країни, колективізацію сільського господарства і культурну революцію. Соціалістичний спосіб виробництва став пануючим в усіх сферах народного господарства нашої країни.

В процесі цих докорінних змін виконувались ленінські настанови з національного питання. У Союз Радянських Соціалістичних Республік оформилась інтернаціональна співдружність народів нашої Батьківщини. Соціалізм забезпечив їм фактичну рівність у політичному, економічному і культурному житті. Подіями величезної ваги у розв'язанні національного питання було возз'єднання українського, білоруського і молдавського народів, відновлення Радянської влади в Естонії, Латвії та Литві і входження їх до складу СРСР. Вільні і рівноправні народи радянських республік, всі нації і народності Союзу РСР спільними зусиллями досягли знаменних успіхів у розвитку економіки та культури, побудували соціалізм.

Серйозним випробуванням могутності й життєвості соціалістичного ладу була Велика Вітчизняна війна, нав'язана Радянському Союзові фашизмом — ударною силою імперіалізму. Вона виявилась найтяжчою і найжорстокішою з усіх воєн, які будь-коли довелося вести нашій країні. На священну боротьбу піднявся весь радянський народ і під керівництвом Комуністичної партії відстояв соціалістичну Вітчизну, завоювання Великого Жовтня. У війні переміг найпрогресивніший суспільний і державний лад. Джерелами сили Радянського Союзу були соціалістична економіка, соціально-політична та ідейна єдність суспільства, міцний союз робітничого класу і селянства, радянський патріотизм і дружба народів СРСР, згуртованість трудящих навколо партії

⁴ 50 років Великої Жовтневої соціалістичної революції. Тези ЦК КПРС, К., 1967, стор. 10.

комуністів, безприкладний героїзм і мужність радянських воїнів. Соціалістична ідеологія здобула звитягу над людиноненависницькою ідеологією фашизму та імперіалізму.

Перемога Радянського Союзу у Великій Вітчизняній війні мала всесвітньо-історичне значення. Склались сприятливі умови для розвитку і здійснення соціалістичних революцій в країнах Європи і Азії, утворення світової системи соціалізму, широкого розгортання національно-визвольної боротьби народів.

Розгромивши смертельного ворога, радянський народ приступив до дальшого здійснення планів мирного будівництва. Післявоєнні умови розвитку радянського суспільства наочно довели правильність політичної і теоретичної діяльності партії. За післявоєнні роки ще більше зміцнів і розвинувся суспільний і державний лад, загартувалась соціально-політична та ідейна єдність робітників, селян, інтелігенції, ще тіснішою стала дружба народів Радянського Союзу, їх згуртованість навколо ленінської партії. **«Повна, остаточна перемога соціалізму,— підкреслюється в Тезах ЦК КПРС,— головний підсумок революційно-перетворюючої діяльності радянського народу під керівництвом Комуністичної партії»**⁵. Створились всі необхідні політичні, економічні й духовні передумови для переходу до будівництва комуністичного суспільства.

На XXII з'їзді партія прийняла нову Програму, в якій визначено основні напрями комуністичного будівництва в СРСР: створення матеріально-технічної бази комунізму, формування комуністичних суспільних відносин, виховання нової людини. В рішеннях XXIII з'їзду, жовтневого (1964 р.) і наступних Пленумів ЦК КПРС ці завдання були всебічно обгрунтовані й конкретизовані з врахуванням сучасних умов розвитку радянського суспільства.

Успіх комуністичного будівництва залежить від правильної, науково обгрунтованої політики. Таку політику здійснює Комуністична партія, яка спирається на марксистсько-ленінську теорію й виходить з об'єктивних закономірностей історичного процесу, передбачає і прискорює рух суспільства до комунізму. В. І. Ленін надавав великого значення науковому обгрунтуванню партійної лінії. Дух революційної діалектики, вимога конкретного аналізу конкретної ситуації, строго науковий підхід до оцінки співвідношення класових сил всередині кожної країни і в загальносвітовому масштабі пронизують усі частини, всі сторони ленінського вчення. «Марксизм вимагає від нас найточнішого, що його об'єктивно можна перевірити, врахування співвідношення класів і конкретних особливостей кожного історичного моменту,— вказував В. І. Ленін.— Ми, більшовики, завжди старалися бути вірними цій вимозі, безумовно обов'язковій з точки зору всякого наукового обгрунтування політики»⁶. Майже півстоліття, яке минуло з часу написання цих слів, переконливо вказує, що Комуністична партія Радянського Союзу вірна цій вимозі ленінізму. Розроблені листопадовим (1964 р.), березневим і вересневим (1965 р.) Пленумами ЦК і схвалені XXIII з'їздом партії заходи по удосконаленню керівництва економічним, соціально-політичним і духовним життям країни знаменують собою новий етап у розвитку радянського суспільства на шляху до комунізму.

Створення матеріально-технічної бази комунізму — головне економічне завдання радянського народу. Тільки достаток матеріальних і духовних благ на базі зростання продуктивності праці, наявність всіх необхідних суспільних передумов забезпечать здійснення основного принципу комунізму «Від кожного — по здібностях, кожному — по потребах».

⁵ 50 років Великої Жовтневої соціалістичної революції. Тези ЦК КПРС, стор. 24.

⁶ В. І. Ленін. Твори, т. 24, стор. 23.

Одним з вирішальних досягнень і перевагою соціалізму є сталі високі темпи економічного розвитку. Якщо середньорічний приріст промислового виробництва за 1929—1966 рр. становив в СРСР 11,1%, то в США — тільки 4%, Англії і Франції — 2,5%. Високі темпи індустріалізації дали можливість нашій країні добитись велетенського промислового піднесення. Про це яскраво свідчить економічне зростання Радянської України, яка розквітла у братній сім'ї республік, ставши високорозвинутою індустріальною державою, з найпередовішою наукою, технікою, культурою.

За роки, що минули після Жовтневої революції, промислове виробництво республіки зросло майже в 44 рази. Тепер Україна за 8 днів дає стільки продукції, скільки випустила за весь 1913 р. Лише за післявоєнні роки в республіці збудовано понад 2 400 провідних підприємств, серед них найбільші в світі доменні і мартенівські печі, прокатні стани, підприємства великої хімії, потужні електростанції. Особливо високими темпами розвивались у республіці ті галузі промисловості, які сприяють технічному прогресові. Так, обсяг продукції машинобудування і металообробки у порівнянні з 1913 р. збільшився у 400 раз, виробництво електроенергії зросло в 186 раз.

Нині Українська РСР займає перше місце в Європі по виробництву чавуну, сталі, прокату, видобутку природного газу і залізної руди, випуску магістральних тепловозів. У республіці створені такі провідні галузі промисловості, як авіаційна, автомобільна, тракторна, приладобудівна, радіоелектронна, газова та ін. Найбільший у світі літак-велепень «Антей», синтетичні алмази, найскладніші верстати — ось свідчення високого технічного рівня промисловості УРСР.

Успіхи індустрії дали можливість неухильно підвищувати технічну озброєність колгоспів та радгоспів, розвивати сільськогосподарське виробництво. На початок 1967 р. у колгоспах і радгоспах республіки налічувалось 272 тис. тракторів, 83 тис. зернових і бурякових комбайнів, 210 тис. вантажних автомобілів та багато інших сільськогосподарських машин і механізмів. Нині наша республіка є одною з найважливіших баз країни по виробництву зерна, цукрових буряків, продуктів тваринництва. Про успіхи соціалістичного сільського господарства свідчать такі дані. Врожайність зернових культур підвищилась з 9,4 ц з га в 1913 р. до 21,5 ц в 1966 р., або в 2,3 раза. Виробництво цукру в 1966 р. становило 5,3 млн. т проти 1,1 млн. т в 1913 р., виробництво м'яса збільшилося в 2,4 раза, молока — в 3,7 раза.

Відзначаючи досягнення в галузі економіки, слід мати на увазі, що нашому народу довелося близько 20 років відбивати агресію і відбудовувати зруйноване війнами народне господарство.

Важливим етапом боротьби трудящих Радянського Союзу за побудову комунізму є п'ятирічний план 1966—1970 рр., протягом якого матеріально-технічна база країни набере дальшого могутнього розвитку, посиляться економічна й оборонна могутність СРСР. Основними характерними рисами економічного розвитку на сучасному етапі комуністичного будівництва є здійснення в нашій країні ряду важливих заходів. Головні з них — проведення в життя економічної реформи, новий підхід до управління, який полягає в тому, щоб посилити роль економічних методів керівництва, удосконалювати державне планування і розширювати господарську самостійність та ініціативу підприємств, всіма засобами впроваджувати й удосконалювати госпрозрахунок; взятий партією курс на швидкий розвиток тих галузей промисловості, які безпосередньо задовольняють матеріальні й культурні потреби населення, на зближення темпів зростаючого виробництва предметів споживання і виробництва засобів виробництва.

У своїй політиці Комуністична партія виходить з того, що будівництво комунізму і піднесення добробуту народу невіддільні. У 1966 р. порівняно з 1913 р. реальні доходи робітників промисловості і будівництва збільшилися в 6,6 раза, реальні доходи селян в розрахунку на одного працюючого, — у 8,5 раза. Особливо яскравим свідченням переваг соціалістичної системи над капіталістичною є безперервне розширення суспільних фондів для безплатного задоволення потреб населення або надання пільг у здобутті освіти, безплатному медичному обслуговуванні, соціальному забезпеченні, відпочинку тощо.

Одна з найважливіших проблем у нашій країні — задоволення потреб трудящих у впорядкованому житті. За масштабами і темпами житлового будівництва СРСР стоїть на одному з перших місць у світі. Якщо у 1917 р. загальна площа всього житлового фонду в містах і селах України становила 38 млн. кв. м, то зараз вона досягає близько 270 млн. кв. м, тобто зросла більше ніж у 7 разів. Слід відзначити, що населення республіки за період з 1913 р. по 1966 р. зросло на 29%.

Надаючи великого значення питанням наукового керівництва економікою, партія пильну увагу приділяє соціально-політичному життю нашого суспільства. Його провідною творчою силою виступає робітничий клас, який здійснює свою керівну роль і в період будівництва комунізму. Близько 50% робітників СРСР (на Україні 52,1%) мають повну і неповну середню освіту. Праця робітника, який керує складними машинами і механізмами, дедалі більше зближується з працею інженера й техника. Докорінно змінилось становище селянства — вірного союзника робітничого класу, активної сили будівництва комуністичного суспільства. Сільськогосподарська праця зближується з індустріальною, поступово стираються істотні відмінності між містом і селом. Посилюється роль радянської інтелігенції, її інтереси невіддільні від інтересів робітників і селян. Чисельність інтелігенції невинно зростає. Якщо 1940 р. на Україні фахівців з вищою і середньою спеціальною освітою, зайнятих в народному господарстві, було 513,1 тис., то в 1965 р. стало 2333,4 тис. чоловік, або більше, ніж в чотири з половиною раза. В нашому суспільстві відбувається процес поступового стирання соціальних відмінностей. В єдиному строю всі класи і соціальні групи створюють матеріальну базу комунізму, удосконалюють суспільні відносини, зміцнюють морально-політичну та ідейну єдність народу.

На досвіді СРСР увесь світ переконується у життєвій силі ленінської національної політики. Могутній прискорювач соціального прогресу — відносини дружби і співробітництва націй повністю відповідають інтересам кожної окремої нації, всій співдружності народів СРСР. Це, зокрема, видно на прикладі Української РСР, яка за роки Радянської влади стала республікою могутньої паливно-енергетичної, металургійної, машинобудівної, хімічної, багатогалузевої харчової промисловості і великого колективного сільського господарства. Україна на кінець семиріччя давала 49,2% загальносоюзної виплавки чавуну, 40,7% виплавки сталі, 42,5% виробництва прокату, 33,6% видобутку вугілля, 48% металургійного і 31% хімічного устаткування, 98% вугільних комбайнів тощо.

Український народ знає, що всі ці успіхи досягнуті з допомогою російського та інших братніх народів. Водночас трудящі Української РСР подають всіляку допомогу народам братніх союзних республік.

Період комуністичного будівництва знаменується дальшим розквітом соціалістичної державності і демократії. Народжені революцією Ради розвинулись у струнку систему органів народного представництва, які поєднують у собі риси державних і громадських організацій. З ліквідацією експлуататорських класів держава диктатури пролетаріату

стала політичною організацією всього народу при керівній ролі робітничого класу. Відбувається поступовий розвиток соціалістичної державності до суспільного комуністичного самоврядування. Це знаходить конкретний вираз у зростанні представницького характеру Рад, посиленні громадських засад у їх діяльності. Тільки до місцевих Рад Української РСР у березні 1967 р. було обрано близько 422,5 тис. депутатів, що на 30 тис. більше, ніж під час виборів у 1961 р. У самодіяльних громадських організаціях, що примикають до Рад, беруть участь мільйони трудящих.

Всіх своїх завоювань радянський народ домігся під керівництвом Комуністичної партії, яка продовжує розпочату в жовтні 1917 р. справу будівництва комунізму. Жовтнева революція, соціалістичні перетворення в нашій країні дали світовому революційному рухові багатющий досвід організації політичної партії робітничого класу нового типу, партійного керівництва революційною боротьбою і соціалістичним будівництвом.

Сила партії — у відданості ідеям марксизму-ленінізму, у невпинному творчому його розвитку відповідно до нових вимог часу, постійному вдосконаленні форм і методів своєї політичної діяльності. Ленінська партія розробила корінні проблеми сучасності: про закономірності пролетарської революції і визвольної боротьби, мирний і немирний шляхи розвитку революції, союз робітничого класу і селянства, про диктатуру пролетаріату і керівну роль партії в революції і побудові соціалістичного суспільства, про можливість перемоги соціалізму спочатку в одній країні, шляхи створення соціалістичної економіки, залучення до соціалістичного будівництва селянства та інтелігенції, розв'язання національного питання, про зміст і методи здійснення культурної революції та ін.

Творчо розвиваючи і збагачуючи марксистсько-ленінське вчення, КПРС освітлює радянському народові шлях у його боротьбі за перемогу комунізму. Партія вказала на першорядне значення для цієї справи створення матеріально-технічної бази комунізму, розробила наукові принципи організації і управління народним господарством, обґрунтувала розвиток соціалістичної державності в комуністичне самоврядування, шляхи удосконалення соціалістичних суспільних відносин і виховання комуністичної свідомості у трудівників соціалістичного суспільства. Партія Леніна вносить великий вклад у розробку актуальних проблем сучасного світового розвитку, міжнародного комуністичного і робітничого руху.

Комуністична партія — живий політичний організм, вона росла, зміцнювалась і збагачувалась новим досвідом одночасно із зростанням Радянської країни. За 50 років Радянської влади партія перетворилась у величезну силу, в рядах КПРС понад 12,8 млн. комуністів, у КП України налічується понад 2 млн. Провідне становище в лавах Комуністичної партії займає і далі займатиме робітничий клас. Комуністична партія — плоть від плоті робітничого класу, народу-трудівника, народу-творця, вона завжди відчуває його однастайну підтримку.

В період будівництва комунізму роль партії зростає, що зумовлено збільшенням масштабів і складністю завдань по перетворенню суспільства, піднесення творчої активності мас, дальшим розвитком соціалістичної демократії.

Будівництво соціалізму і комунізму — це докорінна зміна соціально-економічних відносин, що існували, зростання добробуту, освіченості, культури народних мас, розвиток соціалістичної свідомості на міцній економічній та політичній основі нового суспільства і всього багатства духовних завоювань людства. Справжня культурна револю-

ція могла відбутись і дійсно вперше була проведена лише після перемоги соціалістичної революції, на основі влади робітничого класу і проходила під керівництвом партії. Комуністична партія керувалась при цьому вказівкою В. І. Леніна про те, що «треба взяти всю культуру, яку капіталізм залишив, і з неї побудувати соціалізм. Треба взяти всю науку, техніку, всі знання, мистецтво. Без цього ми життя комуністичного суспільства побудувати не можемо»⁷.

У радянському суспільстві всі багатства духовної культури служать інтересам народу, справі комуністичного будівництва. Велика Жовтнева соціалістична революція, радянський лад утвердили в громадянських правах українську національну культуру, забезпечили їй повну рівноправність і умови для швидкого розквіту. А для цього потрібно було пройти великий і складний шлях, подолати наслідки реакційної політики царизму щодо української культури й мови і ворожі нашії справі буржуазно-націоналістичні тенденції. Сьогодні ми є свідками всебічного розквіту духовного життя українського народу. Якщо до революції 70% населення республіки було неписьменним, то тепер неписьменність повністю ліквідована. На Україні працює 32 тис. загальноосвітніх шкіл, 132 вузи і 717 спеціальних середніх учбових закладів, 26 тис. клубів, будинків і палаців культури, 27 тис. кіноустановок, 69 тис. бібліотек, якими користуються 22 млн. чоловік. За роки Радянської влади вийшло понад 3 млрд. книг, видається 2 685 назв газет і журналів, з них 2 200 — українською, а решта російською, молдавською, угорською мовами. На кожну тисячу чоловік населення припадає 1 150 примірників газет і журналів.

Завдяки перемозі Жовтня український народ дістав можливість вчитися і творити рідною мовою, яка за ці роки значно збагатилася. Зросла її суспільна роль, з сфери побутового спілкування вона перейшла в сферу державного управління, преси, науки, культури, школи, вузів, усіх суспільних відносин.

Яскравою рисою сучасної епохи є небувало швидкий розвиток науки, її всезростаючий вплив на всі сторони матеріального і культурного життя. Наука, перетворюючись дедалі більше в безпосередню продуктивну силу докорінно змінює в умовах соціалізму характер трудової діяльності людей, поліпшує умови праці, робить її творчою і змістовною. Про грандіозні масштаби зростання науки в СРСР і, зокрема, в нашії республіці, свідчать такі яскраві дані. У тяжкий час громадянської війни, в лютому 1919 р. на Україні було засновано Академію наук. В її складі налічувалось 4 інститути, 26 кафедр, кілька комісій де працювало 140 співробітників. А на п'ятдесятому році Великого Жовтня чисельний склад академії зріс приблизно у 200 раз. Нині в її 60 установах працює близько 30 тис. науковців, серед них — 222 академіки і члени-кореспонденти, 409 докторів і 2568 кандидатів наук. А всього в республіці близько 840 наукових установ з кількістю працівників близько 100 тис., серед них понад 2 тис. докторів і 20 тис. кандидатів наук. «Наш народ,— вказується в Тезах ЦК КПРС,— по праву пишається тим, що перша в світі соціалістична держава висунула видатних учених, які внесли величезний вклад у науково-технічний прогрес людства і є славою вітчизняної та світової науки»⁸.

Величезну роль у теоретичній діяльності КПРС, у підвищенні рівня ідейно-політичного виховання трудящих, у пропаганді марксизму-ленізму відіграє у республіці вирощений партією великий загін висококваліфікованих наукових і науково-педагогічних працівників суспільних

⁷ В. І. Ленін. Твори, т. 29, стор. 51.

⁸ 50 років Великої Жовтневої соціалістичної революції. Тези ЦК КПРС, стор. 43.

наук. При їх активній участі проведена значна робота по глибокому освоєнню ідейної спадщини Маркса — Енгельса — Леніна. Величезне значення має вихід у світ другого видання українською мовою творів К. Маркса і Ф. Енгельса.

На методологічній основі марксизму-ленінізму розвиваються суспільні науки. Зв'язок з практикою, насущними завданнями комуністичного будівництва, розвиток творчого, революційно-критичного духу марксизму-ленінізму — важлива вимога прогресу суспільних наук. Керуючись ленінським принципом партійності, вони набувають дедалі зростаючого значення в комуністичному вихованні трудящих, у боротьбі з буржуазною ідеологією, різного роду опортуністичними поглядами.

Із значними досягненнями підходять до 50-річчя Великого Жовтня історики республіки. Науковці Інституту історії АН УРСР, Інституту історії партії ЦК КП України, Інституту суспільних наук у Львові, викладачі вузів Української РСР написали ґрунтовні монографії, численні брошури та статті, присвячені історичному шляху українського народу за роки Радянської влади.

До славного ювілею написані колективні праці, які містять серйозні узагальнення історичного процесу. Це — книга «Нариси історії Комуністичної партії України», двотомник «Історія Української РСР», «Перемога Радянської влади на Україні» (в двох томах), «Історія робітничого класу Української РСР» (в двох томах), «Історія селянства України» (в двох томах), «Розвиток української радянської культури», тритомники «Українська РСР у період громадянської війни», «Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу (1941—1945 рр.)», «Історія Ленінської Комуністичної Спілки Молоді України», та ін. На громадських засадах великим колективом істориків та краєзнавців республіки створюється 26-томне видання «Історія міст і сіл Української РСР». Науковці Інституту історії АН УРСР підготували популярний нарис «Історія Української РСР».

В ідеологічній роботі важливо повно і всебічно відобразити ті корінні зміни, які сталися в суспільному бутті та свідомості за минулі 50 років і в усій величч показати перспективи комуністичного будівництва. Особливо велика роль належить пропаганді і роз'ясненню Тез ЦК КПРС. Цей документ надовго залишиться основою пропагандистської і масово-політичної діяльності партійних організацій, преси, радіо, телебачення, наукових установ, товариства «Знання», мистецьких і культурно-освітніх закладів.

Великою програмою для працівників суспільних наук і зокрема істориків є Постанова ЦК КПРС «Про заходи по дальшому розвитку суспільних наук та підвищенню їх ролі в комуністичному будівництві». Виходячи з завдань, поставлених XXIII з'їздом партії, зважаючи на сучасний етап суспільного розвитку і прогрес наукових знань, Центральний Комітет визначив основні напрямки науково-дослідної роботи в галузі історії КПРС та інших історичних наук. Це — узагальнення досвіду КПРС у боротьбі за перемогу соціалістичної революції і встановлення диктатури пролетаріату, за здійснення ленінського плану побудови соціалізму і дослідження закономірностей розвитку партії і зростання її керівної ролі в комуністичному будівництві, діяльність КПРС по розробці революційної теорії, стратегії і тактики робітничого класу; вивчення теорії і практики партійного будівництва, форм і методів роботи партійних організацій; висвітлення боротьби КПРС за ідейну та організаційну єдність своїх рядів проти антиленінських груп і течій, за єдність міжнародного комуністичного руху, розкриття вирішальної ролі народних мас в історії боротьби трудящих проти соціального і національного гніту, великої визвольної місії робітничого класу; показ ге-

роїзму радянського народу в захисті завоювань Великого Жовтня, у боротьбі за соціалістичну індустріалізацію країни, колективізацію сільського господарства і культурну революцію, у розгромі фашизму в роки Великої Вітчизняної війни; узагальнення досвіду зміцнення союзу робітничого класу і селянства, дружби народів, створення і розвитку багатонаціональної радянської держави; вивчення зовнішньої політики СРСР і міжнародних відносин, історії міжнародного робітничого і комуністичного руху.

Перед істориками, як і представниками інших суспільних наук, поставлено завдання вести систематичну наступальну боротьбу проти антикомунізму, викривати фальсифікаторів ідей марксизму-ленінізму, історії розвитку суспільства, комуністичного і робітничого руху; давати рішучу відсіч проявам правого і «лівого» ревізіонізму, національної обмеженості як в теорії, так і в політиці; яскравіше розкривати загальне, інтернаціональне значення марксизму-ленінізму, показувати на конкретних фактах перевагу комуністичної ідеології над ідеологією буржуазною, всеперемагаючу силу ідей наукового комунізму.

Водночас з відзначенням п'ятдесятирічного ювілею країни Рад, радянські люди готуються гідно зустріти 100-річчя з дня народження В. І. Леніна. Історики у своїх працях мають глибоко розкрити величну роль вождя Комуністичної партії в революції і будівництві соціалізму, всебічно показати вплив його вчення на світовий революційний процес. До сторічного ювілею великого В. І. Леніна, історики УРСР пишуть колективні монографії «В. І. Ленін та Україна», «Ленінська теоретична спадщина в українській радянській історіографії» та багато інших праць. Важливим підсумком наукових досягнень в українській історіографії повинно стати видання «Радянської енциклопедії історії України», яке за постановою ЦК КП України і Ради Міністрів УРСР буде здійснюватись у 1968—1971 рр.

До п'ятдесятирічного ювілею Жовтня наша партія прийшла збагачена досвідом боротьби за здійснення генеральної лінії, за торжество принципів наукового соціалізму. На незвіданому історичному шляху партії довелося вперше розв'язати багато проблем, яких не можна було заздалегідь передбачити в усій різноманітності їх конкретних життєвих проявів. Рішуче відкидаючи ідеологію капітулянтства і дрібнобуржуазного авантюризму, КПРС твердо і впевнено пішла по ленінському шляху. Вона весь час удосконалює методи роботи і зберігає спадкоємність свого генерального курсу. Партія виявила більшовицьку твердість і політичну далекоглядність у подоланні культу особи та нашарувань суб'єктивізму. Всебічна перевірка життям підтвердила правильність політичного курсу КПРС, її здатність узагальнювати досвід мас, висувати актуальні політичні лозунги і втілювати їх у життя.

Високо піднісши над світом запалений Великим Жовтнем факел соціалізму, радянський народ, ленінська партія відкрили нову епоху всесвітньої історії. Соціалізм, який перетворився в XIX столітті з мрії в науку, в XX столітті з перемогою Жовтневої революції став соціально-політичною практикою мільйонних мас трудящих. Побудувавши соціалізм, радянський народ йде по шляху будівництва комунізму, підготовленому всім піввіковим розвитком радянського суспільства. Тільки комунізм здатний утвердити на нашій планеті демократію, мир, дружбу між народами, життя, гідне Людини.

М. І. СУПРУНЕНКО

ЖОВТНЕВА РЕВОЛЮЦІЯ І БОРОТЬБА ЗА ВЛАДУ РАД НА УКРАЇНІ

Радянський народ, усе прогресивне людство готуються відзначити величну дату — піввіковий ювілей народження першої в світі соціалістичної держави.

П'ятдесят років тому світ був вражений звісткою про те, що 25 жовтня (7 листопада) 1917 р. в Росії робітники й селяни, керовані партією більшовиків на чолі з В. І. Леніним, повалили Тимчасовий уряд — владу капіталістів та обуржуазнених поміщиків і встановили диктатуру пролетаріату.

Велика Жовтнева соціалістична революція була закономірним результатом соціально-економічного і політичного розвитку Росії та її складової частини — України. Вона вибухнула тоді, коли країна перебувала вже на стадії імперіалізму, всі суперечності якого світова війна загострила до краю, коли пануючі класи не могли правити по-старому, а народні маси не бажали жити по-старому.

Великий Жовтень, найграндіозніша революція за масштабами і метою, здійснив віковичні сподівання трудящих — назавжди покінчив з експлуатацією людини людиною. Жовтнева революція поставила біля керма нової соціалістичної держави робітничий клас на чолі з партією більшовиків, знищила національний гніт, не тільки проголосила, а й поклала початок перетворенню в життя великих ідей соціалізму, миру, рівноправності і дружби народів, завдала нищівного удару колоніалізму, вказала трудящим усього світу шлях до вільного й щасливого життя. Ось чому за цим революційним маяком вивіряє свій курс міжнародний революційний рух.

Нездоланність ленінських ідей Великого Жовтня, правильність ленінської стратегії і тактики Комуністичної партії Радянського Союзу підтверджує піввікова історія світового революційного процесу. Соціалізм, що спершу переможно будувався лише в одній Країні Рад, нині виріс у цілу світову систему. Під прапор соціалізму стала третина людства. Дедалі більше народів, які покінчили з колоніалізмом і вибороли національну незалежність, відмовляються від капіталістичного шляху розвитку, прагнуть до соціалістичного розвитку.

Вождь партії більшовиків В. І. Ленін, незважаючи на умови підпілля, в яких йому доводилося тоді працювати, тонко відчував наближення соціалістичної революції, домігся від ЦК партії дозволу повернутися до Петрограда. 3 жовтня 1917 р. ЦК вирішив: «Запропонувати Іллічу перебраться до Пітера, щоб був можливий постійний і тісний зв'язок»¹. Повернувшись до столиці, В. І. Ленін 10 жовтня 1917 р. виступив на засіданні ЦК партії з доповіддю, в якій, а також у запропонованій ним резолюції, чітко визначив, що збройне повстання неминуче і цілком назріле, що всі партійні організації повинні свою роботу підкорити цьому головному завданню. ЦК схвалив настанови В. І. Леніна. Лише Л. Каменєв і Г. Зінов'єв голосували проти них. Л. Троцький не голосував проти, але наполягав, щоб збройне повстання було відкладе-

¹ Протоколи Центрального Комітета РСДРП, М.—Л., 1929, стор. 87.

но до відкриття II Всеросійського з'їзду Рад. Така пропозиція також ве-
ла до зриву повстання, бо угодовці з ВЦВК могли відтягти скликання
з'їзду, призначеного на 20 жовтня 1917 р.

Добившись включення до порядку денного діяльності партії питан-
ня про підготовку збройного повстання, В. І. Ленін вважав за потрібне
роз'яснити це завдання активу партії, який повинен був практично
здійснювати рішення ЦК. 16 жовтня на розширеному засіданні ЦК за
участю партійного активу обговорювалась ухвала попереднього засідан-
ня ЦК. Проти ленінських настанов знову виступили Каменев і Зінов'єв.
Але їхня позиція зазнала гострої критики у виступах Ф. Дзержинського,
М. Калініна, Я. Свердлова, М. Скрипника та інших учасників засідання,
які захищали настанови Леніна. Поширене засідання ЦК підтвердило
резолуцію від 10 жовтня. Для політичного керівництва повстанням було
створено Військово-революційний центр (А. Бубнов, Ф. Дзержинський,
Я. Свердлов, Й. Сталін, М. Урицький), який увійшов до створеного
Петроградською Радою робітничих і солдатських депутатів Військово-
революційного комітету. Головою ВРК був затверджений лівий есер
П. Лазімір, якого невдовзі замінив М. Подвойський, секретарем —
В. Антонов-Овсієнко. Крім членів партійного центру, до складу Петро-
градського ВРК входили більшовики С. Гусев, Ю. Коцюбинський,
К. Мехоношин, А. Садовський, М. Скрипник, Г. Чудновський та інші.

В. І. Ленін вважав, що поряд з підготовкою збройного повстання
партія не повинна ослабити боротьбу за скликання II Всеросійського
з'їзду Рад, повинна викривати зрадництво меншовиків та есерів, які на-
магалися відтягти або й зовсім зірвати скликання з'їзду. Ленінську лі-
нію Центрального Комітету партії підтримали Ради робітничих і сол-
датських депутатів найважливіших районів країни, і в тому числі
України.

Ще 8 вересня 1917 р. об'єднане засідання Рад робітничих, солдат-
ських і матроських депутатів Одеси за участю 600 депутатів пропонува-
ло делегатам на Демократичну нараду «вимагати скликання Всеросій-
ського з'їзду Рад і залишатися в Петрограді для організації з'їзду»².
8 жовтня пленум Харківської Ради робітничих і солдатських депутатів
ухвалив наполягати на скорішому скликанні Всеросійського з'їзду Рад³.
Київська Рада робітничих депутатів у телеграмі ЦВК Рад заявила, що
«вважає за необхідне скликання з'їзду 20 жовтня»⁴.

За скликання II Всеросійського з'їзду Рад не пізніше 20 жовтня
1917 р., висловився ряд губернських з'їздів Рад України. Так, наприкін-
ці вересня 1917 р. усі 630 учасників Херсонського губернського з'їзду
селянських депутатів вимагали «негайного скликання Всеросійського
з'їзду Рад робітничих, солдатських і селянських депутатів»⁵. Таку саму
вимогу висував обласний з'їзд Рад Південно-Західного краю, що від-
бувся у Києві 18 жовтня⁶. Виконком Полтавської Ради телеграфував
ЦВК Рад: «З'їзд Рад Полтавської губернії наполягає на скликанні
20 жовтня з'їзду Рад...»^{6а}. Рішення Рад і з'їздів Рад відбивали неба-
жання трудящих мас України терпіти владу Тимчасового уряду.

² В борьбе за Октябрь, Одесса, 1957, стор. 68.

³ Великая Октябрьская социалистическая революция на Украине, т. I, К., 1957, стор. 606.

⁴ Второй Всероссийский съезд Советов рабочих и солдатских депутатов. Сборник документов, М., 1957, стор. 188.

⁵ Победа Советской власти на Херсонщине, Херсон, 1957, стор. 77.

⁶ Большевицские организации Украины в период подготовки и проведения Вели-
кой Октябрьской социалистической революции (март — ноябрь 1917 г.), К., 1957,
стор. 190.

^{6а} Второй Всероссийский съезд Советов рабочих и солдатских депутатов,
стор. 190.

Загострювалось політичне становище в Петрограді. Урядові органи вживали певних заходів, щоб приборкати сили революції. Були намагання вивести з столиці революційно настроєні полки. Приводились у бойову готовність підрозділи міліції. Велась підготовка масових арештів більшовицького активу. Міністр юстиції Малянтович видав нове розпорядження про арешт В. І. Леніна.

Військово-революційний комітет врахував активізацію контрреволюції і прискорив практичну підготовку повстання. 20 жовтня він відрядив своїх комісарів у всі військові частини гарнізону, на склади, військові заводи, а також на пошту, телеграф, телефонну станцію та інші важливі об'єкти столиці. Схиливши фактично на свій бік столичний гарнізон і взявши під контроль найважливіші об'єкти міста, ВРК завдав сильно-го удару по планах контрреволюції.

Серед призначених ВРК комісарів було немало більшовиків — синів України. У складі Петроградської військової організації за завданням більшовицької партії активно працювали М. Подвойський, В. Антонов-Овсієнко, М. Вишневецький, Б. Занько, Ю. Коцюбинський, Я. Рудник, А. Садовський і багато інших.

Великий авторитет серед петроградських солдатів здобув Ю. Коцюбинський — член партії більшовиків з 1913 р., син письменника-демократа класика української літератури. 1917 р. він служив прапорщиком у 180 запасному полку в Петрограді. За активну політичну роботу серед солдатів гарнізону його було заарештовано в липні 1917 р. Звільнений під заклад, він ще енергійніше розгорнув політичну роботу в армії. У дні жовтневого збройного повстання виконував відповідальні завдання ВРК. В анкеті Іспарту, заповненій 10 жовтня 1927 р., Ю. Коцюбинський зазначав: «У ніч з 22 на 23 жовтня мене було призначено комісаром Семенівського і Єгерського полків, з залишенням у той же час комісаром Московсько-Заставського району. Мною, за вказівкою ПК, з солдатами Єгерського полку захоплено друкарню «Воля России» для друкування «Правды»⁷.

Одним з активних працівників Петроградської військової організації був Я. Рудник, син київського робітника, член партії більшовиків з березня 1917 р. Він вів велику агітаційно-пропагандистську роботу серед солдатів столичного гарнізону. Як комісар гвардії Фінляндського полку Я. Рудник вів солдатів на штурм Зимового палацу, після перемоги соціалістичної революції боровся проти контрреволюційних військ Керенського — Краснова.

Значну роль у підготовці Жовтневого збройного повстання відіграв син хлібороба з Чернігівщини, член партії більшовиків з 1912 р. П. Дибенко, матрос Балтійського військово-морського флоту. Очолюючи Центробалт, він багато зробив для революційної мобілізації моряків Балтійського флоту і разом з ними відбивав наступ контрреволюційного війська на Петроград.

Один з найстаріших членів партії більшовиків, активний член Петроградського ВРК, професійний революціонер М. Скрипник очолював Центральну раду фабрично-заводських комітетів, через яку партія вживала численних заходів, насамперед проводила організацію й озброєння робітничої Червоної гвардії. М. Скрипник багато зробив для створення цієї ударної сили соціалістичної революції.

В. Чубар — син селянина-бідняка з Катеринославщини, робітник-металіст, член більшовицької партії з 1907 р., призначений комісаром Головного артилерійського управління, забезпечував постачання Чер-

⁷ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 70, оп. 4, од. зб. 380, арк. 670.

воної гвардії Петрограда озброєнням і боєприпасами. Ряд відповідальних завдань партії виконував Д. Мануїльський, який був гласним Петроградської міської думи.

В напружену підготовку збройного повстання включились і більшовики — делегати II Всеросійського з'їзду Рад, що почали прибувати в столицю. «Вичерпавши сили нашої пітерської військової організації,— згадував М. Подвойський,— ми йшли до делегатів з'їзду — більшовиків і з їх числа посилали комісарів на військові заводи Петрограда та прилеглих місцевостей»⁸.

Серед делегатів з'їзду, залучених ВРК, було немало більшовиків — посланців Рад України. Активністю й енергією виділявся делегат Київської обласної Ради В. Примаков, член більшовицької партії з 1914 р. Він брав участь не тільки в підготовці збройного повстання, але і в боях біля Пулковських висот, командує червоногвардійськими загонами вагонобудівного заводу і фабрики «Скороход». Голова солдатського комітету 3-го авіапарку (Київ) М. Богданов був призначений комісаром червоногвардійського загону, що брав участь у розгромі контрреволюційних військ Керенського — Краснова⁹. Активну участь у підготовці збройного повстання взяли більшовики — делегати одеських Рад Ф. Ачканов, І. Кристаловський, І. Машков, А. Попов, П. Старостін, М. Трюх. Як згадував Ф. Ачканов, «деякі одеські делегати були направлені більшовицькою фракцією з'їзду на заводи і у військові частини гарнізону для допомоги в організації збройного повстання»¹⁰.

Звичайно, вирішальну роль у підготовці і перемозі збройного повстання, а, отже, і в перемозі соціалістичної революції відіграли російські робітники й солдати, керовані більшовиками. Але в Петрограді, на заводах і фабриках, на залізничному транспорті разом з росіянами працювали українці, латиші, поляки й представники інших національностей, міцно зв'язані спільними класовими інтересами. Пройшовши чималий шлях активної революційної боротьби, керовані славною більшовицькою партією, вони разом боролися за перемогу соціалістичної революції. У військах Петроградського гарнізону, особливо в гвардійських полках, служило багато солдат-українців, значна частина з них разом з петроградськими червоногвардійцями взяла участь у поваленні Тимчасового уряду, виступала за владу Рад.

Відчуваючи, що настав вирішальний момент, коли долю перемоги соціалістичної революції вирішують навіть не дні, а години, В. І. Ленін увечері 24 жовтня, ризикуючи власним життям, прибув у Смольний і взяв в свої руки керівництво збройним повстанням. Його глибока віра в перемогу, цілеспрямованість, непохитна воля і надзвичайна енергія передавалися всім, хто діяв поруч з ним. Під керівництвом В. І. Леніна здійснювався накреслений заздалегідь план збройного повстання. На ранок 25 жовтня важливі пункти столиці перейшли до рук повсталих, а Зимовий палац, де засідав Тимчасовий уряд, було оточено.

Тієї історичної ночі ніхто з членів ЦК не залишав штабу соціалістичної революції. Як згадував А. Бубнов, «...увесь Центральний Комітет, Ільїч у тому числі, ночував у кімнаті № 14 у Смольному на підлозі і на стільцях»¹¹.

Вранці 25 жовтня (7 листопада) ВРК опублікував написане В. І. Леніним звернення «До громадян Росії», яке сповіщало, що Тимча-

⁸ Н. И. Подвойский. Год 1917, М., 1958, стор. 114.

⁹ Октябрьское вооруженное восстание в Петрограде, М., 1957, стор. 794—795.

¹⁰ Незабутні дні. Збірник спогадів учасників боротьби за встановлення Радянської влади на Одещині, Одеса, 1957, стор. 278.

¹¹ Октябрьское вооруженное восстание в Петрограде. Воспоминания активных участников революции, Л., 1956, стор. 17.

совий уряд повалено і влада перейшла до рук ВРК при Петроградській Раді робітничих і солдатських депутатів. В середині дня 25 жовтня відбулося екстренне засідання Ради. Громом оплесків зустріли депутати повідомлення про перемогу збройного повстання. Поява В. І. Леніна викликала бурхливу овацію. У своїй промові він підкреслив, що Жовтнева революція «повинна в своєму кінцевому підсумку привести до перемоги соціалізму»¹².

Пізно ввечері, о 22 год. 40 хв., 25 жовтня у Смольному відкрився II Всеросійський з'їзд Рад, на який прибули делегати з усіх кінців країни, в тому числі з фронту. З 670 делегатів, що зареєструвалися до початку з'їзду, було 390 більшовиків. Другу за чисельністю групу делегатів складали ліві есери (179), які щодо основних питань ішли за більшовиками. Меншовиків різних течій, включаючи бундівців, налічувалося близько 80¹³. Делегати представляли 319 місцевих Рад. З них 231 Рада, тобто понад 72%, висловилися за більшовицький лозунг «Вся влада Радам!»¹⁴ Партійний склад з'їзду, настрої більшості делегатів переконливо свідчили про зростання політичного авторитету партії більшовиків і її впливу на трудящі маси.

На з'їзді було 122 делегати від 69 Рад України¹⁵, тобто понад 20% загального числа делегатів. Серед представників України було 57 більшовиків, 21 лівий есер, 13 меншовиків, 10 українських соціал-демократів та есерів. За ленінський лозунг «Вся влада Радам» висловилися численні делегати з Донбасу, Києва, Луганська, Маріуполя, Одеси, Миколаєва, Херсона, Вінниці, Кременчука, Новограда-Волинського та ін., тобто переважна більшість представлених на з'їзді Рад України¹⁶. Це ленінське гасло було таким популярним серед мас на Україні, що під їхнім тиском навіть Одеська Рада, в якій більшовики становили меншість, змушена була висловитися за владу Рад. Більше того, так званій Всеукраїнській Раді робітничих депутатів, створеній українськими соціал-демократами й есерами, також довелося підтримати більшовицький лозунг про владу. Це наочно свідчило, що робітничий клас України йшов разом з російським пролетаріатом у передових рядах борців за соціалістичну революцію.

Зрадники революції — меншовики, есери, бундівці намагалися зірвати з'їзд. А коли цього не вдалося добитися, вони силкувалися перешкодити прийняттю більшовицьких резолюцій.

Пізно вночі на з'їзді було повідомлено, що Зимовий палац узято, а Тимчасовий уряд заарештовано. Цю радісну звістку було зустрінuto бурхливими оплесками. А. Луначарський оголосив написаний В. І. Леніним проект звернення до робітників, солдатів і селян про повалення Тимчасового уряду. В цьому історичному документі повідомлялося, що з'їзд бере владу в країні до своїх рук. Вранці 26 жовтня на з'їзді було оголошено перерву, а ввечері того самого дня відкрилося друге і останнє засідання, у якому взяв участь і В. І. Ленін, зайнятий раніше керівництвом збройним повстанням та розробкою за дорученням ЦК проектів найважливіших рішень з'їзду. З винятковим захопленням і радістю зустріли делегати появу вождя соціалістичної революції. На цьому засіданні з'їзд ухвалив історичні рішення: про перехід влади до Рад, про

¹² В. І. Ленін. Твори, т. 26, стор. 204.

¹³ Підраховано за списком делегатів і анкетною «Отношение Советов на местах к вопросу о конструкции власти». (Див. Второй Всероссийский съезд Советов рабочих и солдатских депутатов, М.—Л., 1928, стор. 111—153).

¹⁴ История гражданской войны в СССР, т. 2, М., 1942, стор. 275.

¹⁵ Второй Всероссийский съезд Советов рабочих и солдатских депутатов, М.—Л., 1928, стор. 113.

¹⁶ Там же, стор. 144—152.

відміну відновленої Керенським смертної кари, про звільнення з тюрем усіх революціонерів, членів земельних і селянських комітетів.

З доповідями у питаннях про мир і землю, вирішення яких з нетерпінням чекав народ, виступив В. І. Ленін. Він оголосив проект декларації про мир, яка згодом стала декретом про мир. На підтримку ленінських пропозицій про укладення демократичного миру та негайне перемир'я на всіх фронтах виступили Ф. Держинський, П. Стучка — від соціал-демократів Латвії, В. Міцкявичус-Капсукас — від литовської соціал-демократії та інші. Делегат Ровенської Ради Я. Базарний сказав: «Мені моя Рада доручила добиватися перемир'я на всіх фронтах і справедливого демократичного миру. Всі солдати, які сидять в окопах, які сидять у тилу, усі солдати не тільки в Росії, але і у всіх інших країнах, що воюють, голосуватимуть за цю пропозицію, як голосуватиму і я»¹⁷.

Декрет про мир було прийнято одностайно. У ленінському декреті було викладено основи зовнішньої політики молодого Радянського держави, яка в день свого народження ясно і твердо заявила про відмовлення від будь-яких загарбницьких цілей. Декрет про мир завдав нищівного удару по імперіалістичній зовнішній політиці капіталістичних держав.

З таким же піднесенням з'їзд прийняв і ленінський декрет про землю, на основі якого поміщиків як клас було ліквідовано, а їхні землі конфісковано і негайно передано селянству без будь-якого викупу. В результаті здійснення ленінського декрету про землю селянство одержало безплатно 150 млн. дес. поміщицьких, удільних, монастирських та інших земель, звільнялося від щорічної орендної плати і витрат на придбання нової землі — на суму 700 млн. крб. золотом. Відмінялась і заборгованість (понад 1,3 млрд. крб.) трудівників села селянському поземельному банку. Цим декретом Жовтнева революція одразу розв'язала одне з найважливіших завдань буржуазно-демократичної революції, не вирішене в Лютому. Таким чином партія більшовиків вирвала з-під впливу есерів значну частину багатомільйонних мас трудящого селянства.

На закінчення своєї роботи з'їзд обрав перший радянський уряд — Раду Народних Комісарів (РНК) на чолі з В. І. Леніном, верховний орган Радянської влади — Всеросійський Центральний Виконавчий Комітет (ВЦВК) у складі 101 чоловіка, в якому 62 місця належали більшовикам. Від України до складу ЦВК другого скликання було обрано 10 чоловік — Г. Петровський, В. Примаков, П. Старостін та інші.

В жорсткій класовій боротьбі, яка вилилась у збройне повстання трудящих Росії проти старого реакційного буржуазно-поміщицького ладу, під керівництвом В. І. Леніна виникла перша в світі соціалістична держава робітників і селян.

У справу перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції і створення Радянської держави великий вклад внесли трудящі України. Разом з своїми братами — російськими робітниками і біднішим селянством сини і дочки України утверджували Радянську владу. І це є національною гордістю українського народу, яскравим свідченням того, що робітники і трудящі селяни — абсолютна більшість української нації — сприймали Радянську владу як свою, рідну.

Історичний досвід Радянської країни ще раз підтвердив непохитність марксистсько-ленінського положення про те, що справжнім творцем історії є народ, що народним масам належить вирішальна роль

¹⁷ Второй Всероссийский съезд Советов рабочих и солдатских депутатов, М.—Л., 1928, стор. 113.

у знищенні старого, історично віджилого капіталістичного суспільного і державного ладу і у створенні нового, найпрогресивнішого соціалістичного суспільства, господарями якого стали самі трудящі маси.

Жовтнева революція розколола світ на дві протилежні системи: загниваючого капіталізму і всеперемагаючого соціалізму.

Збройне повстання в Петрограді поставило перед більшовиками України відповідальне завдання — подати максимальну допомогу революційному Петрограду, добитися встановлення влади Рад на Україні. Складність цього завдання полягала в тому, що більшовикам тут протистояли не тільки контрреволюційні сили Тимчасового уряду, не лише меншовики й есери, які ще мали певний вплив у Радах, але й Центральна рада, яка ще користувалася підтримкою значної частини солдатів-українців і українських селян.

Особливо відповідальні завдання постали перед більшовиками Києва — центру політичного життя України. Необхідно було розгромити контрреволюційні сили штабу Київського військового округу, нейтралізувати Центральну раду і її військові частини, не допустити переміщення військових частин з Південно-Західного фронту до Петрограда і Москви.

На вимогу більшовиків 25 жовтня було скликано засідання виконкому Київської ради робітничих депутатів. Більшовики поставили питання про створення ревкому і про заклик робітників та солдатів до збройного повстання. Але угодовці рішуче заперечували ці пропозиції, і виконком не зміг прийняти відповідні ухвали. Було вирішено скликати об'єднаний пленум Ради робітничих і Ради солдатських депутатів для вирішення питання про владу¹⁸.

Представники Київського більшовицького комітету зустрілися з керівниками Центральної ради, щоб з'ясувати її ставлення до петроградських подій і добитися доброзичливого нейтралітету. Більшовики виходили з того, що відносини між Центральною радою і Тимчасовим урядом на той час дуже загострилися. Конфлікт зайшов так далеко, що міністр юстиції Малянтович 21 жовтня запропонував Київському прокуророві притягти до суду Генеральний секретаріат і малу раду в Києві за державну зраду.

Під час зустрічі з представниками більшовицького комітету лідери Центральної ради виявили співчутливе ставлення до петроградського повстання. Про це розповідав наступного дня 26 жовтня В. Затонський у своєму виступі на засіданні малої ради і чого ніхто не спростував: «З боку Центральної ради не тільки не було осуду більшовиків, а, навпаки, говорилось про ідейність його (повстання — М. С.), про його революційний характер, відзначалося, що воно є протиставленням контрреволюційності Тимчасового уряду... Вчора на засіданні Ради ясно говорилося коли не про підтримку руху більшовиків, то про те, що Центральна рада не буде йому перешкоджати. Говорилося, що Центральна рада вживе усіх заходів, щоб військо з України не посиляти для придушення повстання»¹⁹.

Отже, результати переговорів більшовиків з Центральною радою 25 жовтня слід вважати задовільними, а самі переговори доцільними. Одержавши такі запевнення і прагнучи закріпити досягнутий успіх, більшовики погодилися взяти участь у створеному 25 жовтня Центральною радою Крайовому комітеті захисту революції на Україні. До його складу від більшовиків увійшли Ю. Пятаков, В. Затонський, І. Крейсберг²⁰. Проте більшовики не плекали ілюзій щодо характеру

¹⁸ Газ. «Киевская мысль», 26 жовтня 1917 р.

¹⁹ Газ. «Киевская мысль», 27 жовтня 1917 р.

²⁰ «Робітнича газета», 26 жовтня 1917 р.

цього комітету. Обіцянка Центральної ради бути нейтральною і утримуватись від посилення військ з України проти революційного Петрограда викликала цей тактичний крок. Однак далші події показали, що політика Центральної ради виявилася провокаційною й боягузливою.

Зваживши на дії місцевої контрреволюції, що мобілізувала свої сили для боротьби з більшовиками, дізнавшись про успішний розвиток збройного повстання в Петрограді й перші рішення II Всеросійського з'їзду Рад, Центральна рада змінила свою позицію і 26 жовтня висловила проти переходу влади до Рад²¹. Ці рішення більшовики одразу ж публічно затаврували як зрадництво з боку ради і заявили про свій розрив з нею.

27 жовтня Київський більшовицький ревком у спеціальній листівці викрив зрадництво Центральної Ради: «У Києві Комітет Російської соціал-демократичної робітничої партії (більшовиків) вирішив виступити разом з українською Центральною радою, погодившись визнати її органом крайової влади з тим, щоб на місцях влада перейшла до Рад робітничих і солдатських депутатів. Але українська Центральна рада, погодившись одразу, скоро відмовилась підтримувати нас у нашій боротьбі за хліб, мир і свободу для народу. Вона виступила проти влади робітників і солдатів, вона зрадила робітничий визвольний рух... Рада обманула і нас, і вас, товариші робітники і солдати.

Товариші! Не довіряйте українській Центральній раді, яка хоче перемоги контрреволюції і переходу влади до буржуазії»²².

Більшовики закликали трудящих до розриву з Центральною радою і до підтримки революційного Петрограда.

Своїми діями як у жовтневі, так і в наступні дні, київські більшовики показали, що їм був чужий дух сектантства, що вони були готові в ім'я перемоги соціалістичної революції вступити в коаліцію з партіями, які (нехай і тимчасово) виступали проти Тимчасового уряду, що на тому етапі став головним ворогом трудящих. Водночас більшовики на ділі показали українським робітникам і трудящим селянам, що вони не ігнорують Центральну раду як українську національну установу, як то робила великодержавна російська буржуазія і її Тимчасовий уряд тільки через те, що ця рада добивалася автономії для України. З цього випливає, що розрив між більшовиками і Центральною радою стався не в зв'язку з питанням про автономію чи незалежність України, а внаслідок буржуазної політики Центральної Ради. Заявляючи про свою готовність піти на угоду з Центральною радою з метою подання допомоги петроградському збройному повстанню, більшовики не поступалися своїм головним принципом — встановлення влади Рад. При переході влади до Рад на місцях вони б блокували Центральну раду, вона б не змогла проводити свою буржуазну політику і зрештою була б замінена центральною Радянською владою. За цих умов влада Рад на Україні утвердилася б без збройної боротьби, шляхом мирної політичної боротьби, без кровопролиття. В тому, що політична боротьба на Україні переросла в громадянську війну, винні українська буржуазно-націоналістична контрреволюція і її Центральна рада. Нарешті, те, що тількино з'ясувалося зрадництво Центральної ради, більшовики негайно і рішуче, без найменших вагань відкрито заявили про повний розрив з нею, чесно й правдиво сказали трудящим про свої взаємини з радою, лише посилювало їхні політичні позиції, вплив на маси, сприяло викриттю антинародної політики Центральної ради.

²¹ «Робітнича газета», 27 жовтня 1917 р.

²² Боротьба за владу Советов на Киевщине, К., 1957. стор. 331.

Тактика, що її застосували більшовики Києва, дедалі більше завоювала симпатії солдатів-українців і українського трудящего селянства. Одним з доказів цього може бути ставлення до більшовиків і збройного повстання у Петрограді делегатів III українського військового з'їзду, що саме відбувався у Києві. Київський більшовицький комітет послав на цей з'їзд свого представника І. Кулика, який пізніше так характеризував настрої делегатів: «Коли я запитав, з ким українські солдати — з Керенським чи з Леніним, — пролунав одностайний вигук: з Леніним, з Леніним!»²³ Військовий з'їзд розійшовся з Центральною радою щодо оцінки петроградського повстання, поставившись до нього співчутливо. У своїй резолюції делегати вимагали «вжити заходів, щоб українські війська не посидалися з фронту для боротьби з представниками трудового народу»²⁴. Це був голос 3-мільйонних солдатів-українців. З ними не могли не рахуватися лідери Центральної ради. Рішення військового з'їзду щодо цього важливого питання були результатом правильної тактики більшовиків, безсумнівного політичного успіху київських більшовиків, певної підтримки збройного повстання в Петрограді.

Гнучка тактика київських більшовиків тісно поєднувалася з рішучими революційними діями. На скликаному 27 жовтня об'єднаному засіданні Рад робітничих і солдатських депутатів за участю представників фабзавкомів, профспілок і військових частин абсолютною більшістю голосів (за — 489, проти — 187) було ухвалено більшовицьку резолюцію про владу — створити ревком Рад, передати йому всю повноту влади по Києву, доручити йому здійснювати постанови Всеросійського з'їзду Рад²⁵. Об'єднаний Пленум палко вітав петроградських робітників і солдатів, обіцяв їм всемірну підтримку. До складу ревкому було обрано більшовиків: В. Затонського, Я. Гамарника, О. Горовіца, А. Іванова, І. Крейсберга, І. Кудріна, І. Кулика, І. Пуке, Л. Пятакова, Г. Пятакова.

Але представники реакційного ладу не бажали добровільно здавати владу. Вони намагалися розгромити сили соціалістичної революції на Україні, щоб потім подати збройну допомогу Тимчасовому урядові. Внаслідок цього в Києві 29—31 жовтня тривало збройне повстання за владу Рад, у ході якого штаб Київського військового округу, що виступив на захист поваленого Тимчасового уряду, зазнав поразки. Червоногвардійці й революційні солдати, керовані більшовиками, вийшли переможцями.

Майже одночасно з повстанням у Києві розгорнулася збройна боротьба за владу Рад у Вінниці — важливому тилловому місті Південно-Західного фронту. За пропозицією керівника місцевої більшовицької партійної організації М. Тарногородського Рада робітничих депутатів створила ревком, до складу якого увійшли П. Жуков, С. Кудряшов, П. Прохорцев, М. Тарногородський, І. Сдобнов, В. Журавльов²⁶. 28 і 29 жовтня у місті тривали бої з каральними загонами під командуванням помічника комісара Південно-Західного фронту меншовика Костицина. Повстання у Вінниці також відбувалося під лозунгом «Вся влада Радам!» Вистовлювалася солідарність з революційним Петроградом. Користуючись перевагою сил, особливо в артилерії і технічних засобах, карателі розсіяли повсталих. Допомога солдатів 2-го гвардійського корпусу, яку організовувала керівник Київського обласного більшовицького комітету Є. Бош, не встигла вчасно прибути. Але революційні селянсько-гвардійці, зайнявши важливу вузлову станцію Жмеринку, перекрили

²³ Журн. «Летопись революции», 1922, № 1, стор. 40.

²⁴ Газ. «Киевская мысль», 29 жовтня 1917 р.

²⁵ Газ. «Киевская мысль», 28 жовтня 1917 р.

²⁶ Боротьба за владу Рад на Поділлі (березень 1917 р.— лютий 1918 р.), Хмельницький, 1957, стор. 136—137.

шлях на північ ешелонам з контрреволюційними військами, що їх надсилало командування Південно-Західного фронту на виручку Тимчасовому уряду.

Розгорнулася боротьба за владу Рад на Лівобережній Україні, де склались відмінні, порівняно з Правобережною, соціально-економічні та політичні умови. Тут політична боротьба здебільшого не переростала на цьому етапі у збройну боротьбу. На Лівобережжі зосереджувалися могутній загін індустріального пролетаріату, широка мережа більшовицьких партійних організацій. Відносно слабкими були українські буржуазно-націоналістичні організації. Ось чому в Донбасі швидко і без особливих ускладнень було ліквідовано місцеві органи Тимчасового уряду і у переважній більшості районів одразу було встановлено владу Рад. В інших районах Донбасу — Юзівці, Бахмуті, Костянтинівці, Лисичанську — процес встановлення Радянської влади затягнувся на місяць і більше через запеклу боротьбу з різного роду ворогами соціалістичної революції, передусім з меншовиками і есерами.

Жорстока збройна боротьба в Донбасі почалася тоді, коли отаман Каледін підняв на Дону антирадянський заколот, а банди білокозаків учиняли дикі наскоки з кривавими розправами над робітниками в Донбасі.

В Харкові більшовикам протистояли досить численні і організовані контрреволюційні сили. Крім місцевих органів Тимчасового уряду тут перебувала українська буржуазно-націоналістична Рада Слобідської України — дочірня організація Центральної ради, військова рада та інші українські буржуазно-націоналістичні організації, що претендували на владу. В місті знаходились центри монополістичних об'єднань капіталістів — Рада з'їзду гірничо-промисловців Півдня Росії, Вуглесоюз та інші, що мали в своєму розпорядженні досить численний керівний апарат з буржуазних спеціалістів. Організації ці мали значний економічний вплив як у самому Харкові, так і за його межами. В місті було чимало купців, які також мали свої організації. Цими обставинами зумовлювалося те, що в місті поряд з українськими буржуазними націоналістами значний вплив мала партія російської буржуазії — кадети. Складність становища полягала і в тому, що в Харківській Раді робітничих і солдатських депутатів переважали на той час меншовики й есери.

Але незважаючи на це, з перших днів Жовтневої революції більшовики діяли рішуче і сміливо, бо спирались на підтримку більшості робітників і солдатів. Одержавши пізно увечері 25 жовтня звістку про збройне повстання, голова виконкому Ради більшовик П. Кін запросив на нараду членів більшовицького комітету і керівників міської більшовицької військової організації. Було ухвалено — загонам Червоної гвардії і солдатам 30-го запасного полку негайно зайняти Південний і Балашовський залізничні вокзали, державний банк, пошту, телеграф, міську й міжміську телефонні станції та інші важливі установи. Органи влади Тимчасового уряду під керівництвом більшовиків було швидко і без ускладнень ліквідовано.

Приблизно так само усувались місцеві органи влади Тимчасового уряду і в інших районах України.

Результатами революційних зусиль робітників і солдатів намагалися скористатись Центральна рада. З листопада 1917 р. її Генеральний секретаріат опублікував звернення, в якому сповіщав, що його влада поширюється на всю Україну, в тому числі і на Херсонщину, Харківщину, Катеринославщину і Таврію (без Криму), тобто і на українські губернії, вилучені Тимчасовим урядом з-під юрисдикції Центральної

ради. Узурпувавши владу, Центральна рада проголосила створення Української народної республіки (УНР). Але нічого народного в ній не було, бо створювалася вона не в інтересах українського народу. А народною її назвали для того, щоб зручніше було обдурювати трудящих і захищати інтереси буржуазії, куркулів, поміщиків.

В УНР зберігалися всі урядові установи, що діяли на Україні до 25 жовтня 1917 р., з їх попередніми функціями. А зводилися вони до охорони інтересів експлуататорських класів і до пригнічення робітників та селян. Щодо миру, землі, хліба, робітничого контролю над виробництвом Центральна рада проводила ту саму політику, що й повалений Тимчасовий уряд.

Але фактично влада Центральної ради на Україні не була ні міцною, ні авторитетною, ні тривалою. В Києві вона і її уряд — Генеральний секретаріат — ухвалювали постанови, видавали різні розпорядження й інструкції. Але їх здебільшого ніхто не виконував, бо Центральна рада не мала повноти влади на місцях, де, крім Донбасу, фактично було міжвладдя. Найбільшим авторитетом і впливом користувались Ради робітничих і солдатських депутатів. Без їхньої участі або згоди жоден серйозний захід не міг впроваджуватись у життя. Але, крім того, владу в містах України прагнули зосередити в своїх руках міські думи, місцеві органи Центральної ради.

Таке становище на Україні створилося внаслідок того, що чимало українських селян і солдатів ще довіряли Центральній раді. Цьому значною мірою сприяла невирішеність національного питання, груба великодержавна політика Тимчасового уряду, що допомагали українським буржуазним націоналістам видавати себе борцями за «національну справу».

Центральна рада користувалась також і тим, що на Україні не було єдиного партійного більшовицького центру, який би об'єднував і скеровував діяльність партійних організацій на вирішення загальноукраїнських справ. Не було і всеукраїнського радянського центру, який би не тільки об'єднував і скеровував діяльність місцевих Рад робітничих, солдатських і селянських депутатів, а й виступав би від імені трудящих усієї України, тобто від абсолютної більшості українського народу. Наявність такого центру позбавила б Центральну раду можливості діяти від імені всього українського народу.

Про вплив на селянство і солдатів українських дрібнобуржуазних націоналістичних партій, які мали в Центральній раді переважаючу більшість, переконливо свідчили вибори до Установчих зборів, які, як відомо, відбулися в першій половині листопада 1917 р. Більшовики одержали тільки 754 тис. (або 10%) з 7,6 млн. голосів, поданих на Україні, тоді як українські есери та українські есдеки, що виступали на виборах у блоці, одержали 3,9 млн., а разом з російськими есерами — 77%²⁷. Інша картина спостерігалась у промислових районах України, де першою партією була більшовицька.

З цим фактом мали рахуватися більшовики, щоб не допустити відриву пролетаріату від своїх селянських резервів. Вони посилили боротьбу за завоювання селянських мас і домоглися значних успіхів.

Цьому сприяла і соціальна політика Центральної ради. Не минуло й двох місяців з моменту проголошення Центральною радою своєї влади на Україні, як її вплив на українське трудяще селянство і солдатів-українців зійшов нанівець. Селяни і солдати переконались у тому, що Центральна рада не дасть їм ні землі, ні миру, що вони одержать це тільки від Радянської влади. Про це з жалем писав В. Винниченко:

²⁷ В. І. Ленін. Твори, т. 30, стор. 229.

«Ми всі любили говорити — наша опора — селянство. Наш селянин по своїй натурі індивідуаліст-власник, йому чужі і навіть ворожі ідеї більшовизму. Яка неправда! І як той самий наш селянин, той нібито анти-соціаліст чудесно відчув усю важливість соціалістичної, не тільки політичної, але й соціальної революції. І як він прекрасно відрізняв нас від більшовиків, і нас покинув, і нас навіть бив, і пішов за більшовиками».

Більшовики врахували нове співвідношення соціальних і політичних сил на Україні. На скликаному в грудні 1917 р. Всеукраїнському з'їзді Рад робітничих і солдатських депутатів Україну було проголошено республікою Рад. В безсилій люті українські буржуазні націоналісти почали громадянську війну проти робітників і трудящих селян, сподіваючись силою зброї нав'язати українському народові своє панування. Але трудящі маси України, навчені власним політичним досвідом, міцно стали на ленінський шлях і розгромили націоналістичне військо, а саму Центральну раду вигнали з Києва.

Свою повагу і любов український народ віддав Комуністичній партії, створеній і вихованій великим Леніним. Українські робітники і трудящі селяни зробили це тому, що політична програма і практична діяльність Комуністичної партії відповідали їхнім життєвим інтересам і прагненням.

Під яскравою зорею Радянської влади, на основі диктатури пролетаріату український народ знайшов свою волю і щастя, збудував свою могутню і суверенну державу — складову і невід'ємну частину великого Союзу РСР. Під керівництвом Комуністичної партії, у братерському співробітництві з усіма народами СРСР і насамперед з російським народом Радянська Україна впевнено йде до комунізму.

І. І. КОМПАНІЄЦЬ

ВЕЛИКИЙ ЖОВТЕНЬ І ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ

Велика Жовтнева соціалістична революція, поваливши лад експлуатації та гноблення в Росії, потрясла основи капіталістичного світу, «вказала шляхи, відкрила форми й методи революційного перетворення, які набули інтернаціонального характеру»¹. Великий вплив справили ідеї Жовтня на трудящих західноукраїнських земель — Східної Галичини, Північної Буковини та Закарпатської України, які на той час були в складі Австро-Угорщини. Повалення капіталістичного ладу в Росії захитало підвалини імперії Габсбургів. «Пролетаріат Західної Європи,— зазначав В. І. Ленін,— піднявся і не лишив каменя на камені в Австро-Угорщині»².

Визрівання класової свідомості західноукраїнських трудящих ще в кінці XIX — на початку XX ст. відбувалось під безпосереднім впливом марксистських ідей. Цьому сприяло розповсюдження творів К. Маркса і Ф. Енгельса — таких, як «Маніфест Комуністичної партії», «Походження сім'ї, приватної власності і держави», «Людвіг Фейєрбах», В. І. Леніна — «До сільської бідноти» та інших, ленінської «Искри», а також перебування Володимира Ілліча в Галичині у 1912—1914 рр. Значну роль у поширенні марксистських ідей відігравав І. Франко, що переклав ряд праць основоположників наукового соціалізму, а в журналі «Житє і слово» систематично друкував матеріали про революційний рух у Росії, про ленінський «Союз боротьби за визволення робітничого класу»³.

Робітники і селяни західноукраїнських земель, всупереч українським буржуазним націоналістам і соціал-опортуністам, гаряче вітали першу російську революцію, розгортали масовий страйковий рух, організовували політичні мітинги і демонстрації, спрямовані проти гніту Габсбургів. В ході боротьби дедалі більше зростали симпатії трудящих цього краю до революційних сил російського народу. В період Лютневої буржуазно-демократичної революції на Буковині, зокрема в Чернівцях, а також у частині Східної Галичини, де були російські війська, проходили спільні політичні виступи революційних солдатів і місцевого населення проти царизму. Ці традиції спільної визвольної боротьби благотворно позначилися на політичній свідомості західноукраїнських робітників і селян, сприяли засвоєнню ними ідей соціалістичної революції, розгортанню широкого руху проти імперії Габсбургів та капіталізму.

Отже, для розвитку визвольної боротьби на західноукраїнських землях у період після 1917 р. велике значення мав той революційний досвід, якого набули тут робітники і трудящі селяни в ході попередніх класових боїв, особливо під впливом двох російських буржуазно-демократичних революцій.

¹ 50 років Великої Жовтневої соціалістичної революції. Постанова Пленуму ЦК КПРС. Тези ЦК КПРС, К., 1967, стор. 9.

² В. І. Ленін. Твори, т. 28, стор. 128.

³ Б. Дудикевич. За щастя, за волю, зб. «Ленінізм торжествує», Львів, 1957, стор. 12—13; М. Воляннюк. Ленінська «Искра» в Галичині. Львів, 1959, стор. 11—12, 33—34.

Споконвічна боротьба західноукраїнського населення проти соціального і національного гніту, за возз'єднання з українським народом, який у тісному єднанні з російським та іншими народами під керівництвом більшовицької партії виступав проти царизму і капіталізму, з перемогою Великого Жовтня могла завершитись лише на соціалістичній, радянській основі. Про це свідчать численні революційні виступи. В листопаді 1917 р. демонстрація робітників Львова проходила під лозунгом «Хай живе російська революція!» Як зазначалось в офіційному документі угорських властей, 25 листопада 1917 р., під час демонстрації в закарпатському місті Сваляві робітники «хвалили більшовицьку Росію». У січні 1918 р. пролетарі Львова, Борислава, Дрогобича взяли активну участь у загальноавстрійському страйку. В той час львівські страйкарі в своєму рішенні писали: «...Вітаємо вільну незалежну Українську Радянську Республіку!»

Розвиток революційного і національно-визвольного руху на західноукраїнських землях відображав закономірність переходу від капіталізму до соціалізму в епоху загального революційного оновлення світу, відкрити Великим Жовтнем.

Перемога соціалістичної революції в Росії викликала надії на те, що нарешті закінчиться кривава імперіалістична війна, безпосередньою ареною якої були Східна Галичина, Північна Буковина і частково Закарпатська Україна. Декрет про мир, прийнятий II Всеросійським з'їздом Рад, знайшов широкий відгук серед західноукраїнського населення. Навіть буржуазна преса не змогла замовчати революційні події у Росії. Вже 9 листопада 1917 р. газета «Кур'єр львовські» писала, що Ленін «висунув три головні питання демократії: по-перше, негайне закінчення війни, в зв'язку з чим нова влада запропонує воюючим (державам) перемир'я; по друге, віддання селянам землі, по-третє, врегулювання економічної кризи»⁴. В соціал-демократичній газеті «Напшуд» («Вперед») 10 листопада 1917 р. підкреслювалось, що більшовики прагнуть до «негайного миру»⁵.

Це прагнення цілком поділяли широкі маси західноукраїнських земель. Коли 27 листопада 1917 р. в Чернівці прибула делегація від російських військ для ведення переговорів з австрійським командуванням про перемир'я, населення міста радісно вітало росіян — провісників миру. Як зазначалось в місцевій буковинській газеті, коли російські парламентарі з'явилися на вулиці, раптом немов з єдиних грудей вирвався натхненний вигук: «Хай живе мир!» Один з росіян звернувся до народу з короткою, палкою промовою: «Друзі, я говорю це тому, що ми не вороги. Ми бажаємо миру... Досить кровопролиття. Скажіть це своїм солдатам, мир повинен бути укладений...» Промова, як констатувала газета, «була сприйнята з захопленням»⁶.

Протест проти війни після здійснення соціалістичної революції в Росії посилювався і серед населення Галичини. Краківська поліція зазначала, що на настроях галичан у листопаді 1917 р. відбилась те, що в Росії «переворот Леніна висунув на перший план можливість хоч би часткового миру»⁷. В повідомленні Галицького намісництва читаємо: «Протягом всього грудня місяця на першому плані політичних дискусій стояло питання про початок мирних переговорів з Росією»⁸.

Декрет про мир нерозривно пов'язувався з іменем великого вождя соціалістичної революції. 20 грудня 1917 р. в закарпатській газеті

⁴ Під прапором Жовтня. Документи й матеріали, Львів, 1957, стор. 39.

⁵ Там же, стор. 43.

⁶ Газ. «Czernowitzen Allgemeine Zeitung», 13 грудня 1917 р.

⁷ Під прапором Жовтня, стор. 54.

⁸ Там же, стор. 55.

«Ужгородські вісті» був опублікований вірш «Ленін», де Володимир Ілліч зображений як рятівник від мук, що «через кров і вогонь» приніс людям жаданий мир.

Палкий відгук серед західноукраїнського трудящого селянства знайшло ленінське вирішення земельного питання в Росії. В кінці 1917 р. австрійські власті були дуже стривожені тим, що в Галичині спостерігався рух, «мета якого — перетворити в життя комуністичні ідеї більшовиків як у питанні розподілу землі, так і в питанні за розподіл усіх маєтків»⁹. Заворушення селян на початку 1918 р. охопили багато сіл Рава-Руського, Яворівського повітів у Галичині, Вижицького — на Буковині та ін.

Певний інтерес з погляду з'ясування характеру селянського руху на західноукраїнських землях має донесення коменданта жандармерії Галичини й Буковини генерал-майора Фішера, лютого ката, який залив кров'ю буковинську землю в роки імперіалістичної війни. Фішер констатував, що «українське селянство в основному менше цікавиться національним питанням, ніж соціальним, хоча дуже помітний прогрес в посиленні національної свідомості, особливо з часу останнього перевороту в Росії. Воно вимагає ліквідації поміщицьких маєтків, де переважно хазяйнують поляки. При цьому заможні й розсудливі селяни думають про відібрання (землі) на основі закону, а бідніші легко піддаються більшовицьким ідеям, принесеним тими, хто повертається з Росії в Східну Галичину»¹⁰.

Основними носіями революційних ідей були десятки тисяч колишніх військовополонених і біженців від австрійських звірств у роки війни. Ці люди побували в Росії і стали очевидцями, а то й активними учасниками здійснення соціалістичної революції. Повернувшись додому, здебільшого після Брестського миру, вони принесли з собою нові віяння. Справедливо вказував В. І. Ленін, що сотні тисяч колишніх військовополонених, «пересунувшись в Угорщину, в Німеччину, в Австрію, створили те, що бацили більшовизму захопили ці країни цілком»¹¹. В історичних джерелах збереглось чимало фактів про активну революційну діяльність колишніх військовополонених. У циркулярі до всіх повітових і поліцейських властей від 16 липня 1918 р. Галицьке намісництво визнавало: «Полонені, повертаючись додому, проводять соціалістичну пропаганду, роздають російські листівки, які, незважаючи на енергійно вжиті заходи, широко розповсюджуються». Згадавши при цьому про агітацію і заворушення серед солдат і селян, автори циркуляру прийшли до невтішного висновку, що «розпад монархії особливо сильно прогресує протягом останніх трьох місяців»¹². Взагалі донесення австро-угорських властей рясніють повідомлення про «більшовицьку агітацію», «більшовицькі ідеї», про те, що люди, які повернулись з Росії, погрожують діяти на «російський зразок». Про настрої останніх переконливо свідчить така заява колишніх солдат, зроблена в 1918 р. на Буковині: «Ми пройняті вірою росіян в свободу. Ми повернулись з фронту озброєні до зубів і хочемо вирвати Буковину з пазурів багачів і лихварів... Ми хочемо зробити з Буковини республіку. Ми хочемо організувати солдатські Ради, як їх мають росіяни, і влаштувати громадські справи так, як їх влаштовували російські солдати в Росії»¹³.

Поширенню ідей Великого Жовтня на західноукраїнських землях, поряд з усвідомленням їх населенням національної єдності всього укра-

⁹ Під прапором Жовтня, стор. 55.

¹⁰ Там же, стор. 83—84.

¹¹ В. І. Ленін. Твори, т. 29, стор. 136.

¹² Під прапором Жовтня, стор. 83.

¹³ Amintiri răzlete din timpul Uniri 1918, Чернівці, 1938, стор. 194—195.

їнського народу, близькості до російського народу, значною мірою сприяв територіальний чинник. Незважаючи на наявність кордону (під час німецько-австрійської окупації України в 1918 р. він фактично не існував), революційні події, що розпочинались на території України, нерідко поширювались на західноукраїнські (особливо сусідні) повіти.

Вказані вище фактори, які визначали масштаб і силу проникнення ідей соціалістичної революції в західноукраїнські робітничі й селянські маси, сприяли, природно, посиленню революційного і національно-визвольного рухів, породжених конкретно історичною обстановкою, соціально-економічними умовами, колоніальним становищем Східної Галичини, Північної Буковини і Закарпатської України в складі Австро-Угорщини, а також імперіалістичною війною.

Однак, говорячи про вплив Великого Жовтня в цьому краї слід враховувати, що революційному табору трудящих протистояли сили контрреволюції, до яких належали, крім австрійських властей, українські, польські, румунські, угорські панівні класи і католицька та уніатська церкви. Гризучись між собою за монопольне право на експлуатацію місцевих робітників і селян, вони дружно підтримували австрійський уряд, вбачаючи в тюрмі народів — Австро-Угорщині надійний заслон від революційного і національно-визвольного рухів. Лідер українських буржуазних націоналістів на Буковині М. Василько в 1918 р. недвозначно заявляв: «З задоволенням можуть буковинські керівники констатувати, що вони ні на якій фазі війни не зрадили німецько-австрійську орієнтацію»¹⁴. Проти самовизначення народів, проголошеного Жовтневою революцією, виступив орган українських буржуазних націоналістів у Галичині газета «Діло», твердячи, що, мовляв, цей принцип «не встоявся в своїй повній силі й теоретичній чистоті». «Діло» намагалось переконати галичан, що Австро-Угорщина буде існувати вічно, а тому не треба допускати розвитку «національно-політичної ірреденти»¹⁵, тобто національно-визвольного руху.

Якими ж фальсифікаторськими виглядають у світлі незаперечних фактів спроби сучасних українських буржуазно-націоналістичних писак, що подвизаються в Канаді, США, Західній Німеччині, представити західноукраїнську буржуазію, її партії, зокрема націонал-демократичну і радикальну, «революційними», учасниками, більше того — керівниками національно-визвольної боротьби в 1918 р. проти Австро-Угорської імперії. В такому дусі, наприклад, виступають органи націоналістичних недобитків «Гомін України» в Канаді, «Сучасність» у Західній Німеччині, які особливо вовтузяться навколо так званих листопадових днів 1918 р. в Галичині. Саме тоді Австро-Угорщина розпалась під ударами визвольного руху уярмлених нею народів, що піднялись на боротьбу під впливом Великого Жовтня, а українській буржасії вдалося захопити владу у Львові, потім і в Східній Галичині. Була проголошена так звана Західноукраїнська народна республіка, буржуазно-націоналістичні правителі якої люто розправлялись з повсталими робітниками і селянами, щоб зберегти капіталістичні порядки і не допустити возз'єднання Східної Галичини з Радянською Україною. Але хоч загарбання влади буржуазією сталося внаслідок путчу українських націоналістично-настроєних офіцерів, сучасні фальсифікатори намагаються долучити на папері до цього виступу і народні маси, щоб таким чином зобразити його як «загальнонаціональне» повстання.

Радянська історіографія завдала нищівного удару цій ворожій фальсифікації, викрила і спростувала її на конкретних, незаперечних

¹⁴ Газ. «Буковина», 12 березня 1918 р.

¹⁵ Газ. «Діло», 14 лютого 1918 р.

фактах з першоджерел¹⁶, показавши, що між контрреволюційною політикою буржуазних націоналістів і визвольною боротьбою народних мас не було нічого спільного. Справді, якщо західноукраїнські трудящі вітали Жовтневу революцію, то буржуазні націоналісти виступали проти неї, якщо маси боролись проти поміщиків, капіталістів та Габсбургів, то буржуазні націоналісти підтримували цих поневолювачів, якщо народ прагнув до возз'єднання з Радянською Україною, то буржуазні націоналісти створили ЗУНР як бар'єр на шляху до цього.

Антинародна внутрішня і зовнішня політика правителів ЗУНР (К. Левицького, Є. Петрушевича та ін.) була підпорядкована планам інтервенції Антанти проти Країни Рад (в січні 1919 р. зунрівці й петлюрівці об'єднались проти Радянської влади на Україні). Ця політика викликала велику хвилю робітничих, селянських і солдатських заворушень, вершиною якої було Дрогобицьке повстання у середині квітня 1919 р. З допомогою каральних військ, підтриманих бронепоездом, зунрівським правительством вдалось жорстоко придушити цей революційний виступ робітників і солдатів¹⁷. Та не вбили вони революційні ідеї, викликані Великим Жовтнем. Про настрої, які охопили широкі народні маси, свідчить той факт, що селяни багатьох сіл Дрогобищини відкрито вимагали: «Проводити реформу згідно з земельним декретом Леніна»¹⁸.

Вже з 1918 р. революційний рух на західноукраїнських землях набрав дедалі виразніших соціалістичних рис. Важливим фактором, що сприяв цьому, було утворення в грудні 1917 р. Української Радянської держави — першої національної, суверенної держави українського народу.

В кінці 1918 р. — на початку 1919 р. розгорнулась відкрита, масова боротьба за створення Рад і возз'єднання з Радянською Україною. Виникають комуністичні організації, активними діячами яких були В. Коцько, І. Кушнір, Г. Михаць та ін. Робітничі Ради діяли в Стебнику, Дрогобичі, Бориславі, Косові та в інших місцях. У лютому 1919 р. комуністичні організації об'єднались в Комуністичну партію Східної Галичини (КПСГ), що мало велике значення для розгортання революційного руху проти реакційного антинародного уряду ЗУНР. Піднімаючи маси на визвольну боротьбу, комуністи закликали їх до соціалістичної революції, беручи за зразок Великий Жовтень¹⁹. В одній з листівок, яка на початку 1919 р. поширювалась у Львові і Львівському повіті, перед трудящими ставилась мета боротися проти буржуазії «пліч-о-пліч з соціалістичною Росією і революційним пролетаріатом усіх країн»²⁰.

Розгортався рух за возз'єднання з Радянською Україною і в Північній Буковині та Закарпатській Україні, де також визначились діаметрально протилежні інтереси трудящих мас і буржуазії, що привело до гострих класових сутичок. До речі, сучасні буржуазно-націоналістичні фальсифікатори, які видали в післявоєнний час у США значний за обсягом опус «Буковина», замовчують прагнення буковинців до возз'єднання з Радянською Україною і класові суперечності між українськими трудящими та буржуазією. Перекручення історичної правди спростовуються незаперечними фактами.

¹⁶ ПА ІП ЦК КП України, ф. 6, од. зб. 148, арк. 75.

¹⁷ Г. В. Михаць. Дрогобицьке повстання. — За владу Рад. Спогади, Львів, 1957, стор. 80—81; Йосип Купрянець. Дрогобицьке повстання, журн. «Радянський Львів», 1949, № 8, стор. 48—49.

¹⁸ Йосип Купрянець. Дрогобицьке повстання, стор. 47.

¹⁹ ЦДІА УРСР у Львові, ф. 146, оп. 8, спр. 3128, арк. 1, 18; А. Ярошенко. До питання про виникнення Комуністичної партії Західної України, журн. «Комуніст України», 1956, № 12, стор. 45.

²⁰ Львівський обласний державний архів, ф. 256, оп. 1, спр. 28, арк. 33.

3 листопада 1918 р. на народному вічі в Чернівцях постало питання про дальшу долю краю. Дехто з лідерів українських буржуазних націоналістів намагався чіплятись за збанкрутілу Австрію, що викликало рішучий протест тисяч людей, які зібрались на віче. Трудящі недвозначно заявили, що вони «хочуть до більшовиків»²¹. Марними є намагання румунських буржуазних істориків Ністора, Балана, Йорге видавати насильницький акт загарбання Північної Буковини боярською Румунією у листопаді 1918 р. за добровільне «возз'єднання». Насправді ж, українські трудящі в ряді місць чинили збройний опір переважаючим силам румунської регулярної армії, яку з нетерпінням чекали лише румунські буржуа і поміщики на зразок великого землевласника і реакціонера Я. Флондора. Представники експлуататорських класів боялись залишитись віч-на-віч з революційними робітниками і селянами. Це повністю стосується і українських буржуазних націоналістів, що засіли в так званому краєвому комітеті. Вони по суті зірвали оборону від румунських загарбників і тим самим проклали їм шлях до окупації краю, санкціонованої імперіалістами Антанти.

Отже, спроби румунської буржуазно-націоналістичної історіографії трубити про «добровільне возз'єднання» з Румунією, Північної Буковини, де жили споконвіку українці, безпідставні. Та й не дивно, що Й. Ністор шукав підтвердження законності акту загарбання усєї Буковини Румунією в рішеннях Паризької мирної конференції, на якій імперіалістичні розбійники ділили післявоєнний світ.

Буковинці не схилили голови перед румунськими окупантами. Одним з найбільших революційних вибухів було Хотинське повстання у січні 1919 р., в якому взяли участь десятки тисяч селян, а також робітники Хотина, Зарожанського цукрового заводу та станції Окниці. Повстанці в триденних боях визволили від окупантів майже увесь Хотинський повіт. Лише за допомогою переважаючих сил румунської регулярної армії загарбникам удалось придушити цей виступ. Проте близько 4 тис. озброєних хотинців перейшли на територію України і героїчно боролися у складі Червоної Армії на фронтах громадянської війни²².

В Закарпатській Україні під впливом ідей Великого Жовтня, як і в інших західноукраїнських землях, загострювалась класова боротьба. Місцеве українське трудяще населення відчувало себе часткою українського народу в Радянській країні і хотіло з ним возз'єднатись. Це змушений був визнати і начальник Середнянської округи, який в кінці листопада 1918 р. доносив піджупану Ужанської жупи: «українську ідею поширюють солдати, що повертаються додому, і, як говорять там, народ вважає себе єдиним з українською нацією і бажає об'єднатися з нею»²³. Мотивуючи необхідність присилки для «підтримання порядку» на території округу щонайменше 40 жандармів або солдатів, начальник Перечинського окружного управління згадував «пройнятих більшовицькими ідеями солдатів, що повернулись з Московщини»²⁴.

З аналізу тодішніх офіціальних документів можна прийти до висновку, що українське населення Закарпаття, незважаючи на найбільшу віддаленність від Радянської України, не було відірване від загально-українських політичних процесів. Серед закарпатців були і «радикальні» і «помірковані» елементи, як їх іменували в тодішніх джерелах.

²¹ С. Канюк. Буковина в румунській неволі, Харків, 1930, стор. 27.

²² Л. Я. Токач. Славна сторінка історії боротьби трудящих Буковини.— За владу Рад, стор. 101—102, 103, 106; К. Г. Ципко. Велика Жовтнева соціалістична революція і боротьба трудящих Буковини за владу Рад та возз'єднання з Радянською Україною, Чернівці, 1958, стор. 108—110, 113.

²³ Закарпатський обласний державний архів, ф. 4, спр. 836, арк. 107.

²⁴ Шляхом Жовтня. Збірник документів, т. 1, Ужгород, 1957, стор. 61—62.

«Помірковані» хотіли «приєднатись до Львівського митрополіта, а в політичному відношенні — до Галичини». «Радикальні» ж навіть у галузі релігії прагнули порвати з наявними тоді порядками, а в політичному відношенні бажали приєднатися до Росії²⁵. За цією термінологією неважко помітити вже відому розстановку класових сил: трудящі тягнулися до Радянської влади в Росії та на Україні, експлуататорські кола — до маріонеткової і антинародної ЗУНР.

Ідеї Великого Жовтня глибоко проникли в свідомість закарпатських трудящих. У середині грудня 1918 р. в одній з місцевих буржуазних клерикальних газет («Греко-католицький огляд») була вміщена кореспонденція під досить виразним заголовком «Більшовизм в Марамороші». В ній, зокрема, зазначалось, що молоді солдати, які повернулись з Росії, особливо рішуче ведуть невгамовну більшовицьку пропаганду, заявляючи, що «пани сидять в теплій кімнаті, а вони виконують тяжку роботу в холоді і на морозі...»²⁶ З цієї кореспонденції видно, що вістрям пропаганди були соціально-економічні питання. Прагнення до соціального визволення, до возз'єднання з Радянською Україною відображались у численних рішеннях закарпатських селян, які вони приймали напередодні Хустського з'їзду. Ці документи пройняті великою тугою закарпатців за своєю матір'ю-Україною. Так, селяни с. Зубівки, звертаючись до трудящих України, писали: «Просиме вас, любі наші браття, ми ся приключаємо ко вам ид Україні». Вони згадували і про свої споконвічні злидні: «Бідний наш руський народ є без орючої землі». Жителі с. Новоселиці висловлювали такі сподівання: «щоби не било панов, ні графов, ні більшого газди, ні меншого»²⁷.

З цими вимогами 21 січня 1919 р. прийшли представники трудящих на Всенародні закарпатські збори в Хусті. Тут їх класові інтереси зіткнулися з намірами українських буржуазних націоналістів, які стали на шлях торгівлі долею краю. Одні з них продовжували служити угорським правлячим колам, другі — продались чеській буржуазії, треті зв'язували себе з контрреволюційним урядом ЗУНР, а всі вони разом виступали проти здійснення соціальних і національних прагнень закарпатських робітників та селян, проти возз'єднання Закарпаття з Радянською Україною.

Важливою і характерною рисою визвольного руху на західноукраїнських землях у 1918—1920 рр. було те, що в різних їх частинах у певний час установлювалась Радянська влада. На початку 1918 р. вона перемогла на Хотинщині (яка разом з Бессарабією ще в XIX ст. входила до складу Росії), але проіснувала недовго в зв'язку з нашествиям на Україну австро-німецьких імперіалістів і окупацією Бессарабії боярською Румунією.

Навесні 1919 року Радянська влада встановилась у Закарпатській Україні, яка була в орбіті соціалістичної революції в Угорщині. Незважаючи на те, що радянське будівництво тут проходило менше місяця (з 21 березня по 16 квітня), за цей короткий час відбулися радикальні зміни в соціально-економічному і культурному житті: одержання політичних прав трудящими, націоналізація промислових підприємств, установлення 8-годинного робочого дня, передача частини землі селянам, проголошення рівноправності української мови в установах і школі тощо.

Трудящі Закарпаття і Угорщини пліч-о-пліч героїчно боролись проти імперіалістичних інтервентів. У складі Угорської Червоної Армії дія-

²⁵ Шляхом Жовтня, стор. 68—69.

²⁶ Там же, стор. 70—71.

²⁷ Там же, стор. 78—79.

ла окрема військова частина, сформована із закарпатців. Та переважачим силам інтервентів вдалося придушити Радянську владу на Закарпатті, а потім і в Угорщині. Ініціатива насильницької передачі Закарпатської України до складу буржуазної Чехословаччини належала американським імперіалістам, які 21 січня 1919 р. на Паризькій мирній конференції внесли відповідну пропозицію. Сен-Жерменський договір санкціонував цей грабіжницький акт²⁸.

Влітку 1920 р. Радянська влада була встановлена в Східній Галичині. Розгорнувши успішний контрнаступ проти військ буржуазно-поміщицької Польщі, які раніше вдерлись на територію Радянської України, Червона Армія визволила 16 повітів повністю і частково 4 повіти Східної Галичини. Робітники і селяни з радістю зустріли червоних бійців, подавали їм всіляку підтримку, вітали встановлення Радянської влади. Так, у резолюції селян с. Целієв, прийнятій одногосно 13 серпня, говорилось: «Ми, селяни села Целієв, слухали докладно і зрозуміли політробітників Радянської влади. Ми клянемося, що будемо підтримувати Революцію і Радянську владу, чим буде можна. Ми готові піти всі і зав'язати бій, помагати харчами, підводами і чим буде можливо»²⁹.

Вітаючи народження нового ладу, залізничники Тернополя в прийнятій 16 серпня резолюції заявили, що вони «уважають за свою найідеальнішу задачу та найвищу ціль присвячувати всі зусилля для підтримки і захисту Радянської влади», обіцяли «чесно і совісно сповняти свої обов'язки та стояти твердо і непохитно на сторожі інтересів всесвітнього пролетаріату»³⁰.

Галичани добре зрозуміли суть Радянської держави, як влади трудящих. В резолюції селян Остриви і Биньова (Тернопільський повіт) зазначалось: «Пізнавши значення і форму Радянської республіки, ми заявляємо, що тільки ця форма державного устрою забезпечує всі права робітниче-селянських мас та що ми будемо твердо стояти за закріплення радянського устрою на Галицькій Україні»³¹. Трудящі ясно усвідомлювали, що їх лютим ворогом є не тільки польські пани, а й українські буржуазні націоналісти. Саме в цьому переконує рішення селянських зборів с. Івачів, в якому підкреслювалось: «Не позволимо всяким прихвостням буржуазії, як Петрушевичу і Петлюрі, продавати нас буржуазії».

Радянським будівництвом у цьому краї протягом двох місяців (до середини вересня 1920 р.) керували ЦК Комуністичної партії Східної Галичини і Галицький революційний комітет (Галревком), очолювані видатним державним і партійним діячем Країни Рад В. П. Затонським. Він докладно інформував В. І. Леніна про хід соціалістичних перетворень на визволеній галицькій землі і одержував від нього настанови робити все, щоб галичани відчували, як Радянська влада несе їм життя.

1 серпня 1920 р. Галревком декретом № 1, виданим у Тернополі, проголосив встановлення Радянської влади в Галичині і проводив свою безпосередню роботу в масах через повітові парткоми і ревкоми та через сільські ревкоми. Галревком розробив такі заходи: встановлення 8-годинного робочого дня, забезпечення всіх безробітних роботою, націоналізацію промислових підприємств і банків, перехід усіх поміщицьких, державних і монастирських земель та маєтків у безплатне користу-

²⁸ И. Н. Мельникова. Как была включена Закарпатская Украина в состав Чехословакии. Ученые записки Института славяноведения АН СССР, т. III, 1951, стор. 115—119.

²⁹ ЦДАЖР УРСР, ф. 2189, оп. 1, спр. 4, арк. 10.

³⁰ Там же, арк. 23.

³¹ ЦДАЖР УРСР, ф. 2189, оп. 1, спр. 4, арк. 17.

вання всіх працюючих через місцеві радянські органи, відокремлення церкви від держави і школи від церкви, рівноправність мов тощо. Це переконало галицьких робітників і селян у тому, що Радянська влада є їх рідною владою. І вони все робили, щоб зміцнити її: вступали до лав Червоної Армії, допомагали їй продовольством і т. д.

В доповідній записці В. І. Леніну від 6 вересня 1920 р. В. П. Затонський писав: «Якраз там де наш фронт відсувався назад, наприклад, район Галича, Рогатина, спостерігається масове добровольчество, селяни з жінками і дітьми намагаються евакуюватись, хлопці вступають в ряди Червоної Армії»³².

Радянське будівництво в Східній Галичині викликало посилення революційного руху в Північній Буковині і Закарпатській Україні. Звідти,— як засвідчував В. П. Затонський,— «звідусіль через фронт стали пробиратися зараз делегації від партійних осередків, від гуцульських повстанців, від буковинських сіл, навіть з Угорської Русі, що раніше належала Угорщині, тепер Чехії. Приходять з практичними питаннями, наприклад, йти буковинцям по мобілізації в румунську армію чи переправлятися через Дністер в наші частини. Виступати чи не виступати тому або іншому гуцульському селу»...³³ Проте буржуазно-поміщицькій Польщі знову вдалось у вересні 1920 р. загарбати Східну Галичину.

Хоч і короткочасним був період радянського будівництва на західноукраїнських землях у 1918—1920 рр., але він назавжди залишив незгладний слід у політичній свідомості широких мас, у їх дальшій двадцятилітній боротьбі за возз'єднання з УРСР, яка блискуче завершилась завдяки правильній ленінській національній політиці Комуністичної партії в період 1939—1945 рр. Отже, навряд чи правильним буде, як це прийнято в нашій історичній літературі, до періоду 1939—1945 рр. застосовувати термін «встановлення» Радянської влади на західноукраїнських землях. Точнішим є термін «відновлення» Радянської влади, бо історичні факти переконливо свідчать, що вона вперше була встановлена в Північній Буковині (Хотинщина), Закарпатській Україні і Східній Галичині незабаром після перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції.

³² ЦДАЖР УРСР, ф. 2, спр. 610, арк. 56.

³³ Цит. за кн.: В. Морозов. Володимир Петрович Затонський, К., 1967, стор. 151.

Петро КРАВЧУК

ВІДГОМІН ЖОВТНЕВОЇ РЕВОЛЮЦІЇ В КАНАДІ

Канада, як домініон Британської імперії, з початку серпня 1914 р. брала участь у першій світовій імперіалістичній війні¹. Хоч на початку її в країні не було обов'язкової військової повинності, власті робили все, щоб створити умови, за яких чоловіки призовного віку вступали б у збройні сили. Частина їх йшла до армії добровільно, бо була заготована, що «це буде війна для ліквідації усіх воєн», «за демократію й соціальну справедливість».

Канадські солдати воювали проти німецьких військ у Франції. Оскільки Канада була союзницею Росії, все, що відбувалося в цій останній, мало для неї першочергове значення. Звістка про Лютневу революцію 1917 р. у Росії зразу ж викликала в Канаді широкий відгомін. Розуміється, різні суспільні верстви країни сприйняли цю звістку неоднаково. Канадська буржуазія вітала її, сподіваючись, що «революція зміцнить руку Росії у війні і тим сприятиме справі союзників»². Трудящі ж вітали Лютневу революцію, бо вважали, що вона буде кроком до встановлення робітничо-селянської влади в цій країні. Так, масовий мітинг робітників Вінніпега 25 березня 1917 р. ухвалив резолюцію, в якій висловлювалася впевненість, що «російські товариші не спиняться на довершеній зміні політичного устрою Росії, але поведуть боротьбу аж до повної перемоги робочого людю над всіма його ворогами»³.

На своєму II з'їзді в серпні 1917 р. Українська соціал-демократична партія Канади вітала визволення усіх пригноблених народів Росії з-під гніту царського самодержавства і висловила надію, що український пролетаріат «в тісній злуці з революційним пролетаріатом Росії... буде змагати до прискорення соціальної революції»⁴.

З продовженням війни перед канадським урядом постала проблема поповнення збройних сил. Ні заклики добровільно вступати в армію, ні інші заходи не давали дійових результатів. У серпні 1917 р. було запроваджено обов'язкову військову повинність. Це викликало опір серед широких кіл трудящих. Зокрема в провінції Квебек серед французького населення відбулися антивоєнні демонстрації, які були розігнані властями. Виступили проти обов'язкової військової повинності й фермери Онтаріо. З'їзд тред-юніонів у Квебеку (вересень 1917 р.) прийняв спеціальну резолюцію протесту проти цього заходу властей⁵. У країні під впливом Лютневої революції відбувалося революційне піднесення.

Трудящі Канади з ентузіазмом вітали перемогу Жовтневого повстання в Петрограді й встановлення Радянської влади в Росії⁶. По всій країні проходили мітинги й демонстрації солідарності з робітниками й селянами Країни Рад⁷.

Інакше реагували на події в Росії правлячі класи Канади. Так, газета «Торонто дейлі ньюс» 8 листопада на першій сторінці опублікувала

¹ І. М. Маланія. Краткая история Канады, Торонто, 1945, стор. 85.

² Газ. «Toronto Daily News», 16 березня 1917 р.

³ Газ. «Робочий народ» (Вінніпег), 6 квітня 1917 р.

⁴ Газ. «Робочий народ», 3 жовтня 1917 р.

⁵ І. М. Маланія. Назв. праця, стор. 88.

⁶ Tim Buck. Thirty years (1922—1952). The Story of the Communist Movement in Canada, Toronto, 1952, стор. 14—15.

⁷ Всемирная история, т. VIII, М., 1961, стор. 313.

повідомлення про те, що більшовики захопили владу в Петрограді й що Керенський втік з міста. На цій же сторінці вміщено статтю під заголовком «Радикальні екстремісти перемогли Керенського». В ній говорилося, що «максималісти» (так газета називала більшовиків) під проводом Леніна повалили Тимчасовий уряд. Стаття зводила різні наклепи на більшовиків, називаючи їх зокрема «німецькими агентами».

9 листопада у редакційній замітці газета писала, що встановлення Радянської влади є неприємною подією для союзників. Особливо накинулася вона на більшовиків за те, що вони підписали Брест-Литовську угоду про перемир'я⁸.

Оскільки канадська капіталістична преса тенденційно висвітлювала події Великої Жовтневої соціалістичної революції, трудящі країни мали змогу узнавати правду з соціалістичних газет. Офіційний орган соціал-демократичної партії Канади — «Канадіан форуорд» правдиво інформував широкі народні маси про Великий Жовтень та його значення для світового пролетаріату. Вперше повідомлення про Жовтнєве повстання опубліковано в цій газеті ще 24 листопада 1917 р. Там же було вміщено статтю Джона Ріда «Перша пролетарська революція вітає американських робітників»⁹, надіслану з Петрограда до газети «Нью-Йорк колл» 13 листопада, але тимчасово затриману американським цензором.

«Канадіан форуорд» і пізніше часто писала про російських більшовиків, застерігаючи трудящих, щоб вони не вірили в те, що читають у капіталістичній пресі про нову Росію¹⁰.

Газета «Канадіан форуорд» регулярно інформувала своїх читачів про розвиток подій у Радянській країні після Жовтневої революції. З номера в номер вона передруковувала з американського журналу «Ліберейтор» огляд Джона Ріда «Червона Росія»^{*}.

Незабаром у Канаді розгорнувся масовий рух за встановлення між Радянською Росією і США дипломатичних відносин. 30 червня 1918 р. у Торонто відбувся мітинг за участю представників російських, фінських, литовських, польських, українських та інших прогресивних громадських організацій, на якому було ухвалено резолюцію про те, щоб президент США Вудро Вільсон визнав Російську Соціалістичну Федеративну Радянську Республіку. Присутні на мітингу гостро засудили будь-яку інтервенцію з боку капіталістичних країн проти влади Рад!¹¹.

Зібравшись у Вінніпегу на свій з'їзд, делегати соціал-демократичної партії Канади з провінції Манітоба 3 березня 1918 р. прийняли резолюцію. В ній зазначалося, що з'їзд «радіє з повалення капіталістичного класу в Росії російським пролетаріатом під керівництвом революційного крила соціал-демократичної партії — більшовиків» і постановляє послати привітання Народним Комісарам й революційному пролетаріатові Радянської країни.

З'їзд засудив уряд Німеччини за його намагання придушити російську революцію, а також прийняв резолюцію, в якій висловив «готовність об'єднатися з соціалістичною партією Канади на основі більшовицької програми»¹². Це свідчить про великий вплив ленінських ідей на соціал-демократів країни.

⁸ Газ. «Toronto Daily News», 18 грудня 1917 р.

⁹ Газ. «The Canadian Forward» (Торонто), 24 листопада 1917 р.

¹⁰ Газ. «The Canadian Forward», 24 березня 1918 р.

¹¹ Газ. «The Canadian Forward», 10 квітня 1918 р.

^{*} У вересні 1918 р. канадський уряд закрити цілий ряд робітничих організацій і газет. Тоді ж було заборонено й газету «The Canadian Forward» («Канадіан форуорд»).

¹² Газ. «The Canadian Forward», 10 липня 1918 р.

Під впливом Великого Жовтня зростали класова свідомість і бойовитість пролетаріату Канади. В 1918 р. у країні відбулося 169 страйків — майже на дві третини більше, ніж за 4 попередні воєнні роки ¹³.

В той час, коли трудящі Канади схвалювали перемогу Жовтневої революції, надсилали вітальні телеграми урядові Радянської Росії, використовували досвід російського пролетаріату для розгортання боротьби за свої права, канадський уряд на просьбу Великобританії погодився послати експедиційні інтервенціоністські війська в північну Росію і Сибір влітку 1918 р. для боротьби проти влади Рад.

30 вересня 1918 р. до Архангельська прибула канадська артилерійська бригада в складі 500 чоловік. 27 жовтня у Владивостоку висадилися 4 тис. канадських солдатів. Треба зазначити, що багато їх не хотіли їхати до Росії й брати участь в інтервенції. Деяких довелося силою заганяти на військові кораблі ¹⁴.

Рішення уряду Канади взяти участь у боротьбі проти Радянської Росії викликало велике обурення серед народних мас країни. Газета «Гамільтон дейлі ньюс» запитувала: «Що ми тепер хочемо зробити? Повалити більшовиків? Заради чого? Чи ми жертвуємо своїми солдатами... для того, щоб затримати вплив чужих держав?» ¹⁵ Особливо гостро протестували батьки, синів яких було насильно вивезено до Росії. Тиск громадської думки був такий сильний, що навіть деякі члени уряду (Крірар, Калдер, Рід) висловилися проти участі Канади в інтервенції.

Тимчасово виконуючий обов'язки прем'єр-міністра Томас Уайт у телеграмі до глави уряду Роберта Бордена, який перебував тоді в Європі, писав, що громадська думка не підтримує канадської інтервенції, бо коли Англія й Франція заінтересовані стягнути з Росії свої борги, то Канада не має там економічних або ділових інтересів.

Незважаючи на протест з боку народних мас й опозицію деяких міністрів, прем'єр-міністр Борден настоював, щоб послати війська в Росію, бо він, мовляв, домовився про це з британським урядом. Канадський уряд зважив на «доводи» прем'єра. 28 листопада 1918 р. Уайт повідомив Бордена, що канадські війська поїхали в Росію, однак не для участі у боях, а для виконання поліцейських функцій, бо інакше громадська думка, яка і без того негативно настроєна до цієї акції, була б ще більш обурена, коли б їх використали у воєнних діях ¹⁶. Це, звичайно, не подобалося британському уряду, оскільки він дотримувався думки свого військового міністра Уінстона Черчилля, який вимагав «задушити більшовицьке немовля у колисці».

Проти посилення експедиційних військ у Росію виступили зокрема канадські трудящі — члени соціалістичних і тред-юніоністських організацій. 16—21 вересня 1918 р. відбулася 34-а річна конференція Промислової й робітничої ради Канади у Квебеку. В ній взяли участь 500 делегатів, які представляли 200 тис. робітників різних галузей промисловості країни. В ухваленій конференцією резолюції зазначалося, що її делегати проти будь-якої інтервенції з боку союзників у Росії й що кожний народ має право сам вирішувати свою долю ¹⁷.

Трудящі Західної Канади не тільки протестували проти інтервенції, а й вимагали виведення канадських експедиційних військ з Сибіру і Архангельська. У Вінніпегу Промислова і робітничка рада скликала 22

¹³ Ralph Allen. *Ordeal by Fire* (Canada 1910—1945). vol. V, New York, стор. 176.

¹⁴ James Eayrs. *In Defence of Canada*, Toronto, 1964, стор. 27.

¹⁵ Газ. «Hamilton Daily News», 12 грудня 1918 р.

¹⁶ James Eayrs. *Назв. праця*, стор. 29—30.

¹⁷ Report of Proceedings of the Thirty-Fourth Annual Convention of the Trades and Labor Congress of Canada, стор. 113—114.

грудня 1918 р. масовий мітинг, на якому один з промовців сказав, що в разі необхідності буде оголошено загальний страйк, щоб примусити уряд вивести канадські війська з Країни Рад¹⁸. Відомий у Канаді профспілковий діяч Роберт Россел у своєму виступі заявив, що союзники послали свої війська до Росії, щоб «концентрованою спробою повалити пролетарську республіку»¹⁹ й врятувати вклади в цій країні іноземних капіталістів²⁰. У виступах промовців було також зазначено, що буржуазія боїться, що пролетарі Канади підуть шляхом своїх братів — робітників Росії²¹. Резолюція, прийнята на мітингу, вимагала повернення інтервенціоністських військ з Росії²².

Подібні мітинги з аналогічними резолюціями відбулися в різних містах Канади (Калгарі, Ванкувері, Торонто)²³. Листи робітничих організацій з вимогою виведення канадських військ з Росії буквально засипали уряд.

Прогресивна преса нагадувала правлячим колам країни, що вони мобілізували солдатів для оборони Канади, а не для того, щоб посилати їх для інтервенції в Росію. Тепер, коли війна закінчилася, канадських солдатів потрібно повернути додому²⁴. Газета «Торонто глоуб» наводила приклади протесту проти посилення військ у республіку Рад. Інші газети повідомляли, що 60—70% солдатів їхали в Росію неохоче, бо вважали, що Канада не повинна брати участі в інтервенції²⁵.

Під тиском організованого пролетаріату й широких кіл канадської громадськості уряд примушений був відкликати свої війська з Радянської країни, хоч Черчілль і Бальфур намагалися переконати його, що в разі виведення союзницьких військ з Росії «більшовицька влада буде контролювати» всю країну.

Канадські війська, які активної участі в боях у Сибіру не брали, 5 червня 1919 р. залишили Владивосток. Інакше стояла справа з 16-ю польовою артилерійською бригадою, яка перебувала в районі Архангельська. Вона брала участь у жорстоких боях біля Тулги. І хоч канадський уряд під тиском народних мас просив, щоб і з цього району його війська були виведені, Черчілль усіляко затягував справу й намагався затримати їх у Росії якнайдовше. 18 травня Борден послав Черчіллю лист, у якому вимагав негайного повернення додому канадських солдатів. Нарешті, 11 червня 16-а польова артилерійська бригада на кораблі «Цариця» відплила з Архангельська²⁶.

Саме тоді, коли з Росії поверталися канадські інтервенціоністські війська, у Вінніпегу розгорівся загальний страйк, названий буржуазією «більшовицькою революцією». Комітет, утворений капіталістами для ліквідації страйку, у газеті «Вінніпег сітізен» писав: «Близько місяця громадяни Вінніпегу (мається на увазі буржуазія.— П. К.) борються щиро і з значним успіхом проти намагання встановити більшовизм і владу Рад тут і потім поширити її по всьому домініону»²⁷.

Загальний страйк у Вінніпегу мав відгомін по всій Канаді. Вінніпегських страйкарів підтримали робітники інших міст — Вікторії, Торонто, Калгарі, Мус-Джо, Саскатуна, Брандона²⁸.

¹⁸ The Winnipeg General Sympathetic Strike, Winnipeg, стор. 9.

¹⁹ Там же, стор. 15.

²⁰ Там же, стор. 16.

²¹ Там же, стор. 17.

²² Там же, стор. 6.

²³ W. A. Pritchard's Address to the Jury, Winnipeg, стор. 180.

²⁴ John Swettham. Allied Intervention in Russia 1918—1919, Toronto, стор. 153.

²⁵ Газ. «Toronto Globe», 28 грудня 1918 р.

²⁶ James Eayrs. Назв. праця, стор. 40.

²⁷ The Winnipeg General Sympathetic Strike, стор. 56.

²⁸ Великий Жовтень і революційний рух народів зарубіжних країн, К., 1957, стор. 307.

Рішучі дії робітничого класу, який поспішив на допомогу страйкарям Вінніпега, викликали занепокоєння канадського уряду. Реакція намагалася настроїти проти робітників-іммігрантів солдатів, які, повертаючись до Канади, не могли знайти роботу й засобів до життя. Вона твердила, що, мовляв, коли вони воювали, їхню роботу захопили «ворожі чужинці» — європейські іммігранти, особливо з тих країн, які воювали з Канадою. Але ця шовіністична пропаганда здебільшого не мала впливу на солдатів. Серед них почали поширюватися соціалістичні ідеї.

Уайт в одній із своїх телеграм до Бордена писав, що уряд занепокоєний ситуацією у провінції Британська Колумбія, де «більшовизм зробив великий прогрес серед робітників і солдатів». Він зазначав, що, оскільки революційний рух поширюється у Вінніпегу й Калгарі, потрібно, щоб британський уряд надіслав крейсер до центру Британської Колумбії — у Вікторію та Ванкувер²⁹. Борден, відповідаючи йому, висловив сподівання, що канадський уряд сам зможе «справитися з бунтом», як він це зробив у 1885 р. * Але, писав він, в разі потреби британські власті зможуть швидко надіслати військові кораблі до Ванкувера й Галіфакса. Однак Уайт наполягав на своєму. Він писав, що кілька членів уряду також думають, що такий корабель був би бажаний у Ванкувері або у Вікторії, бо страйк 30 тис. робітників у Вінніпегу може привести до серйозного бунту. Дуже серйозною, зазначав Уайт, є також і ситуація у Британській Колумбії³⁰.

Провину за революційну ситуацію в країні буржуазія намагалася звалити на «ворожих чужинців». Генеральний штаб Канади писав 1919 р. у своєму меморандумі, що є небезпека повалення влади в країні, що напередодні війни туди наїхала велика кількість чужинців, оскільки імміграція не була обмежена. У багатьох випадках, зазначалося в цьому документі, вони зберегли свою національність і «не сприйняли нашої цивілізації і національних ідеалів». Далі в меморандумі говорилося, що такі організації, як «Індустріальні робітники світу», створили великі фонди «для пропаганди ідеалів і цілей, ворожих нашим, і вони вважають цих чужинців придатним ґрунтом, на якому слід працювати».

Генеральний інспектор канадського повітряного флоту В. Уоткін писав, що в Канаді є революціонери, які, коли б могли, «завтра встановили б диктатуру пролетаріату». З Вінніпегського військового округу № 10 повідомляли, що серед страйкарів у Вінніпегу діють «соціалістичні й більшовицькі агенти»³¹.

Звичайно, буржуазія робила все для того, щоб піднесення революційних настроїв серед трудящих Канади зобразити не як закономірний розвиток робітничого руху, який активізувався в результаті Великої Жовтневої соціалістичної революції, а як наслідок «пропаганди ворожих чужинців», «більшовицьких агентів», «червоних агітаторів» і т. д. Міністерство колоній в Англії пішло ще далі: воно повідомило уряд Оттави, що «російський радянський уряд має план пожвавлення революційного руху в Канаді і дав два мільйони карбованців в іноземній валюті у розпорядження комуністичних секцій в Оттаві, Калгарі, Летбріджі, Ріджайні, Едмонтоні, Ванкувері, Торонто і Монреалі»³².

Після припинення загального страйку у Вінніпегу власті, щоб створити враження, ніби страйком керували «небезпечні чужинці», заарештували кількох громадських і профспілкових діячів, які народилися в

²⁹ James Ea u r s. Назв. праця, стор. 48.

* У 1885 р. уряд придушив повстання індіанців і метисів у Західній Канаді.

³⁰ James Ea u r s. Назв. праця, стор. 48.

³¹ Там же, стор. 62—63.

³² Там же, стор. 48.

Росії. Однак суд виправдав їх. Отже, буржуазії не вдалося «довести», що страйком керували «чужинці» — «російські платні більшовицькі агенти». Незабаром почався новий судовий процес над керівниками страйку англосаксонського походження.

Суд намагався «довести», що керівники страйку хотіли «встановити Радянську владу» і «диктатуру пролетаріату». На «доказ» цього на процесі було представлено літературу, яку вилучила поліція під час арештів й обшуків. Серед цих «доказів» фігурувала праця В. І. Леніна «Політичні партії в Росії»³³.

Суд, наприклад, обвинуватив одного із заарештованих керівників страйку Ф. Дж. Діксона в тому, що на масовому мітингу у Вінніпегу 22 грудня 1918 р. він вигукував «ура» на адресу Радянської влади³⁴. Суд звинувачував його також за те, що він не протестував, коли на цьому мітингу приймалися резолюції, що «схвалювали Радянський уряд» і «повністю погоджувалися з російським більшовизмом». Іншого керівника страйку — Вільяма Айвенса обвинуватили в тому, що він організував змову для підбурювання канадських громадян до встановлення уряду в радянській формі, на зразок того, який існує в Росії³⁵.

Під час судового процесу суддя Галт у своїй промові сказав, що підсудні мали «загарбати всю нашу промисловість і встановити Радянський уряд за більшовицьким зразком»³⁶.

Канадські трудящі були натхнені перемогою Великої Жовтневої соціалістичної революції. Газети «Канадіан форуорд» (Торонто), «Вестерн лейбор ньюс» (Вінніпег), «Ред флег» і «Вестерн Клеріон» (Ванкувер) присвячували свої сторінки Великому Жовтню, роз'яснювали народним масам, хто такі більшовики і чого вони хочуть, що таке Радянська влада, диктатура пролетаріату і т. д.

Газета «Вестерн лейбор ньюс» у ряді статей писала про Радянську Росію й диктатуру пролетаріату. Так, 24 січня 1919 р. вона зазначала: «Коли робітники візьмуть контроль, коли встановлять диктатуру, то вона дасть таке саме розпорядження власникам, яке дав Ленін капіталістам світу: підкоріться або голодуйте!»

22 грудня 1918 р. на масовому мітингу у Вінніпегу голова його Джон Квін закликав присутніх тричі вигукнути «ура!» на честь російської революції. У відповідь з усіх боків залунали вигуки: «Хай живе Російська соціалістична республіка! Хай живе робітничий клас!» Мітинг вирішив послати вітальну телеграму більшовикам³⁷.

Західноканадська профспілкова конференція, що відбулася в Калгарі у першій половині березня 1919 р., в ухваленій резолюції заявила про свою цілковиту солідарність з цілями російської більшовицької революції. Конференція послала братні вітання Радянському уряду Росії³⁸.

Сучасні канадські буржуазні історики не можуть замовчати того факту, що Велика Жовтнева соціалістична революція викликала серед трудящих країни значне революційне піднесення, а серед правлячих кіл — переляк³⁹.

З наведених вище прикладів видно, який відгомін мав Великий Жовтень серед широких кіл трудящих Канади. Соціалістична преса

³³ The Winnipeg General Sympathetic Strike, стр. 213.

³⁴ Dixon's Address to the Jury, Winnipeg, стр. 24.

³⁵ Confederation to 1949, vol. III, Scarborough, 1960.

³⁶ Dixon's Address to the Jury, стр. 116.

³⁷ D. C. Masters. The Winnipeg General Strike, стр. 28—29.

³⁸ Там же, стр. 30.

³⁹ The Canadians 1867—1967, Edited by J.M.S. Careless and R. Craig Brown, Toronto, 1967, стр. 195—196.

країни систематично й наполегливо викривала брехню буржуазних писак, які намагалися очорнити Радянську владу, намалювати більшовиків найтемнішими кольорами, прославити російську контрреволюцію. Вона висловлювала впевненість в остаточній перемозі Радянської влади в Росії.

Газета «Вестерн Клеріон» у редакційній статті писала: «В Росії радянські сили і надалі здобуватимуть визначні перемоги на кожному фронті, і є перспективи, що скоро настане остаточна перемога і праця над відродженням економічного й культурного життя країни почнеться з прискороною швидкістю, коли зусилля, замість того, щоб витрачатися на війну, будуть присвячені прогресивному перетворенню решток капіталістичної структури в будову їхнього комуністичного суспільства»⁴⁰.

Канадський прогресивний публіцист Уільям Беннет у 1919 р. опублікував книгу «Ред Юроп» («Червона Європа»), чимало сторінок якої відвів Великій Жовтневій соціалістичній революції. В цій книзі він писав: «Війну майже закінчено. Від Тихого океану до Фінської затоки і берегів Чорного моря влада російських робітників незаперечна. Вони перемогли. Британська дурість і французька навальність виявилися поганою зброєю, коли їх протиставили пролетарському генію, й імперський капіталізм смакує гіркий овоч своєї поразки»⁴¹.

Після повернення канадських інтервенціоністських військ з Росії в країні тривали масові збори й мітинги, на яких трудящі вимагали невтручання імперіалістів у внутрішні справи Радянської республіки. На мітингу 15 серпня 1920 р. у Вінніпегу взяли участь, крім робітників, демобілізовані солдати й моряки. У прийнятій резолюції вони висловили протест проти «втручання імперського або канадського уряду у російські справи» й солідарність з британськими робітниками, які піднімалися на захист Радянської влади, запевняючи «своїх товаришів у Росії, що вони стоять разом з ними і намагатимуться не допустити уряд до інтервенції». Учасники мітингу послали вітання Радянській країні⁴².

Отже, як бачимо, Велика Жовтнева соціалістична революція викликала загальне революційне піднесення серед трудящих Канади⁴³. Незабаром на його основі в країні було створено Комуністичну партію.

⁴⁰ Газ. «Western Clarion», 15 січня 1920 р.

⁴¹ Газ. «Western Clarion», 1 березня 1920 р.

⁴² Газ. «Українські робітничі вісті», 18 серпня 1920 р.

⁴³ Великий Жовтень і революційний рух народів зарубіжних країн, стор. 316.

І. О. ГУРЖІЙ

В. І. ЛЕНІН ПРО ЕКОНОМІЧНИЙ РОЗВИТОК УКРАЇНИ В ДОЖОВТНЕВИЙ ПЕРІОД

У величезній геніальній творчій спадщині В. І. Леніна чільне місце займає історія. Вихід у 90-х роках ХІХ ст. перших його праць знаменував початок нового етапу розвитку марксистської історичної науки. вивчення історії народів нашої країни. В. І. Ленін став основоположником радянської історичної науки.

Протягом усієї своєї титанічної діяльності В. І. Ленін проявляв глибокий інтерес до історії українського народу, відстоював вільний союз українців і великоросів, «...таких близьких і мовою, і місцем проживання, і характером, і історією»¹. У багатьох лєнінських працях розглядаються важливі питання соціально-економічної історії України дожовтневого періоду, наростання класової боротьби і національно-визвольного руху на Україні в період промислового капіталізму та імперіалізму. Залучивши широке коло різноманітних джерел, В. І. Ленін показав розвиток економіки України в системі всеросійського ринку, основні напрямки й етапи зростання капіталістичної промисловості й сільського господарства в пореформений період та докорінні соціальні зрушення, що відбувались тоді в українських містах і селах.

Внаслідок здійснення реформи 1861 р. в Росії поглиблювався і поширювався внутрішній ринок, у систему якого входив український ринок. В основі цього процесу лежало даліше поглиблення суспільного поділу праці в промисловості й сільському господарстві. «Усуспільнення праці капіталізмом, — підкреслював В. І. Ленін, — проявляється в таких процесах. По-перше, самий ріст товарного виробництва руйнує властиву натуральному господарству роздробленість дрібних господарських одиниць і стягує дрібні місцеві ринки у величезний національний (а потім світовий) ринок. Виробництво на себе перетворюється у виробництво на все суспільство, і чим вище розвинений капіталізм, тим сильнішою стає суперечність між цим колективним характером виробництва і індивідуальним характером привласнення. По-друге, капіталізм створює замість колишньої роздробленості виробництва небачену раніше концентрацію його, як у землеробстві, так і в промисловості»².

Зростання внутрішнього ринку, як показав В. І. Ленін, зумовлювалося розвитком товарного виробництва загалом і товарного обігу зокрема, збільшенням торговельно-промислового населення та поглибленням процесу соціального розшарування селянства, розширенням сфери застосування найманої праці. Внутрішній ринок цілком залежав від темпів розвитку капіталізму і витіснення ним залишків феодально-кріпосницької системи господарства. «Ступінь розвитку внутрішнього ринку», — вказував В. І. Ленін, — є ступінь розвитку капіталізму в країні»³.

Всеросійський ринок створювався розвитком капіталізму вглиб і вшир. Характеризуючи цей процес, В. І. Ленін відзначав: «...розвиток капіталізму вглиб, тобто дальший ріст капіталістичного землеробства і капіталістичної промисловості в даній, певній і замкненій території, — і розвиток капіталізму вшир, тобто поширення сфери панування капі-

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 25, стор. 71.

² В. І. Ленін. Твори, т. 3, стор. 516.

³ Там же, стор. 48.

талізму на нові території»⁴. У статті «Ще до питання про теорію реалізації» В. І. Ленін, різко критикуючи помилкові погляди П. Струве щодо цього, вказував: «Південь і південний схід Європейської Росії, Кавказ, Середня Азія, Сибір є немовби колоніями російського капіталізму і забезпечують йому величезний розвиток не тільки вглиб, але і вшир»⁵. У свою чергу, внутрішній український ринок також створював внаслідок розвитку капіталізму в глибину і в ширину: дальший розвиток капіталістичної промисловості й сільського господарства, розшарування селянства України, колонізація південно-українських губерній.

Досліджуючи проблему створення всеросійського внутрішнього ринку, В. І. Ленін у своїх працях «З приводу так званого питання про ринки», «До характеристики економічного романтизму», «Розвиток капіталізму в Росії», «Ще до питання про теорію реалізації» та інших глибоко і всебічно розкрив повну неспроможність народницької теорії реалізації. Народники хибно вважали, що капіталізм у Росії не має ґрунту для розвитку, бо додаткова вартість нібито не може бути реалізована всередині країни через зuboження селян, що веде до звуження внутрішнього ринку. На значному фактичному матеріалі, зокрема на прикладах соціально-економічного становища села Південної України, В. І. Ленін довів, що процес розшарування селянства не тільки не звужував внутрішній ринок, а, навпаки — розширював його, був одним з головних факторів створення ринку як на засоби виробництва (сільська буржуазія), так і на предмети споживання (сільська біднота).

Характеризуючи процес посилення суспільного поділу праці, В. І. Ленін показав зростання в зв'язку з цим ролі України у системі всеросійського ринку, в економічних її зв'язках з іншими районами Росії. Велике значення в розширенні й поглибленні українсько-російських економічних зв'язків у другій половині XIX — на початку XX ст. мав порівняно швидкий розвиток великої машинної індустрії, створення густої мережі залізниць, перебудова сільського господарства на капіталістичних засадах, дальша господарська спеціалізація районів, зростання питомої ваги України у внутрішній і зовнішній торгівлі Росії.

Багато уваги в ленінських працях приділено дослідженню розвитку промисловості в пореформеній Росії, зокрема на Україні, де «...поряд з ростом торговельного землеробства йшов так само швидко процес відходу населення до промисловості, процес росту міст і утворення нових центрів великої промисловості»⁶. При цьому він остаточно спростував і розгромив народницькі ілюзії, нібито Росія не піде капіталістичним шляхом, бо велика капіталістична промисловість не має ґрунту в Росії, ніби цій промисловості протистоїть дрібна промисловість, зв'язана з «народним виробництвом». Разом з цим В. І. Ленін завдав нищівного удару апологетам капіталізму — «легальним марксистам».

Вивчивши величезний статистичний матеріал та сучасні йому історико-економічні праці, В. І. Ленін у своїй геніальній праці «Розвиток капіталізму в Росії» детально дослідив наявні в Росії форми промисловості, взаємозв'язок між ними, а також зв'язок їх з сільським господарством. Вже в початкових формах промисловості — в дрібних селянських промислах В. І. Ленін виявляє капіталістичні відносини, на ґрунті яких виростали вищі форми капіталістичної промисловості — мануфактура та велика машинна індустрія.

Характеризуючи економічні підвалини мануфактури, В. І. Ленін яскраво показав розвиток мануфактурного виробництва у найпоширені-

⁴ В. І. Ленін. Твори, т. 3, стор. 513.

⁵ В. І. Ленін. Твори, т. 4, стор. 72.

⁶ В. І. Ленін. Твори, т. 3, стор. 216.

ших галузях промисловості (виробництво тканин, обробка металу, дерева та ін.), застосування капіталістичної роботи вдома. Велике місце в книзі відведено дослідженню створення і зростання великої машинної індустрії, її територіального розміщення, визначенню загальних закономірностей і місцевих особливостей у розвитку окремих промислових центрів. У заключному розділі цієї праці, присвяченому утворенню внутрішнього ринку для промисловості, Володимир Ілліч зупиняється, зокрема, на зростанні товарного обігу, на збільшенні чисельності торговельно-промислового населення, розширенні застосування найманої праці й утворенні внутрішнього ринку на робочу силу.

Після реформи 1861 р. в промисловості Росії, в тому числі й України, інтенсивно відбувався процес концентрації виробництва. На кінець XIX ст. Росія щодо концентрації промислового виробництва і робочої сили на ньому зайняла перше місце серед капіталістичних країн. У 90-х роках, під час нового промислового піднесення, завершився технічний переворот, що почався ще в першій половині XIX ст. В усіх основних галузях промисловості перемогла велика машинна індустрія.

Саме розвиток виготовлення засобів виробництва лежав в основі промислового піднесення кінця XIX ст. На цей час Київська, Катеринославська і Подільська губернії щодо застосування парових двигунів у промисловості йшли за Петербурзькою та деякими іншими губерніями центрального промислового району Росії⁷.

На кінець XIX ст. посилювся приплив у російську промисловість іноземного капіталу. «...Останнім часом,— писав В. І. Ленін 1896 р.,— іноземні капіталісти особливо охоче переносять свої капітали в Росію, будують в Росії філії своїх фабрик і заводів і заснують компанії для нових підприємств в Росії. Вони пожадно накидаються на молоду країну, в якій уряд такий прихильний і догідливий до капіталу, як ніде...»⁸

Швидкий розвиток фабрично-заводської промисловості,— підкреслював В. І. Ленін,— створював широкий ринок на засоби виробництва, а також на предмети особистого споживання. Велика машинна індустрія в процесі свого розвитку відтягувала дедалі більшу частину населення від землеробства до торгово-промислових занять.

Промисловий переворот викликав докорінні зміни в соціальній структурі суспільства. Сформувались два основні антагоністичні класи — буржуазія і пролетаріат. «...Велика машинна індустрія,— вказував В. І. Ленін,— робить повний і рішучий переворот в умовах життя промислового населення, відокремлюючи його остаточно від землеробства і від зв'язаних з цим останнім вікових традицій патріархального життя»⁹. Володимир Ілліч надавав виняткового значення формуванню промислового пролетаріату як найпередовішого класу, найреволюційнішої сили в боротьбі проти царського самодержавства і капіталістичного гніту.

Розвиток промисловості і формування промислового пролетаріату в Росії, як і на Україні, відбувались в умовах існування численних пережитків кріпосництва. «...Кінець XIX століття,— відзначав В. І. Ленін,— застає в Росії найгострішу суперечність між потребами всього суспільного розвитку і кріпосництвом, яке у вигляді поміщицьких дворянських латифундій, у вигляді відробіткової системи господарства є

⁷ В. І. Ленін. Твори, т. 3, стор. 436—437.

⁸ В. І. Ленін. Твори, т. 2, стор. 90.

⁹ В. І. Ленін. Твори, т. 3, стор. 466.

гальмом господарської еволюції, джерелом гноблення, варварства, безконечних форм татарщини в російському житті»¹⁰.

Царське самодержавство всіляко сприяло проникненню іноземного капіталу у вітчизняну промисловість. Економічний розвиток країни затримувала митна політика царського уряду, його реакційний протекціонізм, що задовольняв лише інтереси казни і фінансової верхівки¹¹.

Всебічно вивчаючи процес розвитку капіталізму в пореформеній Росії, В. І. Ленін у цілому ряді праць, особливо в дослідженні «Розвиток капіталізму в Росії», визначив місце України у всеросійському промисловому виробництві, зокрема Володимир Ілліч всебічно показав виняткову роль її у вугільній, металургійній, металообробній, машинобудівній і харчовій промисловості, підкреслюючи при цьому нерозривний зв'язок промисловості України з всеросійським ринком.

Відзначаючи велику роль Півдня Росії в гірничій промисловості, В. І. Ленін порівнює, співставляє старий район гірничої промисловості — Урал з молодим південним районом, з'ясовує причини застою і відставання Уралу від південного району, що неухильно розвивався. «Південний район гірничої промисловості являє собою в багатьох відношеннях діаметральну протилежність Уралові. Наскільки Урал старий і пануючі на Уралі порядки «освячені віками», настільки Південь молодий і перебуває в періоді формування. Чисто капіталістична промисловість, що виросла тут в останні десятиріччя, не знає ні традицій, ні становості, ні національності, ні замкненості певного населення»¹².

Швидкому розвитку металургії на Україні сприяла наявність великих родовищ високоякісних руд і коксівного вугілля, густа мережа залізниць, а також постійні казенні замовлення на метал по високих цінах. На Півдні значно інтенсивніше, ніж на Уралі, застосовувались машини, швидше зростала чисельність робітників. В. І. Ленін з приводу цього указував, що з 1877 р. число парових сил на Уралі збільшилося тільки у $2\frac{1}{2}$ раза, а на Півдні *вшестеро*; число робітників на Уралі $1\frac{2}{3}$ раза, а на Півдні майже *вчетверо*¹³.

На конкретних даних виплавки чавуну протягом 1867—1897 рр. Володимир Ілліч показав, як нова гірничо-металургійна база Півдня витісняла старий Урал¹⁴, і зробив висновок про технічну революцію, яка завершувалася тоді в Росії, і про величезну здатність капіталістичної індустрії до розвитку продуктивних сил¹⁵.

На кінець XIX ст. Україна стала не тільки металургійною, а й кам'яновугільною базою Росії. Якщо 1860 р. видобуток вугілля в Донбасі становив близько 33% загальноросійського, то 1900 р. він уже досяг майже 69%.

Кам'яновугільна промисловість в Донбасі розвивалася швидше, ніж в усіх інших кам'яновугільних басейнах Росії, і набула чайвищої концентрації. Відзначаючи це, В. І. Ленін наводить такі дані за 1890 р.: на 104 дрібні шахти припадало лише 2% видобутку вугілля, а 37 найбільших шахт, зосереджуючи близько $\frac{3}{5}$ всього числа робітників, давали понад 70% видобутку вугілля¹⁶.

На Україні, як і в центральній промисловій зоні Росії, в пореформенний період швидко розвивається машинобудування. «Росія сохи і ціпа, водяного млина і ручного ткацького верстата стала швидко пе-

¹⁰ В. І. Ленін. Твори, т. 15, стор. 71.

¹¹ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 1, стор. 397—398.

¹² В. І. Ленін. Твори, т. 3, стор. 420.

¹³ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 3, стор. 422.

¹⁴ Там же, стор. 420.

¹⁵ Там же, стор. 421.

¹⁶ Там же, стор. 423.

ретворюватися в Росію плуга і молотарки, парового млина й парового ткацького верстата»¹⁷.

З 80-х років Україна перетворюється на головний центр сільськогосподарського машинобудування, випереджаючи привіслинські та прибалтійські губернії. Це було пов'язано з швидким розвитком кам'яно-вугільної та металургійної промисловості у південних губерніях, які стали основним районом землеробського капіталізму.

Характеризуючи швидке зростання сільськогосподарського машинобудування в чотирьох південних степових губерніях (Донській, Катеринославській, Таврійській, Херсонській), В. І. Ленін ілюструє це такими даними: у 1876 р. тут було вироблено сільськогосподарських машин на 280 тис. крб., а в 1894 р. вже на 6183 тис. крб.¹⁸ Це становило більш як 65% виготовлення їх у Європейській Росії і Царстві Польському.

З кінця ХІХ ст. дедалі збільшувалось надходження іноземних капіталів у важку промисловість України. «До Південної Росії,— писав В. І. Ленін,— цілими масами переселялися і переселяються іноземні капітали, інженери й робітники, а в сучасну епоху гарячки (1898) туди перевозяться з Америки цілі заводи»¹⁹.

У праці «Капіталізм і «парламент» (1912 р.) Володимир Іллєч говорить про заснування іноземними капіталістами заводів сільськогосподарського машинобудування в Харкові і Бердянську. В. І. Ленін відзначає тісний класовий зв'язок між «вітчизняними» та іноземними капіталістами: «Американські, англійські, німецькі капіталісти збирають зиск при допомозі російських капіталістів, яким перепадає дуже добра частина»²⁰.

Поряд з важкою промисловістю на Україні розвивалися різні галузі харчової промисловості, зв'язані з переробкою сільськогосподарської сировини. Головнішими з них були: цукрова, борошномельна, горілчано-спиртова, олійна, тютюнова.

Україна була головним районом, який постачав цукром всю Росію. На українські заводи припадало понад 80% загального виробництва цукру, що вивозився майже в усі райони Росії, включаючи Крайню Північ, Сибір і Далекий Схід.

Цукровій промисловості властива була рання поява акціонерних товариств і монополістичних об'єднань. 1887 р. тут створюється одне з перших монополістичних об'єднань — синдикат цукровозаводчиків, бюро якого містилося в Києві. Влучну характеристику синдикату дав В. І. Ленін: «...Це об'єднання, розуміється, наскрізь пройняте було найреакційнішим і бюрократичним духом, забезпечувало скандально-високі бариші капіталістам, ставило в абсолютно безправне, принижене, забите, рабське становище службовців і робітників. Держава вже тоді контролювала, регулювала виробництво — на користь магнатів, багатів»²¹. Згодом цукровий синдикат перетворився в державно-монополістичне об'єднання. У відомій ленінській праці «Загрожує катастрофа і як з нею боротися» (вересень 1917 р.) говориться, що капіталізм у Росії також став монополістичним. Про це досить переконливо свідчать монополістичні об'єднання «Продвугілля», «Продметал», цукровий синдикат.

Чільне місце в економіці Росії займала горілчана (винокурна) промисловість, значна частина продукції якої (в окремі роки понад 50%) припадала на Україну. Гуральництво було важливим ринком для збуту

¹⁷ В. І. Ленін. Твори, т. 3, стор. 515.

¹⁸ Там же, стор. 182.

¹⁹ Там же, стор. 420.

²⁰ В. І. Ленін. Твори, т. 18, стор. 106.

²¹ В. І. Ленін. Твори, т. 25, стор. 302.

сільськогосподарської продукції. Для виробництва горілки вживалось дуже багато борошна, а згодом і картоплі та патоки. Відзначаючи поширення винокуріння з картоплі, В. І. Ленін указував на те, що «...величезний ріст посівів і збору картоплі означає ріст саме торговельного і капіталістичного землеробства, поряд з підвищенням техніки землеробства, з заміною трипільля багатопільною сівозміною і т. д.»²²

Помітно зростало виробництво в олійній промисловості, хоч тут співіснували ще дрібні олійниці з паровими млинами. «І в цьому виробництві,— підкреслював В. І. Ленін,— спостерігається двоякий процес розвитку: з одного боку, в селах виникають дрібні селянські олійниці (іноді і поміщицькі), що виробляють продукт на продаж. З другого боку, розвиваються великі парові заводи, що концентрують виробництво і витісняють дрібні заклади»²³. Протягом 1865—1895 рр. вартість виробленої продукції олійними підприємствами на Україні зросла в 15 разів, становлячи в останній рік 1,3 млн. крб. Олія збувалась на місцевих ринках, а також вивозилась у деякі райони Центральної Росії.

Одним з найтипівіших симптомів пореформеної епохи, указував В. І. Ленін, було зростання старих індустріальних центрів і утворення багатьох нових. Навколо великих підприємств виросли фабрично-заводські селища. Володимир Ілліч звертав увагу на швидке збільшення наприкінці ХІХ ст. населення Кривого Рога, Кам'янського, Дружківки, Костянтинівки, Юзівки, Нижньодніпровська. Одночасно з цим концентрація промисловості, зростання кількості робітників спостерігалось і в таких великих містах, як Київ, Харків, Катеринослав, Одеса. «Цукрові заводи, розташовані по селах і містечках південно-західних губерній, становлять також не мало сільських фабричних центрів; для прикладу ми взяли один з найбільших — містечко Смілу в Київській губернії»²⁴.

Значну увагу приділив В. І. Ленін формуванню робітничого класу України, в який, крім місцевого населення, вливалось багато пролетарів, зубожілих селян, ремісників і кустарів-вихідців з великоруських губерній. У праці «Критичні замітки з національного питання» він відзначає прогресивність цього явища, бо «капіталізм ставить на місце тупого, зашкарублого, осілого і ведмежо-дикого мужика великороса або українця рухливого пролетаря, умови життя якого ламають специфічно національну вузкість як великоруську, так і українську»²⁵. У спільній боротьбі проти соціального і політичного гніту зміцнювалася солідарність російського й українського робітничого класу, загартовувалася дружба російського і українського народів.

Дослідження В. І. Леніним розвитку капіталізму на Україні відіграло велику роль у викритті безпідставних тверджень української буржуазно-націоналістичної історіографії про безбуржуазність української нації і відсутність українського робітничого класу.

Скасування кріпосного права, швидкий розвиток капіталістичної промисловості, зростання міст, залізничного транспорту, внутрішньої і зовнішньої торгівлі — все це сприяло дальшому інтенсивнішому посиленню капіталізму в сільському господарстві України, яке, подібно до сільського господарства всієї Росії, розвивалося, за визначенням В. І. Леніна, двома шляхами — пруським і американським²⁶. Для першого з них властиве повільне переростання кріпосницького поміщицького господарства в буржуазне, юнкерське, з одночасним збереженням на довгий час феодальних форм експлуатації. Другий шлях відзначався

²² В. І. Ленін. Твори, т. 3, стор. 244.

²³ Там же, стор. 251—252.

²⁴ В. І. Ленін. Твори, т. 3, стор. 448.

²⁵ В. І. Ленін. Твори, т. 20, стор. 14.

²⁶ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 13, стор. 209—212.

швидким зростанням прошарку капіталістичних фермерів в умовах слабких феодальних пережитків. Проте обидва шляхи зрештою приводять до розорення дрібних і середніх селянських господарств. Обидва шляхи аграрної еволюції були наявні в усіх місцевостях, але в них точилася боротьба за той чи інший етап буржуазної аграрної еволюції. Новоросію Володимир Іллєч відносив до районів, де розвиток капіталізму в сільському господарстві йшов переважно американським шляхом. Тут цілком або здебільшого за землеробство брався вільний від феодально-кріпосницької залежності селянин, тому розвиток продуктивних сил і розвиток капіталізму в Новоросії відбувався незрівнянно швидше, ніж в обтяженому пережитками кріпосництва центрі. На 80-і роки XIX ст. в сільському господарстві Південної і Правобережної України вже панували капіталістичні відносини. В Полтавській і Харківській губерніях існувала змішана система, і лише в Чернігівській губернії ще переважали відробітки. Розвиток капіталізму в сільському господарстві зумовлював дальший суспільний поділ праці, дальшу спеціалізацію окремих районів Росії, зміцнював їхні економічні зв'язки.

Найважливіші питання розвитку капіталізму в пореформеному сільському господарстві України глибоко і всебічно досліджені в лєнінських працях «Нові господарські рухи в селянському житті», «Розвиток капіталізму в Росії», «Аграрне питання в Росії на кінець XIX століття», «Аграрна програма соціал-демократії в першій російській революції 1905—1907 років» та в ін. Аналізуючи й узагальнюючи величезний фактичний матеріал, В. І. Ленін показав процес розвитку капіталізму в сільському господарстві, розкрив різновидності форм торговельного землеробства, дав яскраву картину розміщення основних видів капіталістичного сільського господарства в Європейській Росії, дослідив порайонні особливості його розвитку. Багато уваги Володимир Іллєч приділив головному напрямку, шляхам і формам розвитку землеробського капіталізму в основних історико-економічних районах України.

Розглядаючи еволюцію на конкретних порайонних фактичних матеріалах поміщицьких маєтків від панщинної системи до капіталістичної, В. І. Ленін визначив основні риси панщинного господарства. Скасування кріпосного права в 1861 р. підірвало підвалини панщинної системи, але ще тривалий час у поміщицьких маєтках співіснували в найрізноманітніших поєднаннях відробіткова і капіталістична системи. Про наявність значних пережитків кріпосництва в Росії кінця XIX — початку XX ст. Володимир Іллєч говорить у статті «Відповідь на критику нашого проекту програми» (1903 р.). Зокрема він тут зазначає, що «...центр відробіткової системи в Росії (середньо-чорноземний район) * є в той же час і центр відрізків»²⁷, що «відробіткова система є поєднання панщини з капіталізмом, «старого режиму» і «сучасного» господарства, системи експлуатації через наділення землею і системи експлуатації через відокремлення від землі»²⁸. В іншій праці — «Проект промови з аграрного питання у другій Державній думі» (1907 р.) — В. І. Ленін підкреслює, що відробіткове господарство у поміщиків є опорою кріпосницької експлуатації. Для підтвердження цього положення він використовує фактичний матеріал про поміщицьке і селянське господарство ряду губерній Росії, в тому числі Чернігівської. Про значні кріпосницькі пережитки на Чернігівщині В. І. Ленін пише також у статті «Кріпосне господарство на селі» (1914 р.)²⁹.

* Сюди входили, крім власне російських, Чернігівська, Харківська і Полтавська губернії.— І. Г.

²⁷ В. І. Ленін. Твори, т. 6, стор. 389.

²⁸ Там же, стор. 389—390.

²⁹ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 20, стор. 217—218.

Степові губернії України разом з іншими степовими і нижньоволзькими губерніями Росії у 80-х роках ХІХ ст. стали головним центром виробництва зерна на продаж. «Велика кількість вільних земель,— зазначав В. І. Ленін,— притягала сюди величезний приплив переселенців, які швидко розширяли посіви. Широкий розвиток *торговельних* посівів був можливий тільки завдяки тісному економічному зв'язковість цих колоній, з одного боку, з центральною Росією, з другого боку — з європейськими країнами, що ввозять зерно. Розвиток промисловості в центральній Росії і розвиток торговельного землеробства на окраїнах стоять у нерозривному зв'язку, створюють взаємно ринок один для одного»³⁰. В іншій лєнінській праці вказується, що в районі торговельного землеробства дуже часто обробіток землі був найпримітивніший — вся увага спрямовувалась виключно на оранку якомога більшої площі землі, що тут створилось щось подібне до американських «пшеничних фабрик»³¹.

В. І. Ленін відзначає, що поміщицькі господарства степових окраїн, зокрема Південної України, мали багато земель, на яких працювала велика кількість найманих робітників і що там широко вживалися с.-г. машини. В Таврійській губернії Фальц-Фейн мав 200 тис. дес., Мордвинов — 80 тис. дес. 1893 р. на косовиці у Фальц-Фейна працювало 1100 машин (з них 1 тис. селянських). По п'яти повітах Херсонської губернії (без Одеського) в 1893 р. налічувалось 405 великих господарств, які мали по 1—2½ тис. дес., і 226 господарств, що мають кожне понад 2½ тис. дес. В 526 господарствах, про які зібрано відомості в 1890 р., працювало 35 514 робітників (у середньому по 67 робітників на кожне). У 100 більш-менш великих господарствах Єлисаветградського повіту було 11197 робітників (в середньому по 112 на 1 господарство!)³².

Докорінні зрушення, що відбулися в сільському господарстві, перетворили Україну у важливий центр, який постачав зерном, борошном і крупою Центральний промисловий район Росії, Білорусію, Прибалтику, Кавказ. Цьому сприяло інтенсивне будівництво залізниць, що сполучили своїми магістралями близькі й віддалені економічні райони.

Важливою галуззю сільського господарства України було вирощування цукрових буряків. Їх сіяли, крім цукроварних заводів, у великій кількості поміщики й селяни з тим, щоб потім продати цукрозаводчикам. У післяреформені роки на Україні швидко зростала площа цукрових буряків, а це вело до збільшення застосування найманої праці. За підрахунками В. І. Леніна, для обробітку бурякових посівів наприкінці ХІХ ст. було потрібно не менш як 300 тис. сільських поденників і подениць. Крім того, частина робітників отримувала плату з берківця очищених буряків. «Таким чином,— підкреслював В. І. Ленін,— ріст виробництва буряків у величезних розмірах підвищував попит на сільських робітників, перетворюючи околиці селянства в сільський пролетаріат»³³. Це посилювало соціальне розшарування селянства. Численні маси селян, що працювали на бурякових плантаціях, поступово перетворювались у сільських пролетарів, становище яких було надзвичайно тяжким. З іншого боку, частина заможних селян, вирощуючи буряки на продаж, за рахунок експлуатації праці односельців розширювала своє господарство.

Україна, особливо її лівобережна частина, здавна була відома вирощуванням і промисловою обробкою тютюну, який вивозився в Цен-

³⁰ В. І. Ленін. Твори, т. 3, стор. 215—216.

³¹ В. І. Ленін. Твори, т. 15, стор. 107.

³² Див. В. І. Ленін. Твори, т. 3, стор. 217.

³³ В. І. Ленін. Твори, т. 3, стор. 247.

тральну Росію, Білорусію, Прибалтику, Польщу, на Дон, Кавказ, у Сибір. Набравши ще в дореформений період спеціального торговельного характеру, тютюнництво швидко розвивалося після скасування в 1861 р. кріпосного права. В. І. Ленін зазначав, що тютюнництво стало спеціально-торговельною галуззю землеробства, що воно більш, ніж землеробство взагалі, зосереджено в руках капіталістичних господарств. Це положення В. І. Ленін яскраво проілюстрував на відомостях про групування тютюнових посівів у Прилуцькому, Лохвицькому і Роменському повітах³⁴. Зупиняючись на торгівлі тютюном, він підкреслював, що «...капіталістична організація *виробництва* супроводиться тут найсильнішим розвитком *торговельного* капіталу і всілякої експлуатації поза сферою виробництва. Дрібні тютюнники не мають сараїв для сушіння тютюну, не мають можливості дати продуктові ферментуватися (вибродити) і продати його (через 3—6 тижнів) у готовому вигляді. Вони збувають його неготовим за *півціни* скупщикам, які самі нерідко сіють тютюн на орендованих землях»³⁵. Скупщики чинили над дрібними виробниками всякі здирства, опутували їх кабалою.

Швидко розвивалося на Україні в пореформений період промислове городництво і садівництво. Промислові міста, зазначав Володимир Ілліч, досягли значного поширення навколо міст, фабричних і торговельно-промислових селищ, по лініях залізниць, а також в окремих селищах, які стали відомі виробництвом городини. Разом з цим він указував, що попит на овочі виявляло не тільки індустріальне, а й землеробське населення³⁶. На Україні значного поширення з 60-х років XIX ст. торговельне городництво набрало біля Києва, Харкова, Катеринослава, Одеси та інших промислових центрів.

З проблемою розвитку капіталізму в сільському господарстві В. І. Ленін пов'язував соціальне розшарування селянства. Вже в одній з перших своїх праць «Нові господарські рухи в селянському житті», він, різко критикуючи відірвані від життя соціологічні схеми народників про «незачеplене капіталізмом общинне селянство», на статистичних матеріалах Катеринославської, Херсонської і Таврійської губерній переконливо довів, що селянство розкололося на непримиренні класи: сільську буржуазію і сільський пролетаріат, які зростають за рахунок середнього селянства.

Розшарування селянства — одне з центральних питань ленінської праці «Розвиток капіталізму в Росії», де обгрунтовано положення про керівну роль пролетаріату в наступній революції та необхідність революційного союзу пролетаріату і селянства в боротьбі проти царизму, поміщиків та буржуазії. Старанно аналізуючи дані земської статистики, багато з яких стосуються губерній України, Володимир Ілліч показав нерівномірність селянських посівів. Малопосівні селяни змушені були продавати свою робочу силу, а багатопосівні вели торговельне землеробство. Протилежний характер мала й оренда землі в цих групах селян: у першій — засіб до існування, в другій — засіб експлуатації, джерело збагачення.

Аналіз великих статистичних матеріалів дав підставу В. І. Леніну зробити висновок про те, що в Європейській Росії заможна сільська верхівка, яка складала п'яту частину дворів, зосереджувала в своїх руках половину всього землеробського виробництва, застосовуючи найману працю. 50% безкінних дворів, а також переважна частина однокінних жили головним чином за рахунок продажу робочої сили. Для

³⁴ В. І. Ленін. Твори, т. 3, стор. 254—256.

³⁵ В. І. Ленін. Твори, т. 3, стор. 256.

³⁶ Див. там же, стор. 257.

ілюстрації співвідношення окремих соціальних груп селян В. І. Ленін наводить дані по Дніпровському повіту Таврійської губернії. За його підрахунками, тут близько 40% становили бідняки, 41,7% — середняки, 18,4% — заможні.

Підсумовуючи дослідження аграрних відносин у пореформеному селі, В. І. Ленін робить висновки щодо класової суті розшарування селянства: «Старе селянство не тільки «диференціюється», воно цілком руйнується, перестає існувати, витісняване цілком новими типами сільського населення,— типами, які є базисом суспільства з пануючим товарним господарством і капіталістичним виробництвом. Ці типи — сільська буржуазія (переважно дрібна) і сільський пролетаріат, клас товаровиробників у землеробстві і клас сільськогосподарських найманих робітників»³⁷.

Використовуючи багатий статистичний матеріал по Полтавській, Таврійській, Херсонській та інших губерніях, В. І. Ленін у праці «Аграрне питання в Росії на кінець XIX століття» дає характеристику суспільно-економічним відносинам на селі, доводячи необхідність ліквідації залишків кріпосництва і середньовічних форм землеволодіння. На основі статистичних матеріалів про землеволодіння українських та багатьох великоруських губерній В. І. Ленін у «Аграрній програмі соціал-демократії в першій російській революції 1905—1907 років» розкриває процес розшарування селянства, аналізує його боротьбу за землю під час революційних боїв.

Гостре малоземелля й постійні злидні змушували селян до переселення, що поглиблювало розшарування селянства. В. І. Ленін звертав увагу на те, що переселялись передусім селяни середнього достатку, а залишалися на місці крайні групи. «Таким чином переселення посилюють розклад селянства на місцях виходу і переносять елементи розкладу на місця вселення (наймитування новоселів у Сибіру в перший період їх нового життя)»³⁸. Найголовнішими місцями переселення були: Новоросійський край, Кавказька область, Саратовська і Астраханська губернії, Сибір, Далекий Схід. В. І. Ленін у статті «Переселенське питання» з'ясував напрям і характер переселення селян, розкрив антинародну політику царського уряду, який намагався таким шляхом послабити аграрну кризу й відвернути неухильне наростання селянського руху. Особливо значним переселенський рух був на Україні, зокрема в аграрно перенаселених Полтавській і Чернігівській губерніях. Безтурботність царського уряду щодо новоселів призвела до того, що мільйони їх перебували в жахливому становищі.

В статті «Ще про переселенську справу» В. І. Ленін писав, що «досі від $\frac{3}{4}$ до $\frac{4}{5}$ всього числа переселенців ішли з малоросійських і середньочорноземних губерній. Це — той центр Росії, де найсильніші залишки кріпосництва, де найнижча заробітна плата, де селянським масам живеться особливо тяжко.

Розорені, зuboжілі, голодні маси цього центра — «серця» Росії, метнулися на переселення (1907—1909 рр.) і — дали, нарешті, 60% поворотних переселенців, тобто розорились і озлобилися ще більше»³⁹. Отже, нова аграрна політика царського уряду зазнала краху.

Розвиток капіталізму в сільському господарстві зумовив створення величезної армії сільськогосподарських робітників. «На півдні і південному сході,— зазначав В. І. Ленін,— утворилось багато робітничих рин-

³⁷ В. І. Ленін. Твори, т. 3, стор. 141.

³⁸ Там же, стор. 148.

³⁹ В. І. Ленін. Твори, т. 19, стор. 67.

ків, де збираються тисячі робітників і куди з'їжджаються наймачі»⁴⁰. На Україні налічувалось понад 50 ринків праці, серед яких за кількістю прийдешніх робітників виділялися ринки в торгових селах Бірзула, Мотове, Новоукраїнка (Херсонська губернія); містечках Сміла, Шпол, Каховка, Кривий Ріг; у містах Біла Церква, Єлисаветград, Бобриниця, Катеринослав, Вознесенськ, Одеса, а також на залізничних станціях Знамен'янка і Лозова⁴¹, тобто найбільше — в Південній Україні.

У Катеринославську, Херсонську й Таврійську губернії йшли на заробітки зубожілі селяни не лише з Лівобережної та Правобережної України, а й з Орловської, Курської, Воронежської та інших губерній Центральної Росії. Чимало сільськогосподарських робітників йшло в Бессарабську губернію, Донську і Кубанську області. Пересування робітників, указував В. І. Ленін, відбувалося «з найбільш заселених місцевостей у найменш заселені місцевості, що колонізуються; — з місцевостей, в яких найсильніше було розвинене кріпацтво, в місцевості, де воно було найслабше; — з місцевостей з найбільшим розвитком відробітків у місцевості слабого розвитку відробітків і високого розвитку капіталізму»⁴². «Перекочування» робітників руйнувало кабальні форми наймання та відробітку, сприяло розвитку кругозору і класової свідомості робітників.

Україна була одним з районів Росії, де порівняно широко застосовувалась сільськогосподарська техніка. На кінець XIX ст. тут працювало не менше третини машин і удосконалених знарядь, що використовувались у землеробстві Європейської Росії, а на заводи України припадало більше половини всіх машин і знарядь, що їх виробляли машинобудівні заводи Європейської Росії.

В. І. Ленін, розглядаючи питання про сільськогосподарське машинобудування та вживання машин у сільському господарстві пореформеної Росії, виділяв щодо цього чотири періоди: «Перший період охоплює останні роки перед селянською реформою і перші роки після неї. Поміщики кинулись були купувати закордонні машини, щоб обійтись без «дарової» праці кріпаків і усунути утруднення в найманні вільних робітників. Спроба ця закінчилась, розуміється, невдачею... З кінця 70-х років почався другий період, що тривав до 1885 р. Цей період характеризується надзвичайно правильним і надзвичайно швидким ростом привозу машин з-за кордону; внутрішнє виробництво зростає теж правильно, але повільніше, ніж привіз»⁴³. Для наступного, третього періоду — з 1885 до початку 90-х років — було характерним скорочення в зв'язку з високим митом ввозу машин з-за кордону і уповільнення під впливом сільськогосподарської кризи їх внутрішнього виробництва. З початку 1890-х років почався четвертий період, коли підвищився ввіз сільськогосподарських машин з-за кордону і особливо швидко зростало їх внутрішнє виробництво»⁴⁴.

З усіх сільськогосподарських районів Росії, в тому числі й України, машини найбільше застосовувались у пореформений період на Півдні, де були значні кошти для капіталовкладень, великі площі посівів та відчувалась гостра нестача робочих рук. Про порівняно широке застосування сільськогосподарських машин у Новоросійському краї свідчить і те, що тут уже в 70-х роках було чимало промисловців і товаристів, які придбавали сільськогосподарські машини з тим, щоб збирати й молотити за певну плату чужий хліб. «У селян Таврійської губ.,—

⁴⁰ В. І. Ленін. Твори, т. 3, стор. 202.

⁴¹ Там же.

⁴² Там же, стор. 197—198.

⁴³ Там же, стор. 180—181.

⁴⁴ Див. там же, стор. 181.

зазначав В. І. Ленін, — жниварки так поширились, що створився навіть окремий промисел: збирання машинами чужого хліба»⁴⁵.

Застосуванню сільськогосподарських машин всіляко сприяли земства, влаштовуючи спеціальні їх склади при губернських і повітових земських управах. Земські склади Полтавської губернії за 6 років (1890—1895) продали 12,6 тис. плугів, 500 віялок і сортувалок, 300 жниварок, 200 кінних молотарок. Найголовнішими покупцями плугів і кінних молотарок були козаки і селяни, а сіялок і жниварок — великі землевласники⁴⁶.

Володимир Ілліч підкреслював, що капіталізм розширював застосування машин у сільському господарстві, а це сприяло розвитку капіталістичних відносин і витісненню відробітків. Машини обумовлювали концентрацію виробництва, підвищували продуктивність праці в землеробстві, розширювали внутрішній ринок для капіталізму. «Масове вживання с.-г. машин передбачає існування маси с.-г. найманих робітників. У місцевостях з найбільш розвиненим землеробським капіталізмом цей процес *запровадження* найманої праці поряд із запровадженням машин *перехрещується* іншим процесом, а саме: витісненням найманих робітників машиною»⁴⁷. В результаті цього створювалася резервна армія праці. Машини, знецінюючи працю робітників, давали можливість замінити її дешевшою працею жінок і підлітків. Аналізуючи дані земського санітарного лікаря Н. І. Тезякова, В. І. Ленін звертав увагу на дуже тяжке становище прийшлих заробітчанин в Херсоні та Каховці.

Розвиток капіталізму розширив і загострив класові суперечності серед землеробського населення, але він відіграв велику прогресивну роль. Володимир Ілліч відзначав, що «...землеробський капіталізм уперше підірвав віковий застій нашого сільського господарства, дав величезний поштовх перетворенню його техніки, розвитку продуктивних сил суспільної праці. Кілька десятиріч капіталістичної «ломки» зробили в цьому відношенні більше, ніж цілі віки попередньої історії. На зміну одноманітності рутинного натурального господарства прийшла різноманітність форм торговельного землеробства; первісні землеробські знаряддя почали поступатися місцем перед удосконаленими знаряддями й машинами; нерухомість стародавніх систем рільництва була підірвана новими методами культури»⁴⁸.

В. І. Ленін написав багато праць, в яких досліджується економічний розвиток України в дожовтневий період. На широкому колі різноманітних джерел у них всебічно і глибоко показано зростання основних галузей промисловості й сільського господарства головних районів України, висвітлено поширення й поглиблення українсько-російських економічних зв'язків у період промислового капіталізму та імперіалізму. В ці періоди визрівали соціально-економічні умови для здійснення соціалістичної революції. Тоді в Росії, в тому числі й на Україні, сформувався найреволюційніший робітничий клас, який перетворився з класу в собі у клас для себе. Разом з біднішим селянством, на чолі з випробуваною в класових битвах Комуністичною партією він здійснив у жовтні 1917 р. соціалістичну революцію, що відкрила нову еру в історії людства — епоху краху капіталізму й утвердження комунізму.

⁴⁵ В. І. Ленін. Твори, т. 3, стор. 185.

⁴⁶ Див. там же, стор. 188.

⁴⁷ Там же, стор. 192.

⁴⁸ Там же, стор. 265—266.

Повідомлення

М. М. ГУБЕРСЬКИЙ

ЗМІЦНЕННЯ КОЛГОСПІВ КЕРІВНИМИ КАДРАМИ (1961—1965 рр.)

Комуністична партія протягом усієї своєї славної історії виявляла і виявляє постійну турботу про формування кадрів, керуючись при цьому ленінською настановою про те, що жоден клас в історії не досягає панування, якщо він не висував своїх кадрів, здатних організувати рух і керувати ним¹, і «ніякої політики не можна провести, не виражаючи її в призначенні і переміщенні»².

Робота з кадрами — це безперервний, повсякденний процес. З розвитком народного господарства, науки і культури, з переходом до здійснення нових завдань господарського і культурного будівництва роль і значення кадрів взагалі і колгоспних зокрема незмірно зростають. Нині колгоспні кадри, як ніколи раніше, повинні вміти по-діловому вирішувати складні практичні питання комуністичного будівництва. Керівники колгоспів особливо повинні бути політично підготовленими і зрілими працівниками, глибоко розуміти суть партійної політики, неухильно боротися за втілення її в життя. Це пояснюється як складністю завдань, так і тим, що в сільському господарстві за останні роки мала місце дальша концентрація виробництва. Розміри колгоспів, бригад, ферм набагато збільшилися, виросла кількість техніки в них. Колгоспи стали великими, багатогалузевими господарствами. Керувати ними — справа нелегка і відповідальна. Вона вимагає від керівника не лише організаторських здібностей, а й досконалих знань економіки колгоспного виробництва, агрономії, зоотехнії, сільськогосподарської техніки.

В нашій країні проводиться значна робота з кадрами, зайнятими в сільськогосподарському виробництві. Особливо багато зроблено в цьому напрямку після вересневого Пленуму ЦК КПРС (1953 р.).

І все ж у багатьох колгоспах ще залишалися слабкі, недостатньо підготовлені керівники. Особливо незадовільно стояла справа з кадрами середньої ланки. На 1 квітня 1961 р. в цілому по республіці 30% голів колгоспів і 58,7% звільнених їх заступників не мали вищої або середньої спеціальної освіти. Бригадирами виробничих бригад, завідуючими тваринницькими фермами працювали, як правило, практики³.

Тому ЦК КПРС і місцеві партійні організації приділяли першочергову увагу кадрам сільськогосподарського виробництва. В цей період, зокрема, не було жодного Пленуму ЦК КП України, на якому не порушувалося б питання про зміцнення колгоспів керівними працівниками і спеціалістами. Частіше стали розглядатися ці питання на пленумах обкомів і райкомів партії, на зборах в парторганізаціях. Так, добору,

¹ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 4, стор. 336.

² В. І. Ленін. Твори, т. 30, стор. 401.

³ Народне господарство Української РСР в 1961 році. Статистичний щорічник, К., 1962, стор. 413—414.

розстановці і вихованню кадрів спеціально було присвячено пленуми ряду обкомів партії: Полтавського (жовтень 1963 р.)⁴, Харківського (травень 1964 р.)⁵, Черкаського (жовтень 1964 р.)⁶. З таким порядком денним відбулися пленуми майже в усіх райкомах партії згаданих областей.

Неоціненне значення для поліпшення роботи з кадрами мали рішення жовтневого, листопадового (1964 р.) і березневого (1965 р.) Пленумів ЦК КПРС. Вони покінчили з суб'єктивізмом, з необґрунтованими перебудовами і реорганізаціями, які породжували у працівників почуття невпевненості, заважали їм спокійно і творчо працювати. Після цих пленумів у діяльності партійних організацій почався новий етап, який характеризується далшим розвитком ленінських принципів добору, розстановки і виховання кадрів, удосконаленням форм і методів партійно-політичної роботи взагалі.

Посилення уваги партійних організацій до питань роботи з кадрами — характерна риса їх діяльності в період між XXII і XXIII з'їздами партії.

Як і в попередні роки, значні зусилля вони спрямовували на добір голів колгоспів. Але на відміну від минулих років головами артільей висувалися передовики колгоспного виробництва і, насамперед, спеціалісти передових господарств, які займали посади бригадирів, завідуючих фермами, агрономів, зоотехніків. В Полтавській області, наприклад, за період з 1961 по 1965 р. з 349 новообраних голів колгоспів 249 — це, як правило, колишні бригадири, завідуючі фермами, агрономи, зоотехніки передових господарств, і лише 80 чоловік — відряджені з міст і районних центрів відповідальні партійні, радянські, господарські працівники, серед яких 60 спеціалістів сільського господарства⁷. Багато агрономів, заступників голів, бригадирів кращих артільей висунуто на посади голів колгоспів і в інших областях України. На 1 квітня 1966 р. по республіці 25,6% керівників колгоспів мали вищу і 52,9% середню спеціальну освіту⁸. Ще більшу питому вагу становили спеціалісти в складі голів у Чернівецькій, Дніпропетровській, Кримській, Луганській, Миколаївській, Кіровоградській, Черкаській і Полтавській областях, де 83—87% мали вищу або середню спеціальну освіту.

Здібними організаторами колгоспного виробництва, які показали своє уміння в короткі строки вивести раніше відсталі господарства на шлях піднесення, проявили себе багато керівників артільей республіки. Далеко за межами своєї області славиться ордена Леніна колгосп імені Мічуріна Глобинського району Полтавської області де головою Герой Соціалістичної Праці В. Є. Курченко. З року в рік тут вирощують високі і сталі врожаї, домагаються високої продуктивності тваринництва⁹.

Досвідченими організаторами колгоспних мас зарекомендували себе голови колгоспів М. І. Юрченко, П. Ю. Черненко, М. І. Кравченко з Полтавської, Г. С. Могильченко, К. Г. Гура, А. Я. Гук з Харківської, Т. А. Гікрич, О. Н. Височин, В. Г. Тесленко з Черкаської областей та багато інших.

⁴ Партархів Полтавського ОК КП України, ф. 8, оп. 1, од. зб. 32.

⁵ Партархів Харківського ОК КП України, ф. 10923, оп. 4, од. зб. 6.

⁶ Партархів Черкаського ОК КП України, ф. 4619, оп. 43, од. зб. 4.

⁷ Поточний архів відділу сільського господарства Полтавського обкому КП України. Дані про змінюваність голів колгоспів в Полтавській області за 1961—1965 роки.

⁸ Народне господарство Української РСР в 1965 році. Статистичний щорічник, К., 1966, стор. 386.

⁹ Річні звіти колгоспу ім. Мічуріна Глобинського району Полтавської області за 1965 і 1966 роки.

Партійні організації значно поліпшили також роботу з спеціалістами сільського господарства, піднесли їх роль і відповідальність за організацію праці і розвиток колгоспного виробництва, за впровадження в нього передового досвіду і досягнень сільськогосподарської науки.

Відомо, що в останні роки допускалися великі недоліки в роботі з спеціалістами сільського господарства, зокрема в їх розстановці й вихованні. У колгоспах Черкаської області на початок 1962 р. із загальної кількості голів колгоспів, агрономів, зоотехніків, ветпрацівників, плановиків-економістів, бухгалтерів, бригадирів і завідуючих фермами 56% не мали спеціальної освіти. В той же час 2860 спеціалістів сільського господарства, в тому числі 1175 з вищою освітою, працювали в промисловості, на транспорті, будовах і в інших організаціях, не зв'язаних з сільськогосподарським виробництвом¹⁰. Були випадки, коли керівники колгоспів принижували роль спеціалістів як організаторів і технічних керівників, безпідставно скасовували їх розпорядження і вказівки, не створювали належних умов для роботи.

Докорінно змінилося ставлення до них після березневого Пленуму ЦК КПРС (1965 р.), що визначив роль спеціаліста як технолога виробництва. Партійні організації республіки стали більше дбати про розвиток ініціативи спеціалістів, забезпечувати необхідні умови для їх роботи. Так, Полтавський обком партії рекомендував в кожному районі, а також в області створити з числа найбільш досвідчених і авторитетних працівників районні й обласні ради спеціалістів сільського господарства¹¹. Згідно з цією рекомендацією в червні — вересні 1965 р. були проведені районні й обласний з'їзди спеціалістів, на яких обрані відповідні ради¹². На них покладалися завдання пропаганди наукових досягнень і передового досвіду, здійснення механізаторського всеобучу, розробки рекомендацій щодо підвищення матеріальної заінтересованості колгоспників і робітників радгоспів, подання спеціалістам всебічної допомоги в роботі.

Ініціатива полтавчан по створенню згаданих рад знайшла поширення й в інших областях республіки.

Спеціалісти сільського господарства — це велика сила в колгоспному виробництві. І там, де уважно ставляться до їх порад, оточують їх турботою і увагою, надають широкі можливості для творчої діяльності, там завжди господарство на піднесенні. Цікавий щодо цього досвід колгоспу ім. Ілліча Хорольського району Полтавської області (голова колгоспу І. Г. Козлов). Спеціалістам там надана повна ініціатива, вони є безпосередніми галузевими керівниками, на яких в своїй роботі спирається голова. До порад і рекомендацій спеціалістів (в колгоспі є 5 з вищою і 20 з середньою освітою) уважно прислухаються, розпорядження їх — закон для всіх виконавців. Все це позитивно відбивається на справах і економіці колгоспу.

Приклад зразкової роботи подає головний агроном колгоспу ім. Ілліча Д. М. Солоха, який творчо і вдумливо підходить до впровадження прогресивних методів праці. Багато енергії і знань вклав головний агроном у копітку справу освоєння сівозмін, впровадження високоурожайних сортів озимої пшениці «Веселоподолянська-485», «Миронівська-808», ранньої картоплі, а також у здійсненні багатьох інших нововведень. На різних ділянках рослинництва в артілі працює 7 агрономів, і всі вони відчують спрямовуючу руку головного спеціаліста

¹⁰ Партархів Черкаського ОК КП України, ф. 4619, оп. 41, од. зб. 97, арк. 127.

¹¹ Поточний архів Полтавського ОК КП України. Постанова бюро обкому партії від 18 червня 1965 р.

¹² Газ. «Правда України». 2 липня. 18 вересня 1965 р.

Д. М. Солохи. Завдяки праці і турботі колгоспних агрономів в артiлi багато зроблено для досягнення високої культури землеробства i одержання на цiй основi високих i сталих врожаїв¹³.

Творчо, з глибоким знанням виробництва працюють i спеціалісти тваринництва — зоотехнік у племінній справі В. Ф. Пилипенко, завідуючі фермами М. І. Крутько, А. І. Ходосов. Вони багато зробили для розвитку цієї важливої галузі¹⁴.

Дальше піднесення сільського господарства, підвищення продуктивності всіх його галузей в значній мірі залежить від добору i виховання кадрів середньої ланки — бригадирів виробничих бригад, завідуючих тваринницькими фермами. Адже ці люди очолюють вирішальні ділянки колгоспного виробництва, від їх ініціативи, знань, здібностей залежить стан справ у господарствах. Сучасні колгоспи нерідко об'єднують кілька сіл i оперативнo керувати такими артiлями можна лише тоді, коли на місцях є досвідчені командири середньої ланки. Тепер, в укрупнених колгоспах, та ще з переводом багатьох з них на госпрозрахунок, бригадир i завідуючий фермою стали повновладними керівниками. Бригада, виходячи із загальних завдань, визначених планом розвитку колгоспу, самостійно вирішує багато питань, комплексно проводить всі сільсько-господарські роботи на закріпленій за нею землі. Великими тепер стали i тваринницькі ферми. Отже, на цих провідних ділянках вирішується доля планів розвитку колгоспного виробництва.

До ХХІІ з'їзду КПРС партійні організації недостатньо займалися кадрами середньої ланки. В багатьох господарствах бригадами i завідуючими фермами працювали люди, які не мали відповідної підготовки, з низькими діловими i політичними якостями. В 1961 р. в цілому по республіці вищу або середню спеціальну освіту мали лише 9,4% загального складу бригадирів i 5,5% керівників та завідуючих в галузі тваринництва¹⁵.

Інтереси прискореного зростання сільського господарства вимагали від партійних організацій рішуче взяти курс на те, щоб бригади i ферми очолювались кваліфікованими спеціалістами або досвідченими авторитетними працівниками, які сполучають у собі якості господарника, організатора i політичного вихователя.

Зрозуміло, що поставити на чолі кожної бригади спеціалістів наші господарства не мають можливості. В 1964 р., наприклад, у колгоспах республіки працювало 54,3 тис. агрономів, зоотехніків i ветпрацівників, а виробничих бригад i ферм було 60 714 одиниць¹⁶.

За таких умов партійні організації зміцнювали кадри бригадирів i завідуючих фермами шляхом висування на ці посади як агрономів, зоотехніків, так i практиків колгоспного виробництва, досвідчених організаторів.

Заслужовує особливої уваги робота по зміцненню кадрів середньої ланки спеціалістами сільського господарства районної партійної організації Ічнянського району Чернігівської області. Цей досвід, схвалений ЦК КПРС у березні 1963 р., набув значного поширення на Україні. Внаслідок проведеної роботи за 5 років (квітень 1961 — квітень 1966 рр.) кількість спеціалістів, які очолили виробничі бригади, збіль-

¹³ Річні звіти колгоспу ім. Ілліча Хорольського району Полтавської області за 1960 i 1965 рр.

¹⁴ Там же.

¹⁵ Народне господарство Української РСР в 1961 році. Статистичний щорічник, К., 1962, стор. 413—414.

¹⁶ Народне господарство Української РСР в 1964 році. Статистичний щорічник, К., 1965, стор. 364, 369.

шилася на 1428 чоловік, або в 1,4 раза, а тих, що стали керівниками тваринницьких ферм, — на 938 чоловік, або майже в 1,6 раза¹⁷.

Значних успіхів у цій справі домоглися зокрема партійні організації Чернігівської, Полтавської, Черкаської, Кримської, Хмельницької та інших областей республіки. Так, у Хмельницькій області в 1961 р. на посадах бригадирів і завідуючих фермами працювало лише 210 спеціалістів, а в 1965 р. — близько 600, або більше ніж в 2,8 раза¹⁸. В 1965 р. у республіці були вже сотні колгоспів, де всі бригади і ферми очолювали спеціалісти сільського господарства.

Повчальним є досвід роботи з кадрами середньої ланки в колгоспі «Росія» Лохвицького району Полтавської області. Партійна організація артілі багато попрацювала над тим, щоб до керівництва виробничими ділянками підібрати здібних організаторів, озброєних агрономічними та зоотехнічними знаннями. Тривалий час відставала свиноферма. Партійне бюро порадило правлінню артілі призначити туди завідуючим зоотехніком В. П. Боцмана. Через рік ферма стала однією з кращих в районі. Були зміцнені спеціалістами й інші ділянки виробництва колгоспу. Так, першу молочнотоварну ферму очолив комуніст зоотехнік П. О. Луценко, другу — випускник сільськогосподарського технікуму О. П. Глушак, третю — О. Г. Орлик, яка заочно закінчила зооветтехнікум. Завідуючим птахофермою призначений комуніст М. Д. Черкасець, який заочно навчається в зооветтехнікумі. В артілі в 1965 р. всіма різними, городньою і садівничою бригадами також керували фахівці.

Партійна організація і правління артілі постійно дбали про створення умов для спеціалістів сільського господарства у колгоспі, зокрема спорудили для них шестиквартирний житловий будинок. Спеціалісти виступають справжніми організаторами і технологами сільськогосподарського виробництва. З їх ініціативи у колгоспі розгорнувся широкий рух за підвищення кваліфікації сільських трудівників. Успішно працюють зоотехнічні й агротехнічні гуртки, а також курси механізаторів. Систематична робота з кадрами забезпечила те, що колгосп «Росія» за короткий строк подолав відставання і вийшов у число передових господарств району.

Широко залучаючи спеціалістів сільськогосподарського виробництва до участі в керівництві, партійні організації колгоспів стали більше працювати і з тією категорією керівних кадрів середньої ланки, яка не має спеціальної освіти.

Успішне розв'язання завдань інтенсифікації сільського господарства в значній мірі залежить від рівня підготовки керівників і такої найбільш масової первинної виробничої одиниці, як ланка. В 1963 р. на Україні їх налічувалось 125 тис.^{19–20}. У зв'язку з укрупненням цих одиниць зростає роль ланкових. Якщо раніше в ланці працювало, як правило, 12—15 чоловік, то зараз — 30—50 і більше. До того ж, в останні роки значного поширення на Україні набрало створення механізованих ланок по вирощуванню кукурудзи, цукрових буряків, картоплі та інших культур без затрат або з мінімальними затратами ручної праці.

Тисячі прикладів переконливо підтверджують, що там, де на чолі ланки стоїть здібний організатор, з року в рік збирають високі врожаї. Всій країні відомі знатні ланкові Є. О. Долиннюк, О. М. Ладані, С. Д. Виштак, О. К. Диптан і багато інших. Партійні організації провели певну роботу по добору і вихованню ланкових. На жаль, немає можливості навести дані про їх якісний склад у цілому по республіці,

¹⁷ Народне господарство Української РСР в 1961 р., стор. 414; Народне господарство Української РСР в 1965 р., стор. 385.

¹⁸ Газ. «Сільські вісті», 15 жовтня 1965 р.

^{19–20} Газ. «Колгоспне село», 22 лютого 1963 р.

бо такі дані не узагальнюються, що свідчить про недооцінку цих кадрів з боку господарських органів. Відомості, наявні по Полтавській області, вказують на серйозні якісні зміни серед цієї категорії працівників. Так, за період з 1961 по 1965 р. кількість ланкових з середньою освітою тут збільшилась на 52%, а тих, що мають початкову освіту, зменшилась на 86%. Більше ніж удвоє зросла кількість ланкових-комуністів²¹.

Посилення уваги з боку партійних організацій до справи добору і виховання цих кадрів сприяло масовому зростанню справжніх майстрів колгоспних ланів.

В 1959 р. у Полтавській області лише ланка С. Т. Гусача вирощувала по 80—100 центнерів кукурудзи з гектара, а в 1961 р. по 50 і більше центнерів цієї культури збирали понад 837 ланок²². В 1962 р. такого врожаю домоглися 575 виробничих одиниць²³. Навіть у вкрай посушливому 1963 р. по 50 і більше центнерів кукурудзи з гектара виростило 145 ланок²⁴.

Партійні організації досягли успіхів і в поліпшенні складу бухгалтерів, рахівників, економістів-плановиків колгоспів. В ці роки був значно розширений прийом у вузи для підготовки економістів і бухгалтерів. Крім того, при сільськогосподарських інститутах організували курси для агрономів і зоотехніків, що займали посади економістів-плановиків колгоспів. Все це сприяло кращому забезпеченню артілей необхідними кадрами. Якщо, наприклад, у колгоспах Полтавської області в 1960 р. плановиків-економістів з сільськогосподарською освітою взагалі не було, то в 1965 р. їх налічувалось 434, або 82% до загальної кількості, а 27 економістів-практиків навчалися у вищих і середніх учбових закладах. Кількість головних (старших) бухгалтерів з середньою спеціальною освітою збільшилась в 3,6 раза, а рахівників — майже в 2,5. Крім того, в 1965 р. 224 рахівничих працівники проходили підготовку у вищих і середніх спеціальних закладах²⁵.

І все ж, незважаючи на те, що забезпеченість колгоспів цими кадрами значно поліпшилась, питання ще далеке від вирішення. Особливо істотні якісні зміни потрібні в складі плановиків-економістів. Досить сказати, що наприкінці 1965 р. у колгоспах Харківської області близько 70% посад плановиків-економістів були вакантними. Для артілей області на той час не вистачало 300 спеціалістів з економічною освітою²⁶. У Полтавській області з 528 плановиків-економістів, що працювали в колгоспах, лише 68 мали спеціальну економічну освіту, 336 чоловік за фахом — агрономи, зоотехніки, бухгалтери, 94 — практики.

Партійні організації республіки провели також значну роботу по підготовці і перепідготовці кадрів для колгоспів. Основною формою її було навчання у вузах і технікумах. 19 вересня 1961 р. ЦК КП України і Рада Міністрів УРСР розглянули питання «Про підготовку і підвищення кваліфікації керівних кадрів колгоспів і радгоспів». Прийнята постанова зобов'язувала поліпшити цю справу і передбачала створення в 1961 р. мережі однорічних шкіл підготовки і шестимісячних курсів підвищення кваліфікації керівних кадрів. На Україні було організовано

²¹ Поточний архів Полтавського ОК КП України. Дані про кількісний і якісний склад бригадирів, завідуючих фермами і ланкових в колгоспах Полтавської області за 1961—1965 рр.

²² Партархів Полтавського ОК КП України, ф. 15, оп. 6, од. зб. 2004, арк. 72.

²³ Там же, ф. 8, оп. 1, од. зб. 45, арк. 54.

²⁴ Там же, ф. 15, оп. 1, од. зб. 2937, арк. 13—14.

²⁵ Там же, оп. 6, од. зб. 1966, арк. 5—6; од. зб. 1962, арк. 7; Поточний архів статуправління Полтавської області. Звіт про чисельність і склад керівних працівників, спеціалістів і механізаторів на 1 квітня 1965 р., форма 17-т.

²⁶ Газ. «Красное знамя», 10 лютого 1966 р.

11 таких шкіл з щорічним контингентом слухачів 1960 чоловік і 4 шестимісячних курсів з контингентом 400 чоловік²⁷. Для підвищення кваліфікації економістів, бухгалтерів і рахівників відкривались економічні факультети при сільськогосподарських інститутах, а також річні заочні курси підвищення кваліфікації плановиків-економістів, на які в 1961 р. було прийнято 1 541 чоловік²⁸.

Партійні організації Вінницької області винайшли ще один хороший шлях підготовки кваліфікованих колгоспних кадрів — створення шкіл-колгоспів. У 1961 р. Вінницький обком партії організував дві однорічні школи для голів колгоспів і одну для керівників виробничих бригад. Базою для навчання кадрів стали передові колгоспи області: імені ХХІІ з'їзду КПРС, «Комунар» та ім. Суворова. Програма цих шкіл, розроблена і затверджена обкомом партії, включала поряд з теоретичною підготовкою практичне оволодіння слухачами усім комплексом сільськогосподарських робіт. Надаючи великого значення цій справі, ЦК КПРС 15 травня 1962 р. прийняв постанову про використання досвіду роботи однорічних шкіл по підготовці голів і бригадирів колгоспів, створених на базі передових господарств Вінницької області. ЦК КПРС рекомендував обкомам і крайкомам партії використати нагромаджений досвід вінничан.

Згодом заклади такого типу функціонували в усіх областях республіки. У Харківській області в 1962 р. були створені дві однорічні школи по підготовці голів колгоспів і одна по підготовці бригадирів²⁹, у Полтавській області в 1962 р. діяло три, а в 1964 р. — п'ять шкіл для голів колгоспів і чотири для навчання кадрів середньої ланки³⁰.

Цінність шкіл-колгоспів полягає в тому, що, працюючи в передових господарствах разом з майстрами ланів, слухачі набували навички високої організації праці, практично оволодівали передовими методами ведення господарства, по-справжньому вивчали досвід новаторів.

Партійні організації республіки провели певну роботу по залученню працівників, які позитивно зарекомендували себе на виробництві, до заочного навчання у вищих і середніх учбових закладах. У 1962 р. без відриву від виробництва в сільськогосподарських учбових закладах України проходило підготовку понад 81 тис. голів колгоспів, агрономів, зоотехніків, бригадирів і завідуючих фермами, механізаторів, рядових колгоспників і робітників радгоспів³¹.

Повчальний досвід організації заочного навчання керівних кадрів колгоспів і радгоспів нагромадили партійні організації Полтавської області. 2 вересня 1964 р. бюро Полтавського обкому партії вирішило залучити керівні кадри колгоспів і радгоспів області до навчання в сільськогосподарських учбових закладах без відриву від виробництва. У відповідності з цією постановою в усіх районах області були створені ради сприяння заочній освіті на чолі з секретарями райкомів партії і учбово-консультаційні пункти на громадських засадах. У ряді районів, наприклад, в Гадяцькому, Миргородському, Полтавському розроблялись перспективні плани підготовки сільськогосподарських кадрів³².

Питання про необхідність широко розгорнути заочне навчання обговорювалось на засіданнях бюро райкомів партії і відкритих партійних

²⁷ Архів Міністерства сільського господарства УРСР, ф. 14, оп. 1, спр. 19, арк. 107.

²⁸ Там же.

²⁹ Партархів Харківського ОК КП України, ф. 2, оп. 120, од. зб. 33, арк. 28.

³⁰ Партархів Полтавського ОК КП України, ф. 15, оп. 1, од. зб. 2867, арк. 14; оп. 3, од. зб. 137, арк. 107.

³¹ Газ. «Колгоспне село», 14 лютого 1962 р.

³² Поточний архів Полтавського ОК КП України. Справа № 3 за 1965 р. Інформація про деякі питання роботи партійних організацій, арк. 3.

зборах у колгоспах і радгоспах. Для подання практичної допомоги у доборі контингенту заочників в первинні партійні організації господарств був направлений обласний партійний актив. Як наслідок, у 1964 р. кількість заочників становила 937 чоловік³³.

У 1965 р. в цілому по області у Полтавському сільськогосподарському інституті і спеціальних технікумах заочно навчалася 5 045 чоловік, у тому числі 96 голів колгоспів, 352 бригадири, 210 завідуючих фермами³⁴.

Роботу по залученню до навчання колгоспних кадрів проводили й інші партійні організації. Так, у Харківській області в усіх районах у відповідності з рішеннями пленуму обкому КП України від 29 травня 1964 р. розроблено і здійснюється план підготовки і перепідготовки кадрів у вузах і технікумах сільськогосподарських профілів з тим, щоб у найближчі роки керівні працівники колгоспів і радгоспів, особливо середньої ланки, мали спеціальну освіту³⁵. З цінною ініціативою виступили партійні організації Чугуївського району, які закликали сільськогосподарських керівників шляхом заочного навчання набути спеціальність. В 1963 р. в вузах і технікумах з цього району навчалася 427³⁶, а в 1964 р. — 439 голів колгоспів, їх заступників, бригадирів, завідуючих фермами і ланкових³⁷. Ініціатива чугуївців була підхоплена всіма партійними організаціями, і уже в 1964 р. заочно в вузах і технікумах освіти здобували 1 971, а стаціонарно — 628 працівників сільського господарства Харківщини³⁸.

Отже, в справі підготовки керівних колгоспних кадрів у республіці за останні роки досягнуто значних успіхів. Проте життя, практика, розвиток сільськогосподарської науки постійно вимагають дальшого удосконалення цієї роботи. ЦК КПРС і Рада Міністрів СРСР в лютому 1966 р. прийняли постанову «Про дальше поліпшення системи підвищення кваліфікації керівних кадрів колгоспів і радгоспів і спеціалістів сільського господарства»³⁹. Партія і уряд визнали необхідним організувати систематичну, як правило, через кожні п'ять років роботи підготовку і перепідготовку керівних сільськогосподарських працівників і впорядкували систему підвищення їх кваліфікації.

Приділяючи велику увагу цьому завданню, партійні організації в той же час дбали про піднесення рівня виробничої кваліфікації кадрів масових сільськогосподарських професій, всіх трудівників села. Важливу роль у цьому відіграють хімічний і механізаторський всеобучі — нові форми масового професіонального навчання сільського населення, що виникли після XXII з'їзду партії.

Враховуючи, що різке збільшення виробництва і застосування мінеральних добрив та хімічних засобів захисту рослин вимагає значного розширення знань працівників сільського господарства, ЦК КП України і Рада Міністрів УРСР 4 грудня 1963 р. вирішили вести систематичну підготовку агрономів, бригадирів виробничих бригад, ланкових і механізаторів в питаннях раціонального використання добрив в колгоспах і радгоспах республіки⁴⁰.

Виконуючи ці вказівки, партійні комітети, первинні партійні організації провели велику роботу з тим, щоб озброїти знаннями з агрохі-

³³ Поточний архів Полтавського обкому КП України. Справа № 3 за 1965 рік. Інформація про деякі питання роботи парторганізацій, арк. 3.

³⁴ Там же, арк. 27.

³⁵ Партархів Харківського ОК КП України, ф. 10923, оп. 3, од. зб. 6, арк. 212.

³⁶ Там же, оп. 2, од. зб. 18, арк. 33.

³⁷ Там же, оп. 4, од. зб. 30, арк. 55.

³⁸ Там же, оп. 3, од. зб. 6, арк. 212.

³⁹ Газ. «Радянська Україна», 10 лютого 1966 р.

⁴⁰ Партархів Полтавського ОК КП України, ф. 8, оп. 1, од. зб. 105, арк. 8.

мії всі категорії трудівників сільського господарства, а також партійних і радянських працівників. В усіх областях республіки була створена широка сітка шкіл і гуртків з агрохімії, розроблені тематичні плани занять окремо для голів колгоспів і спеціалістів сільського господарства, бригадирів рілнничих, тракторних бригад і завідуючих фермами, ланкових та членів ланок, причіплювачів, сіячів, трактористів і тваринників.

Для проведення теоретичних занять і практичного вивчення основ агрономії були залучені викладачі середніх і вищих сільськогосподарських учбових закладів, науковці, спеціалісти обласних і районних управлінь сільського господарства.

Дійових заходів щодо поширення хімічного всеобучу вжили партійні організації Кіровоградської, Харківської, Полтавської та ряду інших областей. На Кіровоградщині курс сільськогосподарської хімії вивчався в 1 280 дворічних школах економіки, організації і передового досвіду, що діяли в усіх господарствах області. В них навчалось 35 тис. чоловік. Знання з питань хімізації набули понад 6 900 механізаторів. Основи агрохімії засвоювали слухачі гуртків, семінарів, присвячених економіці сільського господарства. Крім того, додатково було створено 245 гуртків і шкіл з агрохімії, де навчалось 4 800 чоловік⁴¹. Всього в республіці в 1963—1964 рр. з питаннями хімізації знайомилось понад 458 тис. трудівників села⁴².

Партійні організації республіки серйозно зайнялись також підготовкою кадрів механізаторів. Цього вимагало саме життя. З року в рік зростає технічне озброєння колгоспів. Незабаром на селі з'явилися нові професії: майстри машинного доїння, оператори механізованих тваринницьких ферм і т. ін. Якщо в 1960 р. у колгоспах республіки було 134,8 тис. тракторів і 96,8 тис. вантажних автомобілів, то на початок 1966 р. кількість тракторів дорівнювала 176,5 тис. штук, а вантажних автомобілів — 129,3 тис. штук⁴³.

Після XXII з'їзду партії ЦК КПРС і Радянський уряд вжили ряд важливих заходів, спрямованих на поліпшення підготовки механізаторських кадрів. Був збільшений контингент учнів в училищах, що готують механізаторів, підвищилась якість їх підготовки, а також кваліфікація наявних кадрів. У 1962 р. в країні функціонувало понад тисячу училищ механізації сільського господарства. Вони щорічно випускали близько 30 тис. спеціалістів цієї справи⁴⁴.

Проте зростання механізаторських кадрів в останні роки відставало від темпів технічного оснащення сільського господарства. В господарствах Кіровоградської області в 1963 р. на один трактор припадало в середньому лише 1,7 тракториста, на комбайн — один комбайнер, на автомашину — 1,3 шофера⁴⁵. На Полтавщині в 1965 р. для двозмінної роботи наявної техніки не вистачало 3 545 трактористів, 3 480 комбайнерів, 3 650 шоферів⁴⁶.

Недостатня кількість механізаторів уже зараз негативно відбивається на стані господарювання. Якщо ж врахувати, що згідно з рішен-

⁴¹ Партархів Кіровоградського ОК КП України, ф. 5512, оп. 1, од. зб. 104, арк. 24.

⁴² Поточний архів сектора пропаганди ЦК КП України. Матеріали про систему політичної освіти в 1963—1964 навчальному році. т. 2, арк. 138—139.

⁴³ Народне господарство Української РСР в 1965 р. Статистичний щорічник, К., 1966, стор. 334—335.

⁴⁴ Газ. «Правда», 14 лютого 1962 р.

⁴⁵ Партархів Кіровоградського ОК КП України, ф. 5512, оп. 1, од. зб. 104, арк. 24.

⁴⁶ Поточний архів Полтавського облвиконкому. Протокол засідання II сесії обласної Ради депутатів трудящих від 21 червня 1965 р., стор. 11—12.

нями березневого Пленуму ЦК КПРС (1965 р.) та XXIII з'їзду партії в найближчі роки технічна й енергетична озброєність сільського господарства ще більше зросте, то стане цілком зрозумілою гостра потреба в різкому збільшенні кваліфікованих працівників у цій галузі.

Ось чому партійні організації республіки звернули особливу увагу на вишукування внутрішніх резервів у кожному колгоспі для підготовки і підвищення кваліфікації механізаторських кадрів. Таким резервом стали гуртки, школи і курси механізаторського всеобучу. По всій республіці широко розгорнувся рух за оволодіння технікою під лозунгом: «Кожному трудівнику села — спеціальність механізатора».

Спочатку організація всеобучу мала на меті навчити колгоспників правильно використовувати нескладні машини, механізми і різне обладнання. В Кіровоградській області на короткотермінових курсах і семінарах в 1963 р. було підготовлено 2 566 чоловік⁴⁷, а в 1964 р. — 5 240⁴⁸. В Черкаській області за 1963 і 1964 р. у 800 групах механізаторського всеобучу пройшли навчання 15 тис. чоловік⁴⁹.

В наступні роки перед технічним всеобучем були поставлені більш складні завдання — готувати з числа колгоспників трактористів, комбайнерів та інших спеціалістів високої кваліфікації. Уже взимку 1962—1965 р. в Полтавській області колгоспи і радгоспи власними силами підготували 750 трактористів і 96 комбайнерів⁵⁰, в 1965—1966 рр. — відповідно 4026 і 2702 працівників цієї категорії, а також 1 958 шоферів⁵¹. У Харківській області в 1963 р. механізаторський всеобуч дав сільському господарству близько 2 тис. трактористів⁵², а в 1964—1966 рр. — 5 945 трактористів, 1 378 комбайнерів і 3 762 шофери⁵³.

Аналіз підготовки механізаторів показує, що, хоча партійні організації республіки доклали певних зусиль для забезпечення колгоспів цими кадрами як шляхом їх навчання в системі профтехучилищ, так і з допомогою механізаторського всеобучу, все ж досягти такого становища, щоб робота велась у дві зміни, ще не вдалося.

Полтавський обком КП України і облвиконком розробили перспективний план підготовки механізаторських кадрів шляхом масового технічного всеобучу в колгоспах і радгоспах на 1965—1970 рр. на 4-місячних курсах і групах протягом 1960—1970 рр. підготувати 47 827 механізаторів, у тому числі трактористів — 19 223, комбайнерів — 13 994, шоферів — 13 140, працівників тваринницьких ферм — 1 470 чоловік⁵⁴. Районні партійні органи і райвиконкоми розробили свої п'ятирічні перспективні плани підготовки механізаторських кадрів і активно приступили до їх здійснення.

Партійні організації і далі повинні розглядати добір, розстановку і виховання кадрів для села як важливу умову піднесення громадського господарства.

⁴⁷ Партархів Кіровоградського ОК КП України, ф. 5512, оп. 1, од. зб. 105, арк. 19.

⁴⁸ Там же, од. зб. 122, арк. 134.

⁴⁹ Партархів Черкаського ОК КП України, ф. 4619, оп. 43, од. зб. 4, арк. 73.

⁵⁰ Поточний архів Полтавського ОК КП України. Довідка про підготовку механізаторських кадрів в 1964—1965 навчальному році.

⁵¹ Газ. «Зоря Полтавщини», 26 вересня 1966 р.

⁵² Партархів Харківського ОК КП України, ф. 10923, оп. 4, од. зб. 15, арк. 16.

⁵³ Поточний архів Харківського ОК КП України. Інформація обкому партії про підготовку механізаторських кадрів у 1964, 1965 і 1966 роках.

⁵⁴ Поточний архів Полтавського ОК КП України, Протокол засідання бюро ОК КП України від 8—9 червня 1965 р., арк. 24.

А. Ф. СУРОВИЙ

**БОРотьБА КОМУНІСТИЧНОЇ ПАРТІЇ
ЗА ЄДНІСТЬ РЯДІВ ПРОЛЕТАРІАТУ РОСІЇ ТА УКРАЇНИ
В 1917—1920 рр.**

Однією з найголовніших умов перемоги нашого народу над внутрішньою контрреволюцією та іноземними інтервентами була викувана Комуністичною партією, В. І. Леніним дружба народів, єдність рядів пролетаріату Росії, України та інших радянських республік. У грізні роки громадянської війни більшовицькі організації України, об'єднані у липні 1918 р. в Комуністичну партію України, вели повсякденну роботу по вихованню трудящих України в дусі пролетарського інтернаціоналізму, боролися проти спроб буржуазно-націоналістичної контрреволюції роз'єднати український і російський пролетаріат. Активну участь у цьому брали К. Є. Ворошилов, Г. І. Петровський, Артем (Ф. А. Сергєєв), А. В. Іванов, Д. З. Мануїльський, В. П. Затонський, С. І. Гопнер та інші видатні діячі більшовицької партії.

В. І. Ленін рішуче критикував українських буржуазних націоналістів за намагання відірвати український народ від його російського брата. Справа робітників-інтернаціоналістів, писав Володимир Ілліч ще 1914 р.,— «згуртовувати, об'єднувати, зливати робітників усіх націй для єдиної спільної роботи». Він проголошував «братерський союз робітників українських, великоруських і всяких інших націй Росії»¹.

Буржуазно-націоналістична Центральна рада з самого початку своєї діяльності намагалася відокремити український профспілковий рух від загальноросійського, запаморочити класову свідомість українських робітників націоналістичним туманом. Центральна рада мала намір побудувати профспілки України не за класовою, а за національною ознакою, протиставивши їх тим самим російським профспілкам. Так, ще у травні 1917 р. вона підтримала збори українців-робітників і службовців Південно-Західної залізниці, які ухвалили проект статуту Товариства залізничників-українців Південно-Західної залізниці та обрали Центральну раду товариства. З метою масового охоплення членством залізничників організовувались курені, просвіти, громади. Проте бажаних наслідків не було досягнуто. Наприкінці 1917 р. Товариство залізничників-українців не налічувало й 5 тис. чоловік, в той час як до профспілки, зв'язаної із всеросійським центром, входило понад 80 тис.² Повного провалу зазнала спроба розколоти єдність українських і російських залізничників у Катеринославській та Полтавській губерніях, у Донбасі³.

Центральна рада всіляко перешкоджала діяльності спілки залізничників, зв'язаної із всеросійським центром, зокрема заборонила проведення 4-го делегатського з'їзду робітників-залізничників Південно-Західної залізниці. У відповідь на це з Жмеринки, Здолбуново, Сарн,

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 20, стор. 455.

² Борьба и строительство на Юго-Западных ж. д. за 10 лет (1917—1927), К., 1927, стор. 90.

³ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 13, од. зб. 1, арк. 2.

Вознесенська, Козятина та інших станцій надійшли телеграми протесту, в яких висловлювалася готовність із зброєю в руках захищати свою спілку. Уряд відступив. З'їзд відбувся своєчасно. Паралельно працював скликаний Міністерством шляхів сполучення український залізничний з'їзд, на який деякі націоналістичні спілки прибули у повному складі — по 3—4 чоловіки. Хоч на 4-му делегатському з'їзді переважали меншовики, в резолюції його було враховано настрої мас і вказано на необхідність збереження єдиного фронту з російським пролетаріатом, засуджено «загальний націоналістичний і шовіністичний курс уряду Центральної ради»⁴.

Всі спроби Центральної ради роз'єднати пролетаріат Росії і України становили грізну небезпеку, тому крайовий з'їзд РСДРП(б), що відбувся у грудні 1917 р. в Києві, звернувся «до всіх українських робітників, солдатів і селян» об'єднатися з революційними робітниками, солдатами і селянами інших районів Росії для спільної боротьби з ворогами народу⁵. У період австро-німецької окупації більшовики України підтримували зв'язки з всеросійськими центрами, згуртовували всі загони загальноросійського пролетаріату. Так, коли націоналісти намагалися використати для досягнення своїх цілей з'їзд профспілки трудящих цукрової промисловості, ЦК спілки виступив із спеціальною заявою, в якій підкреслив, що тільки окупація примусила скликати окремо з'їзд цукровиків України, але робітники України не забудуть ніколи, що вони є кровними братами пролетаріату всієї Росії. «Робітники України,— писав ЦК,— вкрили б себе ганьбою в очах усього міжнародного пролетаріату, якби вони допустили на своєму з'їзді вороже ставлення до пролетарів Росії... Тому першим привітальним словом, яке пролунає на нашому українському з'їзді, буде привітання не представленим на нашому з'їзді робітникам Росії»⁶.

За необхідності єдності з російським профспілковим рухом висловився і Всеукраїнський з'їзд робітників-металістів у червні 1918 р.

Рядові члени профспілок України гнівом зустріли рішення 1-ї Всеукраїнської профспілкової конференції, яка, заперечивши побудову профспілок за національною ознакою, жодним словом, однак не обмовилась про єдність із російськими профспілками, а висловила за спілки із змішаним національним складом культурно-освітніх секцій⁷. Конференція обрала Центральну Раду профспілок України (Уцентропроф), підкресливши цим свою незалежність від Всеросійської Центральної Ради професійних спілок (ВЦРПС). Трудящі засудили таку політику. Так, загальні збори Харківської профспілки «Игла» після доповіді більшовика Г. Л. Сапожникова закликали всі спілки не визнавати постанов конференції й бойкотувати новообраний орган Уцентропроф, провадити свою роботу під безпосереднім керівництвом ВЦРПС у контакті з профрухом РСФРР⁸.

Величезне значення для згуртування пролетаріату України і Росії мав I з'їзд КП(б)У, що відбувся в липні 1918 р. у Москві, та особливо його резолюція «Україна і Росія». Цінні вказівки щодо організації роботи партії в профспілках, а також оволодіння стихійним масовим рухом дав В. І. Ленін під час своїх зустрічей з делегатами з'їзду⁹.

У липні 1918 р. спалахнув загальноукраїнський страйк залізнични-

⁴ Боря и строительство на Юго-зап. ж. д. за 10 лет, стор. 69.

⁵ ПА ЦК КП України, ф. 1, оп. 13, од. зб. 1, арк. 20.

⁶ Н. И. Супруненко. Очерки истории гражданской войны и иностранной военной интервенции на Украине, М., 1966, стор. 51.

⁷ А. Ф. Радченко. Десять лет продвижения Украины, Харьков, 1928, стор. 23.

⁸ Спогади про перший з'їзд КП(б)У. К., 1958, стор. 78.

⁹ Там же, стор. 29, 136—137.

ків. У цьому заслуга не лише місцевих партійних організацій, що працювали під керівництвом ЦК РКП(б) і ЦК КП(б)У, але й більшовиків-агітаторів з Росії. Страйком керувало створене з ініціативи В. І. Леніна Організаційне бюро залізничників при ЦК КП(б)У. Трудящі Радянської Росії зібрали для страйкарів близько 2 млн. крб., зокрема робітники Петрограда — понад 270 тис., Москви — 197 тис., члени профспілки працівників водного транспорту РСФРР — близько 100 тис. крб. і т. д.

Всеукраїнський загальний страйк залізничників надовго скував сили інтервентів та їх буржуазно-націоналістичних прислужників, продемонстрував нерозривну єдність класових інтересів робітників Росії і України.

Коли у відповідь на замах на В. І. Леніна в Радянській Росії був оголошений «червоний терор», меншовицький Уцентропроф сфабрикував циркуляр, у якому нібито від імені робітничого класу України засуджував дії Радянської влади¹⁰. Але робітники України відмежувалися від цієї зради. Український пролетаріат продемонстрував свою братерську солідарність з російським пролетаріатом у його боротьбі проти контрреволюції. З протестом проти підлих дії меншовицького керівництва виступили зокрема робітники Києва, Умані й Харкова^{11–12}.

II з'їзд КП(б)У (вересень 1918 р.) вказував, що одним з першочергових завдань є зміцнення зв'язків із всеросійськими профспілковими об'єднаннями¹³.

Український народ, керований Комуністичною партією, з братерською допомогою російського народу піднявся на боротьбу проти внутрішньої контрреволюції й іноземних загарбників. На визволеній території розгорнулося соціалістичне будівництво. III з'їзд КП(б)У (березень 1919 р.) закликав партію встановити єдиний фронт УСРР з усіма радянськими республіками. З'їзд зобов'язав партійні організації розгорнути роботу по залученню профспілок на бік партії та ліквідації меншовицького Уцентропрофу, покінчити з відокремленістю профспілкового руху України від загальноросійського¹⁴.

Створене при ЦК КП(б)У Всеукраїнське бюро професійного руху розпочало активну підготовку до I Всеукраїнського з'їзду профспілок. Значно допомогли в цьому інструктори-агітатори з РСФРР, зокрема з Москви. Отже російські робітники ділом відповіли на заклик В. І. Леніна «допомогти українським товаришам ...будувати апарат Радянської влади на місці, очищеному і спустошеному стражданнями так, як ніде не терпіли і не страждали»¹⁵.

Питання про злиття українських профспілок із загальноросійськими об'єднаннями обговорювалося на засіданнях пленуму й президії ВЦРПС. Для його виконання на Україну було відряджено представників ВЦРПС (А. А. Андреев, С. В. Косіор та ін.). Вони відвідали Харків, Луганськ, Лисичанськ, Павлоград, Катеринослав, Одесу, Миколаїв, Єлисаветград та інші міста, встановлювали зв'язки з галузевими спілками, допомагали організовувати місцеві Ради профспілок, брали участь у роботі конференцій і з'їздів спілок цукровиків, тютюників, поштово-телеграфних працівників, випускали листівки тощо. Важливе

¹⁰ 1918—1919 годы в профдвижении Украины, Харьков, 1925, стор. 19—20.

^{11–12} ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 13, од. зб. 6, арк. 17. До історії більшовицьких організацій на Черкащині. Збірник спогадів учасників революційних подій. Черкаси, 1958, стор. 75; 1918—1919 годы в профдвижении Украины, стор. 20.

¹³ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 13, од. зб. 6, арк. 50.

¹⁴ Радянське будівництво на Україні в роки громадянської війни. Збірник документів і матеріалів, К., 1962, стор. 89.

¹⁵ В. І. Ленін. Твори, т. 29, стор. 64.

значення мало поширення на Україні резолюції II Всеросійського з'їзду профспілок про об'єднання профспілок у всеросійському масштабі.

Трудащі України палко вітали це рішення. Меншовицьке керівництво Уцентропрофу, всіляко саботуючи заходи по злиттю українського і російського профруху, лише під тиском мас погодилось на введення двох представників ВЦРПС в Уцентропроф.

I Всеукраїнський з'їзд профспілок (квітень 1919 р.) був поворотним пунктом у «відновленні єдиного пролетарського фронту, в боротьбі за соціалістичну революцію»¹⁶. В резолюції з'їзду вказувалося, що він «приєднується до принципів будівництва, встановлених для всього професійного руху I і II Всеросійськими з'їздами професійних спілок; висловлюється проти утворення українського центру професійних спілок, бо це розколює єдиний російський професійний рух; найрішучіше засуджує спроби, під яким би гаслом і на якому ґрунті вони б не робилися, створити економічний і політичний бар'єр між різними частинами єдиного російського пролетаріату і вважає за обов'язок усіх працівників професійного руху боротися проти ідеї федералізму як у галузі професійного, так і економічного будівництва»¹⁷.

З'їзд висловився за постійне представництво ВЦРПС на Україні, ліквідував Уцентропроф як орган, що «солідаризувався з усіма контрреволюційними силами Росії», визнав керівну роль Комуністичної партії в ВЦРПС¹⁸. Від українських профспілок на з'їзді до складу ВЦРПС було обрано комуністів А. А. Андреева, Стороженка і Шахновського. «Перший з'їзд спілок Півдня Росії,— вказувалося в статті органу ВЦРПС — «Профессиональное движение»,— блискуче виправдав сподівання на нього економічно організованого російського пролетаріату»¹⁹.

Пленум ВЦРПС, що відбувся незабаром, схвалив діяльність делегації ВЦРПС на з'їзді. Враховуючи специфічні умови України, ВЦРПС утворив бюро Півдня Росії ВЦРПС (Південбюро) з перебуванням у Харкові для здійснення керівництва профрухом України, ввівши до його складу членів Президії ВЦРПС С. В. Косіора і Маршева. ВЦРПС надіслав тоді на Україну 45 тис. примірників літератури.

Шляхи зміцнення організаційних зв'язків з російським профрухом обговорювалися на з'їздах і конференціях профспілок України, що відбувалися у квітні-липні 1919 р. Так, Всеукраїнський з'їзд робітників-будівельників ухвалив негайно утворити центр будівельних робітників у Москві з тим, щоб усі губернські й повітові спілки України були відділами Всеросійської спілки²⁰.

Важливе значення для згуртування українських і російських профспілок мала кампанія допомоги голодуючим робітникам Росії, до якої закликав В. І. Ленін. У березні 1919 р. він говорив: «Перший соціалістичний обов'язок кожного громадянина України — допомогти півночі»²¹. Я. М. Свердлов, виступаючи на III з'їзді КП(б)У, закликав українських робітників і селян «прийти на допомогу голодуючій півночі; ...піти на допомогу вогнищеві російської революції»²². Висловлюючи волю всього українського народу, III з'їзд КП(б)У зобов'язав продоргани виділяти якнайбільше і передусім для робітників Росії

¹⁶ ЦДАЖР УРСР, ф. 2605, оп. 1, спр. 3, арк. 7.

¹⁷ Отчет ВЦСПС за 1919 год, стор. 42—43.

¹⁸ 1918—1919 гг. в профдвижении Украины, стор. 4.

¹⁹ Б. Колесников. Нариси з історії українського професійного руху, Харків, 1927, стор. 109.

²⁰ Газ. «Більшовик», 30 квітня 1919 р.

²¹ В. І. Ленін. Твори, т. 29, стор. 32.

²² Я. М. Свердлов. Избранные произведения, т. 3, М., стор. 189.

продукти, заготовлені у загальнодержавному масштабі²³. Об'єднане засідання ВУЦВК, Київської Ради робітничих депутатів, членів фабзавкомів, профспілок та інших організацій, яке відбулося у квітні 1919 р. у Києві, звернулося до населення України з закликом напружити всі сили для подання допомоги робітникам і селянам Росії, що стоять на передових рубежах світової революції²⁴.

У кампанію допомоги Російській федерації активно включилися профспілки України. Так, у червні 1919 р. робітники Одеси надіслали в Петроград 118 вагонів з продуктами, у Москву — 85²⁵. Південна контора Всеросійської ради постачання залізничників спорядила на північ поїзд з продуктами на суму близько 8 млн. крб.²⁶

Трудащі Росії допомогли зміцнити кадрами українські профспілки та продовольчі органи. У березні 1919 р. з цією метою на Україну прибуло 1500 російських робітників. Безпосередню допомогу в організації продорганів України подавали ЦК РКП(б), особисто В. І. Ленін, Я. М. Свердлов та інші видатні партійні й державні діячі Радянської Росії.

Велику допомогу українським трудящим подали їхні російські брати під час денікінської навали. Виступаючи 3 квітня 1919 р. на надзвичайному пленумі Московської Ради, В. І. Ленін вказував, що перемога на Україні залежить від допомоги російського пролетаріату, «і тому всі кращі сили нашого пролетаріату ми повинні посилати туди, на фронт»²⁷. По всій Радянській Росії, крім партійних і комсомольських, відбувалися профспілкові мобілізації. Найактивніше вони пройшли у Москві, Іваново, Саратові, Коломні та інших містах. Росіяни героїчно билися проти білогвардійської навалочі на українській землі. На залик ЦК РКП(б) петроградські профспілки у грізний час боротьби проти Юденича відрядили на Південний фронт майже 300 керівних працівників, серед яких були: голова Петроградської Ради профспілок Н. Анцелович, член виконкому Ради профспілок Ю. Мілейковський та ін. З ініціативи профради було мобілізовано 434 члени профспілок²⁸. Внаслідок денікінської окупації Південбюро ВЦРПС працювало в Москві, залишивши для підпільної роботи близько 50 своїх представників. Крім того, ВЦРПС направляла на Україну агентів-інструкторів для налагодження нелегальної профспілкової роботи. Три бюро в Харкові, Одесі і Києві, створені відповідно до постанови ЦК КП(б)У, підтримували постійний зв'язок з всеросійськими профцентрами²⁹, через членів ЦК галузевих спілок, які нелегально виїздили на Україну. Ряд працівників ЦК спілки цукровиків було відряджено в тил, де вони, ризикуючи життям, організовували вивезення цукру (загалом було вивезено близько 10 млн. пудів), щоб він не став здобиччю денікінських та інших банд.³⁰ У «Листі до робітників і селян України з приводу перемог над Денікіним» В. І. Ленін писав, що для перемоги над об'єднаними силами внутрішньої і зовнішньої контрреволюції потрібний якнайтісніший господарський, політичний і військовий союз усіх радянських республік. «Хто порушує єдність і найтісніший союз великоруських і українських робітників і селян,— вказував Ленін,— той допо-

²³ КП(б)У в резолюціях ее съездов и конференций, Харьков, 1927, стор. 49.

²⁴ ЦДАЖР УРСР, ф. 2, оп. 1, спр. 258, арк. 64.

²⁵ Газ. «Червоний шлях», 7 липня 1919 р.

²⁶ Радянське будівництво на Україні в роки громадянської війни, стор. 650.

²⁷ В. І. Ленін. Твори, т. 29, стор. 227.

²⁸ В. М. Носач. Профсоюзы Петрограда в период социалистической революции и гражданской войны (октябрь 1917—1920 гг.), Автореферат кандидатской диссертации, М., 1964, стор. 19.

²⁹ ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 3, од. зб. 15, арк. 3.

³⁰ ЦДАЖР УРСР, ф. 2605, оп. 1, спр. 30, арк. 3.

магає Колчакам, Денікіним, капіталістам-хижакам усіх країн»³¹. З закликом до єднання українських та російських робітників і селян звернулися Всеукраїнський ревком, загальноміська конференція КП(б)У Києва (лютий 1920 р.)³² та IV конференція КП(б)У (березень 1920 року)³³.

Тільки-но почалося визволення України, сюди прибула делегація ВЦРПС. Один з її учасників С. Косіор, виступаючи в клубі кооперативних працівників Харкова з доповіддю «Професійний рух 1919 р. і його завдання», говорив: «Доля українського робітничого руху тісно пов'язана з долею всеросійського руху. Ніякого самостійного місцевого і обласного руху бути не може»³⁴.

Відповідно до цих вказівок Комуністична партія розгорнула роботу по завершенню організаційної й ідейної перебудови профспілок України, спрямованої на остаточне злиття профспілкового руху УРСР з загальноросійським, затриманого денікінською навалою. Щоправда, боротьба проти петлюрівців, білополяків і Врангеля дуже гальмувала цей процес, але партії вдалося завершити його до кінця 1920 р.

З квітня 1920 р. відновилась діяльність Південбюро ВЦРПС. Народа членів, уповноважених і представників ЦК галузевих спілок, скликана з ініціативи ЦК КП(б)У, остаточно визначила провідну роль Південбюро ВЦРПС у профспілковому русі України як провідника політики Комуністичної партії і ВЦРПС³⁵.

Після III Всеросійського з'їзду профспілок Південбюро ВЦРПС направило у губернії республіки циркуляр, яким зобов'язало місцеві профоргани повсякчасно роз'яснювати рішення з'їзду й боротися за якнайширше залучення трудящих мас до участі в соціалістичному будівництві³⁶. І установчий з'їзд гірників (квітень 1920 р.) ліквідував усі обласні об'єднання гірників і утворив єдину централізовану і міцну Всеросійську спілку гірників. Об'єднанню українського і російського профруху чинили опір різні дрібнобуржуазні партії. Проте його було зламано. Так було розпущено меншовицьке правління спілки друкарів Києва, яке відмовилось визнавати керівну роль ВЦРПС³⁷.

Всеукраїнська нарада профспілок (вересень 1920 р.) показала, що під керівництвом Комуністичної партії український профрух завершив злиття із загальноросійським. Трохи пізніше, вже після розгрому Врангеля, у русло загальноросійського профруху влилися профспілки Криму.

Зміцненню братерства між українськими й російськими робітниками сприяла допомога російського народу в боротьбі проти білополяків і Врангеля. Російські профспілки не тільки направляли своїх кращих представників на Західний фронт, а подавали українським робітникам матеріальну допомогу. У липні 1920 р. трудящі цукрової промисловості Курської губернії працювали понад робочий день по 2 год. й зароблені гроші відраховували на подарунки воїнам Західного фронту³⁸. В Астрахані члени профспілок відраховували 3-денний заробіток, а робітники механічної майстерні — 10% місячної зарплати³⁹.

Коли розгорнулася боротьба проти Врангеля, трудящі Росії допомагали своїм братам-українцям відбудовувати воєнну промисловість.

³¹ В. І. Ленін. Твори, т. 30, стор. 266.

³² Газ. «Коммунист», 22 лютого 1920 р.

³³ КП(б)У в резолюціях ее съездов и конференций, стор. 58.

³⁴ Газ. «Звезда», 14 січня 1920 р.

³⁵ ЦДАЖР УРСР, ф. 2605, оп. 1, спр. 9, арк. 45.

³⁶ Там же, арк. 56.

³⁷ Газ. «Коммунист», 8 вересня 1920 р.

³⁸ Вінницький обласний державний архів, ф. Р-518, оп. 1, спр. 2, арк. 52.

³⁹ Там же, ф. 2625, оп. 2, спр. 111, арк. 13.

Уряд РСФРР відрядив протягом 1920 р. на Україну близько 20 тис. робітників⁴⁰.

У боротьбі за перебудову профспілок ЦК КП(б) України постійно відчував підтримку ЦК РКП(б) і особисто В. І. Леніна. З 1 березня по 1 листопада 1920 р. за розпорядженням ЦК РКП(б) на Україну прибуло 1099 партійних працівників, 30 з яких — для відповідальної роботи у профорганах⁴¹. Комуністична партія, переборюючи численні атаки меншовиків, есерів та інших дрібнобуржуазних партій, викриваючи й знешкджуючи дії українських буржуазних націоналістів, домоглася повної ідейної та організаційної єдності українського і російського профспілкового руху. Це стало запорукою перемоги у громадянській війні та нових успіхів у мирному соціалістичному будівництві.

⁴⁰ Отчет V Всеукраинскому съезду Советов, М., 1920, стор. 4.

⁴¹ Отчет ЦК КП(б)У с 1 апреля по 1 ноября V Всеукраинской конференции, Харьков, 1920, стор. 10.

У спільній боротьбі за владу Рад

К. А. ПЛІОПЛІС

член КПРС з 1917 р.

ДРУЖБА, СКРІПЛЕНА КРОВ'Ю

В роки першої світової війни на території Росії опинилась майже третина населення Литви. Це були біженці з прифронтової смуги, а також робітники і селяни, мобілізовані в царську армію. Чимало трудящих Литви разом з своїми братами-росіянами, українцями і представниками інших національностей брали участь у революційних подіях 1917 р. в одному з найбільших промислових центрів країни — м. Катеринославі (нині Дніпропетровськ).

До Катеринослава евакуювалось близько 15 тис. литовців, які покинули рідний край у зв'язку з наступом кайзерівських військ. Серед евакуйованих був і автор цих рядків. Поступив працювати кочегаром на Брянський металургійний завод (нині завод ім. Петровського). Умови праці були тяжкими: робочий день тривав дванадцять годин, всі трудові роботи виконувались вручну.

Взимку 1916 р. на заводі все частіше стали з'являтися листівки, які закликали покласти край злочинній війні, скинути самодержавство. Звістка про революційні події в Петрограді, про повалення царя викликала в Катеринославі, як і по всій країні, загальну радість. Стихийно виникали масові демонстрації і мітинги. Серед демонстрантів були і литовські робітники. Поруч зі мною йшли співвітчизники Станіслав Пеленіс, Юргіс Варнаускас, Анастас Шляхіс та ін. Разом з катеринославськими більшовиками литовські комуністи радісно вітали повернення В. І. Леніна в Росію і його знамениті Квітневі тези.

Катеринославська підпільна організація вийшла з підпілля і 5 березня 1917 р. провела свою легальну міську конференцію. Було обрано міськком партії, а також вирішено створити районні партійні організації на чолі з райкомами. Пізніше був створений Литовський більшовицький район. Два представники від нього входили до складу міськкому партії. Крім більшовицької газети «Звезда» — органу Катеринославського комітету литовці одержували з Петрограда газету «Тiesa». Партійна організація Катеринослава, в тому числі й більшовики Литовського району, схвалили рішення VII Всеросійської (Квітневої) конференції РСДРП і ленінські настанови на перемогу соціалістичної революції. В кінці квітня у місті почали формуватися загони Червоної гвардії. До її складу входила і Литовська бойова дружина. Росли і зміцнювались ряди більшовиків. Якщо в перші дні після Лютневої революції міська організація налічувала 350 комуністів, то в квітні їх було вже 1 500, а до VI з'їзду партії — 3 500, в тому числі комуністів-литовців — близько 200.

Більшовики вели наполегливу роботу по згуртуванню трудящих, підготовці їх до участі в соціалістичній революції. Гостра політична боротьба розгорнулась і серед литовців. На поверхню впливало багато буржуазних партій і угруповань, які намагались відірвати трудящих литовців від спільної революційної боротьби народів Росії. Особливу активність проявляли ляудининки і християнські демократи. У Катеринославі в той час діяли лідер ляудининків Сляжавічюс, а також пред-

ставники литовського клерикалізму. На зборах біженців вони намагалися довести, нібито революція — справа тільки російського народу. Гідну відповідь цим зрадникам давали більшовики, доводячи, що тільки в спільній боротьбі проти гнобителів всі народи Росії зможуть добитися соціального і національного визволення.

На перших порах лядунинкам, християнським демократам та іншим прислужникам литовської буржуазії вдалося захопити в свої руки комітет біженців і використати його з метою особистої наживи. Цей комітет мав чимало засобів, у його руках були школи для дітей біженців, майстерні, їдальні, гуртожитки. Найближчий друг Сляжавічюса Капрунайтіс і його помічники, що засіли в комітеті, присвоювали громадські гроші, обдурювали біженців. Проте більшовики добились усунення Капрунайтіса і керівництво комітетом взяли в свої руки. Нове керівництво не тільки поліпшило роботу щодо подання допомоги біженцям, а й широко використало комітет для згуртування трудящих литовців і підвищення їх політичної активності. У приміщенні комітету влаштовувались збори і мітинги робітників.

На мене і моїх товаришів велике враження справив мітинг, який відбувся зразу ж після одержання з Петрограда звістки про повалення царя. На мітингу виступали представники різних буржуазних і дрібно-буржуазних партій, проте їх промови не викликали в масах помітного відгуку. З захопленням присутні сприйняли полум'яну промову молодого комуніста Пятраса Дубіндріса, який прибув з Петрограда за завданням В. Капсукаса. Дубіндріс рішуче і переконливо викрив ганебну роль литовських буржуазних націоналістів і закликав йти за ленінською партією. «У кого мозолисті руки, хто потом своїм і мускулами заробляє собі на хліб, ідіть за Леніним, за комуністами! — проголосив він. — Тільки вони є вірними борцями за інтереси робітників, селян і трудової інтелігенції».

Тут же на зборах велика група робітників вступила в ряди більшовицької партії. Серед них — Адамас Путрюс (який мав тоді лише 15 років), Домас і Норбертас Малішевськіс (брати), Антанас Шлекіс, Йозас Якштоніс, Владос Клейза, Йозас Турчинсіс, Бронюс Станюліс, Вікторас Ромонас та багато інших. Тоді в партію було прийнято і мене. Рекомендації давались усно. Мене рекомендували Станіслав Пеленіс, член партії з 1905 року, і Юргіс Варнаускас. Тут же Пятрас Дубіндріс вручив нам партійні квитки.

Влітку 1917 р. до Катеринослава прибуло багато литовських емігрантів з Англії і Америки. Вони повертались в революційну Росію, палаючи бажанням взяти участь у боротьбі за робітничу справу. Для литовців часто влаштовувались вечори, лекції, концерти, вистави. Душею цих заходів були Пятрас Дубіндріс, Станіслав Пеленіс (обидва загинули під час громадянської війни), Антон Тишко, Норбертас Малішевськіс, Антанас Шлекіс, Вікторас Ромонас, Іван Кучик, Казіс Клоріс та ін.

Великою подією в житті литовців був приїзд до Катеринослава Вінца Міцкевічюса-Капсукаса, визначного литовського революціонера, учня В. І. Леніна. Ще під час революції 1905 р. він закликав робітників і селян до повалення самодержавства. Зазнав арешту, сидів у тюрмах, був засланий у Сибір на каторгу. Тут він відбував заслання разом з соратниками В. І. Леніна: М. В. Фрунзе, М. І. Калініним, Я. М. Свердловим. Потім він втік звідти в Америку, Англію, де вів революційну роботу серед литовців-емігрантів, видавав газети, журнали. У 1917 р., після повалення царизму, приїхав до Петрограда і став керувати революційним рухом литовських робітників і селян, викривав литовських

буржуазних націоналістів, які хотіли відвернути трудящих від революції. Спільно з іншими революціонерами став видавати газету «Тіеса» і журнал «Коммунист». В 1918—1919 рр. був головою Ради Народних Комісарів Литви і Білорусії. Вмер 1935 р. у Москві.

Капсукас прибув з революційного Петрограда як делегат VI з'їзду більшовицької партії. Він розповів нам про рішення з'їзду і закликав литовських трудящих готуватися до збройного повстання спільно з росіянами, українцями і робітниками інших національностей. В. Капсукас переконливо доводив, що всі партії литовських буржуазних націоналістів служили царю і що тепер вони захищали інтереси контрреволюції. «Литовський народ,— говорив він,— може добитися свого визволення лише в братньому союзі з російським пролетаріатом під керівництвом партії більшовиків. Свобода литовського народу тепер залежить тільки від перемоги російського пролетаріату. І наш обов'язок — разом боротися проти спільного ворога — поміщиків і капіталістів».

Разом з усіма трудящими України з величезною радістю зустріли ми, литовці, звістку про перемогу пролетарської революції в Петрограді. 27 жовтня Катеринославський комітет більшовиків звернувся з відозвою до робітників, солдат, всіх трудящих про підтримку героїчного революційного пролетаріату Петрограда.

У підготовці до боротьби перед більшовиками постало завдання озброїти робітників, створити нові загони Червоної гвардії. Щоб мати зброю, міський комітет більшовиків вирішив забирати її у солдат, які проїжджали через Катеринослав з фронту. В таких операціях часто доводилось брати участь і литовським комуністам. Ці дії в основному проводилися увечері чи вночі. Групи озброєних робітників влаштовували засади біля залізничних колій, зупиняли ешелони з військами і наказували здавати зброю.

Солдати в більшості охоче виконували ці накази, багато з них переходило на бік революційних мас. Серед таких солдат були і литовці, які потім навчали нас, робітників, оволодівати зброєю.

Озброєння робітників викликало шалену ненависть у буржуазії і її прихвоснів. Були спроби поліції роззброїти червоногвардійців, проте вони, як правило, закінчувались провалом. Одна з таких сутичок відбулась в районі Брянського заводу, в ній брало участь понад 30 литовських червоногвардійців. Після тригодинної перестрілки переважаючі сили поліції змушені були відступити.

Боротьба в Катеринославі загострювалась. 27 грудня представники націоналістичної Центральної ради пред'явили військово-революційному комітету ультиматум: повернути напередодні захоплений у гайдамаків броньовик. Проте комітет цей ультиматум відхилив. Тоді контрреволюціонери випустили кілька снарядів по Брянському заводу. У місті залунали фабричні гудки. Це був сигнал до збройного повстання. На Брянському заводі почали збиратися червоногвардійці, озброєні робітники. Незабаром бойові загони Червоної гвардії рушили в напрямку залізничної станції. Йшли українці і росіяни, литовці й латиші, поляки і естонці. Це була братня інтернаціональна армія, готова до боротьби. Стрімким ударом повстанці захопили залізничну станцію, банк, всі підприємства. Ворог закріпився в приміщенні пошти і в сусідніх з нею будинках. Бої йшли до вечора. 28 грудня до нас прибула підмога — загони революційних військ під командуванням П. В. Єгорова. Після триденних запеклих боїв сили контрреволюції були розгромлені.

С. В. ХАРМАНДАРЯН

БОЙОВА СПІВДРУЖНІСТЬ НАРОДІВ

В 1918—1920 рр. становище у Вірменії, як і в Закавказзі в цілому, було складним і тяжким. Мусаватистський уряд Азербайджану, меншовицький уряд Грузії, дашнацький уряд Вірменії всіляко намагалися ізолювати Закавказзя від революційної Росії. Ці антинародні, контрреволюційні сили, всемірно підтримані німецько-турецькими загарбниками, а потім інтервентами Антанти і США, проіснували два-три роки, придушуючи в морі крові революційні виступи трудящих. У Закавказзі, як і на Україні, в Білорусії, Прибалтиці, Середній Азії і на Далекому Сході, внутрішня контрреволюція діяла за вказівкою інтервентів і спільно з ними, широко користуючись їх матеріальною і військовою допомогою.

Становище трудящих Закавказзя ставало дедалі тяжчим і в 1920 р. було вже нестерпним. Буржуазні націоналісти Закавказзя, відділивши край від РСФРР, роздробивши його політичну й економічну єдність, ізолювавши один від одного братні грузинський, вірменський, азербайджанський та інші народи багатонаціонального краю ворожими бар'єрами антагоністичних державних утворень, кинули місцеве населення у братовбивчі національні міжусобиці, довели Закавказзя до економічної розрухи. Голод і епідемії лютували повсюдно. Значно скоротилось населення. Так, у Вірменії за 1918—1920 рр. воно зменшилось на 480 тис. чоловік, або більше ніж на третину. Керівник комуністів Закавказзя у 1920—1925 рр. Г. К. Орджонікідзе, маючи на увазі 1918—1920 рр. в історії краю, відзначав у листопаді 1921 р.: «Весь цей період — самий кошмар націоналістичного розгулу. Згадаймо сотні спалених сіл, зруйновані міста, викрадення дітей і жінок; торік, перед проголошенням Радянської влади, ганебне знищення вірменського міста Шуші, згвалтування, різня, кидання в колодязі і прірви дітей та жінок — такий є безславний період панування націоналізму в Закавказзі»¹.

Селянське повстання в Азербайджані на чолі з Катир Мамедом у 1919 р. та інші заворушення зимою 1919—1920 рр., масове повстання у травні 1920 р., а потім безперервні виступи в різних районах Вірменії, широкий селянський рух у 1918—1920 рр. в Грузії жорстоко придушувались. Комуністична партія зазнала у Закавказзі значних втрат. Загинули 26 бакинських комісарів на чолі з С. Шаумяном, П. Джапарідзе, М. Азізбековим та І. Фіолетовим. Імена революціонерів, що загинули, Казим Магомед Агасієва, Ашума Алієва, Алі-Байрамова, Мухтадіра Айдинбекова в Азербайджані, С. Алавердяна, С. Мусаєляна, Б. Гарібаджаняна, О. Саруханяна, Г. Гукасяна у Вірменії, Табукашвілі, Іванова, Мардалейшвілі (облитої гасом і спалених в Сагорійському лісі поблизу Кутаїсі), М. Гегечкорі, Й. Сарджевеладзе в Грузії і багатьох інших назавжди залишаться в пам'яті трудящих Закавказзя.

Незважаючи на всі звірства, що їх чинили мусаватисти, дашнаки, меншовики, революційна боротьба численних трудящих мас Закавказзя зростала. В процесі цієї боротьби у 1919 р., після VIII з'їзду партії, був висунутий лозунг про створення незалежних радянських республік Азербайджану, Вірменії, Грузії, а в 1920 р. на цій же основі комуніс-

¹ Г. К. Орджонікідзе. Статті і промови, т. 1, К., 1957, стор. 208.

тичні організації краю створили компартії, що ще більше сприяло інтернаціональному згуртуванню трудящих і успіху встановлення Радянської влади в Закавказзі.

Великою підтримкою для народів Закавказзя була допомога Радянської Росії, а успіхи Червоної Армії вселяли в серця трудящих надію швидкого визволення. Говорячи про військово-політичну допомогу РСФРР народам окраїн, які вели героїчну боротьбу проти буржуазно-націоналістичних режимів, слід насамперед підкреслити, що Червону Армію трудящі Закавказзя звали для спільної відсічі об'єднаним силам імперіалістичних держав і вигодованих ними внутрішній контрреволюції.

У зв'язку з розгромом Денікіна і перемогою Радянської влади на Північному Кавказі Кавказький крайовий комітет 15 березня 1920 р. від імені трудящих звернувся до ВЦВК і РНК РСФРР з проханням допомогти у боротьбі проти контрреволюції в Закавказзі, за встановлення у краї Радянської влади. 30 листопада 1920 р. Революційний військовий комітет Вірменії від імені повсталих трудящих у своєму зверненні до голови РНК РСФРР В. І. Леніна попросив надіслати частини Червоної Армії. Подібні заклики були і в привітанні Військово-революційного комітету Азербайджану на ім'я В. І. Леніна 28 квітня 1920 р., і в зверненні Ревкому Грузії до Володимира Ілліча 16 лютого 1921 р.

Червона Армія, виконуючи свій інтернаціональний обов'язок, подала руку допомоги повсталим народам Закавказзя. Тим самим вона не «встановила», а лише за бажанням трудящих зміцнила Радянську владу в Закавказзі, як і на всіх національних окраїнах, захистивши її від будь-яких посягань. Радянська влада перемогла в усьому Закавказзі (в Азербайджані — 28 квітня 1920 р., Вірменії — 29 листопада того ж року, Грузії — 25 лютого 1921 р.).

Проте буржуазні фальсифікатори до цього часу намагаються довести нібито Радянська влада була нав'язана неросійським народам, зокрема закавказьким, силою червоноармійського багнета. Цим вони хочуть принизити значення революційної боротьби трудящих мас національних окраїн Росії, звести наклеп на Радянську Росію і замаскувати той факт, що війська інтервентів боролись проти народної влади, насаджували і захищали своїх маріонеток. Вирішальна роль Радянської Росії та її Червоної Армії в перемозі робітничо-селянської влади на Закавказзі, як і на інших окраїнах, полягає насамперед у розгромі інтервенціоністських військ Антанти, що повністю змінило співвідношення між силами революції і контрреволюції, примусило інтервентів піти з Закавказзя, і буржуазно-націоналістичні уряди залишилися віч-на-віч з трудовим народом, який їх повалив. Саме в цьому основний смисл виконання свого інтернаціонального обов'язку робітниками і селянами Радянської Росії і надання ними необхідної підтримки трудящим Вірменії, Азербайджану, Грузії, а не в самому лише факті приходу на Закавказзя порівняно нечисленної XI армії, в складі якої було багато представників закавказьких народів. В. І. Ленін, відзначаючи особливості боротьби за Радянську владу на Кавказі, вказував: «Радянські республіки Кавказу мали політичну і в невеликій мірі военну підтримку від РСФРР»².

Восени 1920 р. боротьба трудящих Вірменії за встановлення Радянської влади вступила у вирішальний етап. У відозві, випущеній у жовтні, ЦК Компартії Вірменії закликав робітників і селян повалити буржуазно-націоналістичну владу дашнаків. 29 листопада трудящі північних районів (Іджеван, Шамшадін) під керівництвом комуністів підняли

² В. І. Ленін. Твори, т. 32, стор. 286.

Червоний прапор повстання; був створений Революційний військовий комітет Вірменії на чолі з Саргісом Касьяном, який разом з вірменським полком XI армії вступив на територію Вірменії. 2 грудня В. І. Ленін надіслав телеграму РВК Вірменії: «Вітаю в особі вас визволену від гніту імперіалізму трудову Радянську Вірменію. Не маю сумніву, що ви докладете всіх зусиль для встановлення братерської солідарності з трудящими Вірменії, Туреччини, Азербайджану»³.

3 грудня Серго Орджонікідзе, командуючий XI армією А. Геккер, член Реввійськради армії Б. Михайлов звернулись з відозвою до трудящих Вірменії, де писали: «Червона Армія, яка завжди бореться за визволення пригноблених націй і трудящих мас Вірменії і Радянської Росії, схиляє свої бойові прапори перед вступаючою в ряди пролетарського Інтернаціоналу Соціалістичною Республікою Вірменією. Слава робітникам і селянам Вірменії, які повстали і перемогли! Хай живе, росте і зміцнюється Радянська влада у Вірменії!»

4 грудня РВК Вірменії разом з вірменським полком Червоної Армії увійшов у столицю Ерівань. Частини XI армії допомогли народним масам забезпечити кордони Радянської Вірменії, зокрема визволити Александрополь (тепер Ленінакан) від турецьких загарбників. У період антирадянського повстання дашнаків у 1921 р. і розв'язаної ними громадянської війни у Вірменії, що тривала до липня, частини XI армії подали братню допомогу вірменській Червоній Армії і поруч з нею боролись проти сил дашнаків, за свободу вірменського народу. В цей період бійці багатьох національностей, в тому числі представники українського народу, відкрили себе славою на стародавній вірменській землі.

Велику роль у розгромі дашнацької контрреволюції у Вірменії і меншовицької — у Грузії відіграв відважний син українського народу, герой громадянської війни начдив П. В. Куришко (1894—1921 рр.). Коротке життя цього безстрашного воїна, 17 раз пораненого в боях, справді нагадує легенду. За бойові подвиги на Південному фронті Куришко був нагороджений орденом Червоного Прапора, про його героїчний шлях пише Маршал Радянського Союзу С. М. Будьонний⁴. П. В. Куришко очолював Зангезурську ударну групу військ у 1920 р. і на чолі 18-ї кавалерійської дивізії вступив до Вірменії, а 4 грудня він був уже у визволеній Вірменії. 16—17 лютого 1921 р. війська Куришка, швидко рухаючись до Тифліса, звільнили кілька районів Грузії. 18 лютого мужній начдив загинув у боях за свободу Грузії від зрадницького пострілу меншовицького офіцера.

Командиром бронепоезду імені героя Травневого повстання 1920 р. у Вірменії Саргіса Мусаеляна був син України К. В. Огієнко (1895—1921 рр.). За бойові заслуги більшість екіпажу бронепоезда, в тому числі і його командир, була удостоєна орденів і цінних подарунків. Герой громадянської війни К. В. Огієнко своє життя віддав за свободу вірменського народу, за зміцнення Радянської влади у Вірменії. Вірменський народ, високо оцінюючи його бойові заслуги, увічнив пам'ять Огієнка: у Єревані, на центральному кладовищі, куди були перенесені останки героя, на його могилі споруджений пам'ятник з чорного мармуру.

Командиром другої бригади вірменської Червоної Армії і начальником Єреванського гарнізону на початку 1921 р. був українець М. Єрмоленко. Разом з ним працював військовий комісар бригади і гарнізону І. Марченко. 18 лютого Єрмоленко загинув у боротьбі проти заколотних дашнаків. У Вірменії полягли смертю героїв представники

³ В. І. Ленін. Твори, т. 31, стор. 392.

⁴ Див. С. М. Будьонний. Пройденный путь, М., 1958, стор. 214, 416, 418, 434.

українського народу П. Смугленко, С. Проценко. За щастя вірменського народу боролись українці: комбриг В. Литвиненко, командир комуністичного загону М. Янишевський (з с. Добряки Кіровоградської області), воєнком полку О. Гаркавенко, комісар артдивізіону Я. Руденко, штабний працівник М. Коваленко, воєнком госпіталю М. Бондаренко, політпрацівники Р. Бережко, М. Коваленко, командир батальйону Н. Зарудний, командир відділення І. Колодько та ін. Їх імена ніколи не забуде вдячний вірменський народ.

В той же час сини Вірменії боролись за свободу українського народу, за перемогу Радянської влади на Україні. А. С. Александряна після десятирічної царської каторги у Сибіру партія у 1917 р. направила на Україну. Аршак Семенович вів підпільну роботу серед моряків Одеси, робітників Кременчука, в дні Жовтневої революції він організовував загони Червоної гвардії в Одесі. Серед визначних підпільних працівників Криму у роки громадянської війни були дочки вірменського народу А. Ов'ян, Є. Багатурова, О. Гамоян. 11 червня 1920 р. XII армія визволила столицю Радянської України Київ від білополяків. Серед інших за бойову доблесть і відвагу орденом Червоного Прапора був нагороджений син вірменського народу Гаспар Осканов. Таких прикладів можна навести багато. В них проявилась велика сила дружби народів і пролетарського інтернаціоналізму. Як вказується в Тезах ЦК КПРС «50 років Великої Жовтневої соціалістичної революції», «за Радянську владу, за свободу і комуністичне майбутнє самовіддано боролись трудящі всіх націй і народностей нашої країни»⁵. Непорушна дружба народів СРСР — одне з найбільших завоювань великого Жовтня, одна з найважливіших основ багатонаціональної Радянської держави.

⁵ 50 років Великої Жовтневої соціалістичної революції. К., 1967, стор. 10.

А. Я. ВИШНЕВСЬКИЙ

СИНИ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ — АКТИВНІ УЧАСНИКИ НОВОГО ЖИТТЯ В ТАДЖИКИСТАНІ

Велика Жовтнева соціалістична революція, перемігши в центрі, швидко поширилася на національні окраїни. Боротьба за встановлення Радянської влади в них на відміну від внутрішніх районів Росії, мала ряд особливостей. Так, у північних районах сучасного Таджикистану соціалістична революція перемогла наприкінці 1917 — на початку 1918 р., у Бухарському ханстві, до складу якого входили південно-східні землі Таджикистану — в серпні — вересні 1920 р. Боротьба за Радянську владу в Східній Бухарі (сучасний Центральний і Південно-Східний Таджикистан) надовго затяглася. Це сталося тому, що останній емір Бухари Саїд Алім-хан під тиском повсталого народу і Червоної Армії втік разом з своїми прибічниками у Східну Бухару, перетворивши її в центр контрреволюційних сил Середньої Азії. Встановлення Радянської влади на території цього району відбувалося в процесі боротьби Червоної Армії, якій допомагало місцеве населення, проти контрреволюційних згай еміра, басмацьких банд, підтримуваних англо-американськими імперіалістами.

В боротьбі за встановлення Радянської влади на території Таджикистану активну участь брали і представники українського народу. Серед них пошаною і любов'ю у таджицького народу користується ім'я героя громадянської війни Андрія Трохимовича Федіна з Катеринославщини (нині Дніпропетровська область). Його ім'ям названо один з нових проспектів Душанбе.

Бойовий шлях А. Т. Федіна — це славна сторінка перемог над ворогами за торжество ленінських ідей, за визволення трудящих від соціального і національного гніту буржуазно-націоналістичної контрреволюції в Середній Азії.

А. Т. Федін вступив до лав Червоної гвардії в Жовтневі дні 1917 р. Він брав активну участь у встановленні Радянської влади на Катеринославщині, боровся проти німецьких окупантів на Україні в 1918 р., у лавах Першої кінної армії — проти Денікіна і Мамонтова, Шкуро й Махно, білополяків і Врангеля, проти басмацтва в Узбекистані і Таджикистані.

В Середню Азію А. Т. Федін прибув у липні 1922 р. у складі XI кавалерійської дивізії Першої кінної армії, де він був комісаром 61-го кавалерійського полку.

В пісках Кизил-Кума Андрій Трохимович громив басмацькі згаї, очолювані Абду-Саттарханом, в горах Хазрет-Султан — загони курбаші Казахбая.

У травні 1923 р. після ліквідації контрреволюційних банд в Західній Бухарі XI кавалерійська дивізія була передислокована в Східну Бухару.

«Країна, куди ми направляємося, — заявив на партійних зборах 61-го полку перед походом А. Т. Федін, — відстала, народ темний і забитий. Наше першочергове завдання — показати населенню, що Червона Армія і Радянська влада — дітище народу і що ми несемо йому звіль-

нення від вікового поневолення. Обережно ставтесь до звичаїв населення».

З честю виконав свою місію зведений загін, де був комісаром Федін. Він разом з бійцями брав участь в бойових операціях, зокрема в одній з найбільших — розгромі загону Шариф-Аксакала в районі кишлака Юхари-Қокайти.

8 серпня 1924 р. Всебухарський ЦВК «на ознаменування виконання громадянином Федіним Андрієм свого обов'язку перед республікою в бою проти... басмачів... вручає йому знак ордена «Червона Зірка» I-го ступеня — символ визволення пригнічених народів Сходу».

У вересні 1924 р. А. Т. Федін призначається військовим комісаром 3-ї бригади XI кавалерійської дивізії і начальником Локайського бое-району, а згодом комісаром 7-ї окремої Туркестанської кавалерійської бригади.

6 квітня 1925 р. став днем народження першої таджицької національної частини — Таджицького кавалерійського ескадрону, в створенні якого активну участь брав А. Т. Федін. Він приділяв багато уваги підготовці національних військових кадрів, у тому числі командирів і політпрацівників — таджиків.

Діяльність відважного сина українського народу в роки громадянської війни і в період будівництва таджицьких національних частин була високо оцінена на п'ятому Всетаджицькому з'їзді Рад. «Товариш Федін,— сказав у своєму виступі голова Раднаркому Таджицької РСР Абдулл Рахімбаєв,— є, так би мовити, старим таджиком, одним з військових працівників-комуністів, який тривалий час вів боротьбу з басмачством, брав участь у звільненні нашої республіки від контрреволюційних банд. Тов. Федін допомагав нам в найтяжчі моменти життя нашої республіки, а нині працює над створенням і зміцненням наших частин Червоної Армії, наших національних частин».

У 1931 р., після провалу останньої басмачької авантюри Ібрагімбека, А. Т. Федін поступає вчитися у Військову Академію ім. М. Ф. Фрунзе. Після закінчення Академії його призначають командиром і комісаром 7-ї окремої Туркестанської кавалерійської бригади, перейменованої пізніше в 20-у Таджицьку Червонопрапорну ордену Леніна гірськокавалерійську дивізію, де він прослужив до лютого 1936 р. Потім працював на відповідальній дипломатичній роботі за кордоном.

А. Т. Федін брав діяльну участь в громадсько-політичному житті, як член керівних органів Таджицької партійної організації і Президії ЦВК республіки, був делегатом всіх з'їздів Рад Таджицької РСР. Він обирався делегатом V, VI і VII Всесоюзних з'їздів Рад, був членом ВЦВК СРСР, делегатом XV і XVI з'їздів ВКП(б). У 1938 р. трагічно загинув.

* * *

Більшість гідротехнічних споруд Таджикистану в довоєнний період зв'язана з іменем одного з видатних іригаторів республіки — Миколи Давидовича Свириденка. В 1929 р. після закінчення Середньоазійського держуніверситету з групою спеціалістів він приїжджає на роботу в Таджицьку республіку. Тут він працював спочатку інженером Курган-Тюбінського водного округу, в 1930 р. був призначений начальником цього округу, а в 1931 — керуючим республіканським трестом «Водбуд». Через рік В. Д. Свириденко — на посту начальника і головного інженера Управління іригації Наркомату землеробства Таджицької РСР, а з 1935 р. виконує обов'язки заступника наркома землеробства республіки.

Значний вклад вніс Микола Давидович у спорудження найбільших гідротехнічних об'єктів Великого Ферганського і Великого Гіссарського каналів. Він працював головним інженером на будівництві таджицької частини Великого Ферганського каналу. А коли за пропозицією таджицьких колгоспників цей канал продовжували від Канібадама до Ленінабада, Микола Давидович став заступником начальника і головним інженером будівництва. За активну участь у спорудженні Великого Ферганського каналу М. Д. Свириденко нагороджений орденом Леніна.

26 серпня 1940 р. постановою ЦК КП(б) Таджикистану і Раднаркому республіки Миколу Давидовича було призначено начальником і головним інженером будівництва Гіссарського каналу.

У 1944 р. за заслуги у виконанні державних завдань по розвитку сільського господарства і місцевої промисловості Таджикистану М. Д. Свириденко нагороджено орденом «Знак Пошани». Відзначаючи його вклад у розвиток народного господарства республіки, особливо в справу іригації, уряд Таджикистану присвоїв ім'я Свириденка одній з центральних вулиць столиці Душанбе.

За роки Радянської влади сотні, тисячі представників українського народу працювали пліч-о-пліч з таджиками, втілюючи в життя величні Ленінові настанови про соціалістичні перетворення, про нове суспільство. І нині в єдиній братній сім'ї працюють українці на оновленій землі Таджикистану.

Замітки

РОБОТА ПОЛІТОРГАНІВ ЧЕРВОНОЇ АРМІЇ СЕРЕД НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ (1943—1944 рр.)

Після розгрому гітлерівських військ під Сталінградом розпочалося визволення території Української РСР від фашистських окупантів. Це поставило перед Комуністичною партією і Радянською державою складні й відповідальні завдання. Необхідно було в короткий строк налагодити життя у визволених районах, розпочати відбудову руйнованого ворогом народного господарства, мобілізувати всі ресурси республіки для остаточного розгрому ворога. Найважливішим завданням в цей період було роз'ортання масово-політичної та ідеологічної роботи серед населення визволених районів, оскільки гітлерівські окупанти у своєму прагненні зміцнити своє панування на жупованій території намагалися засобами фашистської пропаганди отруїти свідомість рудящих.

Велику допомогу в цьому подали партійним організаціям України політоргани Червоної Армії.

Однією з передумов швидкої відбудови народного господарства й нормалізації життя у визволених районах було відновлення органів Радянської влади. У цій справі брали активну участь політпрацівники військових частин. Так, з допомогою політвідділу 33 стрілецького корпусу Південно-Західного фронту* у липні—вересні 1943 р. було поновлено органи Радянської влади у 44 населених пунктах¹. Діяльність політ-органів Червоної Армії в цьому напрямку не була чимсь випадковим, а становила невід'ємну частину роботи серед населення визволених районів. У донесеннях багатьох політвідділів указувалося, що органи Радянської влади відроджувались на всьому шляху просування військових частин.

Окупанти вчинили на тимчасово захопленій території Української РСР нечувані руйнування. Лише матеріальні збитки, заподіяні народному господарству республіки, склали 265 млрд. крб. Було знищено 3,2 млн. чоловік цивільного населення і 1,3 млн. військовополонених². Політоргани Червоної Армії приділили велику увагу розслідуванню злочинів німецько-фашистських загарбників. При політуправліннях фронтів, політвідділах армій і з'єднань спеціальні комісії за участю представників місцевих партійних і радянських органів вели розслідування і складання актів про злочини фашистів. Члени комісій знайомились із зруйнованими фашистами об'єктами, документами, свідченнями очевидців. Так, у Маріуполі по всіх районах міста було проведено спеціальні збори, на яких населення розповідало про злочини, вчинені фашистами за два роки окупації. Після перевірки й уточнення фактів складались акти. У вересні 1943 р. тільки працівники політвідділів полковника Калугіна і полковника Єгорова (4-й Український фронт) склали 28 актів про звірства окупантів³.

Комісія 3-го Українського фронту, яка складала акти про руйнування та звірства фашистів у Донбасі, встановила, що тільки в м. Краматорську фашисти знищили 6 тис. чоловік, а понад 10 тис. вивезли в рабство. В Слов'янську гітлерівці зруйнували 1082 житлові будинки, 25 заводів і фабрик, 23 школи, 3 технікуми, театр, усі медико-лікувальні заклади⁴.

Представники 52-ої армії склали численні акти про масовий терор фашистів на Полтавщині. Так, у с. Великі Липнярі комісія встановила, що тут есесівці замучили

* Воронежський, Степовий, Південно-Західний та Південний фронти з 20.X. 43 р. були перейменовані відповідно в 1-й, 2, 3, 4 Українські фронти.

¹ Архів МО СРСР, ф. 243, оп. 2914, спр. 166, арк. 442.

² К. К. Дубина. Радянська Україна у Великій Вітчизняній війні, К., 1967, стор. 17, 41.

³ Архів МО СРСР, ф. 244, оп. 2980, спр. 31, арк. 406.

⁴ Там же, ф. 243, оп. 2914, спр. 166, арк. 444.

400 селян, у тому числі жінок і дітей. В с. Чорнобай фашисти відібрали 30, а с. Мали Канівці — 24 найздоровіших чоловіків і живцем їх спалили⁵.

Політоргани Червоної Армії влаштовували похорони жертв фашизму, проводячи на могилах замучених радянських людей траурні мітинги бійців Червоної Армії разом з місцевим населенням. Радянські люди клялися відплатити ворогові за всі його злодіяння. Зібрані комісіями факти гітлерівських злочинів ще більше посилювали ненависть українського народу до ворога, рішучість боротися з ним до переможного го кінця.

Поширеною формою агітаційно-масової роботи були масові мітинги та збори трудящих разом з особовим складом військових частин у визволених містах і селах. Досить сказати, що тільки в Донецькій області відбулося 1768 таких мітингів, у Чернігівській — 1264, Львівській — 560 з числом учасників відповідно 320, 340 і 180 тис. чоловік⁶. Тільки за тиждень наступальних боїв у вересні 1943 р. політпрацівники 28-ої армії організували мітинги в одинадцяти населених пунктах Запорізької області.

Виступаючи на мітингах, бійці та офіцери поздоровляли трудящих з визволенням, розповідали про героїзм радянських людей, виявлений у боях за Україну, про становище на фронтах, про заходи Комуністичної партії і Радянського уряду по відбудові зруйнованого народного господарства. З боєм слухали бійці розповіді радянських людей про тяжкі роки гітлерівської окупації. Жителі міст і сіл України закликали воїнів помститися за всі знущання. Учасники мітингів зобов'язувались якнайшвидше відбудувати зруйноване господарство, докласти всіх зусиль до остаточного розгрому ворога.

Спільні мітинги воїнів Червоної Армії з населенням визволених районів були могутньою демонстрацією єдності армії і народу, безмежної любові трудящих України до Червоної Армії-визволительки.

На прохання місцевих партійних і радянських організацій політвідділи виділяли для роботи серед населення лекторів, агітаторів, агітбригади. Так, 3445 агітаторів 1-го Українського фронту провели навесні 1944 р. понад 10 тис. доповідей і бесід⁷. У Києві в перші дні після визволення працювала група підполковника Малишева, лектори якої прочитали для населення 18 доповідей, провели 48 бесід. За тиждень агітаційною роботою було охоплено понад 23 тис. киян⁸.

Політвідділ 3-ої гвардійської армії надіслав агітбригади у промислові центри Донбасу. У Артемівську працювала група майора Бобильова, у Слов'янську й Краматорську — майора Кудрявцева, в Костянтинівці — майора Попова та ін. Політпрацівники проводили мітинги, збори, читали лекції, виступали з доповідями. Лектори знайомили трудящих з подіями внутрішнього та міжнародного життя, з становищем на фронтах Великої Вітчизняної війни. Особлива увага приділялась популяризації постанови Ради Народних Комісарів СРСР і ЦК ВКП(б) від 21 серпня 1943 р. «Про невідкладні заходи по відбудові господарства в районах, визволених від німецької окупації». Загалом політпрацівники 3-ї гвардійської армії у серпні — вересні охопили агітаційно-масовою роботою 150 тис. чоловік⁹.

У вересні 1943 р. під час наступальних боїв велику роботу серед населення південних районів України провели політоргани Південного фронту. Тільки працівники фронтового Будинку Червоної Армії прочитали понад 70 лекцій, провели сотні бесід на теми внутрішнього та міжнародного життя нашої країни. На прохання Донецького обкому партії протягом тижня в Донецьку працювала агітбригада БЧА 2-ї гвардійської армії, очолена досвідченим лектором майором Петровим. Тут же вели роботу агітбригади майорів Малишева й Колесникова. Значну роботу було проведено в Маріуполі, Осипенко, Макіївці, Горлівці. Лекції й доповіді читались безпосередньо на підприємствах та в установах. За неповними даними, тільки у вересні 1943 р. працівники політвідділів Південного фронту прочитали понад 200 лекцій і доповідей¹⁰. Агітаційно-масова робота армійських пропагандистів погоджувалась з місцевими партійними організаціями. Нерідко виділені агітатори діяли за вказівками райкомів і обкомів партії. Так, у серпні 1944 р. за півтівками Дрогобицького обкому КП України політвідділ 1-ої гвардійської армії відрядив у райони області 34 офіцери, які провели 468 бесід і прочитали 234 доповіді¹¹.

Військові пропагандисти, розповідаючи про події Великої Вітчизняної війни, про героїчну роботу нашого тилу, роз'яснювали трудящим визволених районів їх завдання. У вересні 1943 р. 213-й інженерний батальйон одержав наказ побудувати в районі Гуляй-Поля Запорізької області 4 переправи. Внаслідок роз'яснювальної робо-

⁵ Архів МО СРСР, ф. 240, оп. 2772, спр. 129, арк. 16, 17.

⁶ ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 1—16, од. зб. 16, арк. 11, 105; од. зб. 208. арк. 78.

⁷ История Великой Отечественной войны Советского Союза, 1941—1945, т. 4, М., 1962, стор. 626.

⁸ ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 1—16, од. зб. 208, арк. 38.

⁹ Архів МО СРСР, ф. 243, оп. 2914, спр. 166, арк. 442—446.

¹⁰ Там же, ф. 244, оп. 2980, спр. 31, арк. 394—406.

¹¹ ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 1—16, од. зб. 207, арк. 25.

ги серед населення 200 жителів Гуляй-Поля взяли участь у виконанні поставленого перед батальйоном завдання¹².

Значно підвищилась трудова активність колгоспників Дніпропетровщини після агітаційно-масової роботи пропагандистів 8-ої гвардійської армії. За проведену роботу політпрацівники цієї армії одержали подяку від Барвенківського та Васильківського райкомів партії¹³.

У західних областях України агітаційно-пропагандистська робота мала свої особливості. Ці області перебували у складі Радянського Союзу тільки близько двох років, тому тут був більш сприятливий ґрунт для фашистської пропаганди. Напрямок ідеологічної роботи в західних областях було визначено у постанові ЦК ВКП(б) від 27 вересня 1944 р. «Про недоліки в політичній роботі серед населення західних областей УРСР». Центральний Комітет поставив перед партійними організаціями завдання широко популяризувати основи радянського ладу, роз'яснювати Конституцію СРСР, права і обов'язки радянських громадян, завдання трудящих у справі відбудови господарства і допомоги фронту; викривати звиряче обличчя українських буржуазних націоналістів¹⁴.

Робота військових пропагандистів знаходила живий відгук серед населення. На мітингу, що відбувся після лекції «Джерела перемог Червоної Армії», прочитаної капітаном Ершовим для робітників нафтозаводів м. Дрогобича, нафтовики вирішили достроково відбудувати заводи і дати продукцію, необхідну Червоній Армії для остаточного розгрому ворога. Таке ж рішення прийняли робітники шкірзаводу № 14¹⁵. Після агітації, проведеної офіцерами 178 запасного полку жителі сс. Креховичі й Опришівці Станіславської області внесли на будівництво танкової колони 25 тис. крб. готівкою і 12 ц. зерна¹⁶.

В березні 1943 р. в розпорядження армійських пропагандистів було надано агітмашини, обладнані кінопересувками, радіоприймачами, бібліотечками та іншими засобами агітації. В агітмашинах їздили лектори та концертні бригади. Поряд з основним завданням — обслуговування воїнів вони вели велику роботу серед населення визволених районів. Їх діяльність відзначалась високою оперативністю. На околицях Маріуполя ще точився бій, а в центрі міста вже працювала за заздалегідь накресленим планом армійська агітмашина. Тут же на площі було проведено мітинг населення з воїнами частин, які визволяли місто¹⁷.

Для агітаційної роботи в армії і серед трудящих визволених районів України Головне Політичне Управління Червоної Армії обладнало агітпоїзд. В його штаті були агітатори, бібліотекар, кіномеханіки, радіотехнік, художник, концертна бригада. Окрема група, що складалася з агітаторів й концертної бригади, виїздила у населені пункти, розташовані за 50—80 км від залізниці. За 11 рейсів було прочитано 780 лекцій і доповідей, дано 1259 кіносеансів, 468 концертів, проведено сотні бесід з населенням. Тільки за восьмий рейс по маршруту Москва — Київ — Шепетівка — Проскурів — Жмеринка — Вінниця — Первомайськ — Одеса з 9 по 24 червня 1944 р. поширено 140 тис. примірників агітаційної літератури. За чотири рейси працівники агітпоїзда випустили 800 примірників агітвікон, присвячених різним поточним подіям. Агітпоїзд поширив близько 31 тис. політичних плакатів¹⁸.

В агітаційно-масовій роботі серед населення широко використовувалась наочна агітація, преса, радіопередачі. У визволених містах і селах розклеювались плакати і лозунги, влаштовувались фотовиставки і вікна ТАРС. Будинки Червоної Армії та дивізійні клуби обладнували вітрини з матеріалами про звірства фашистів на окупованій території, агітвікна. Київський графік І. Кружков за час роботи художником в агітпоїзді Головного Політичного Управління випустив 12 яскравих агітвікон: «Палаюча Україна кличе до бою», «Місто Леніна непереможне». «Вперед, хоробрі нащадки Богдана!», «В переможний день трьохріччя війни» та ін.¹⁹.

В перші дні після вигнання окупантів, коли ще у визволених райони не було налагоджено доставку преси, політоргани виділяли з своїх фондів газети і журнали для місцевого населення.

Радіовузли військових частин передавали накази Верховного головнокомандування, оперативні зведення Радінформбюро, повідомлення з-за кордону, новини по Ра-

¹² Архів МО СРСР, ф. 244, оп. 2980, спр. 35, арк. 591.

¹³ Там же, ф. 243, оп. 2914, спр. 166, арк. 484, 488.

¹⁴ Ідеологіческая работа КПСС на фронте (1941—1945 гг.), М., 1960, стор. 226.

¹⁵ Архів МО СРСР, ф. 224, оп. 2980, спр. 137, арк. 519, спр. 145, арк. 19.

¹⁶ Там же, спр. 145, арк. 97; спр. 71, арк. 230.

¹⁷ Там же, оп. 2980, спр. 31, арк. 330—331.

¹⁸ Ідеологіческая работа КПСС на фронте, М., 1960, стор. 224—225; І. М. Подобєд. Культурно-освітня робота в Радянських Збройних Силах в роки Великої Вітчизняної війни. В кн. Питання історії народів СРСР, в. 3, Харків, 1966.

¹⁹ З. В. Лашкул. Український советский плакат в годы Великой Отечественной войны (1941—1945), К., 1962, стор. 56.

дянському Союзу та інші матеріали. Наприклад, в Одесі потужна радіоустановка 5-ої Ударної армії почала працювати, коли ворог ще утримував частину міста²⁰.

Проведення мітингів, зборів, читання лекцій і доповідей супроводжувались концертами червоноармійської художньої самодіяльності, демонстрацією художніх та документальних фільмів.

Показ кінофільмів організовували фронтові та армійські БЧА, дивізійні клуби. Якщо військова частина розташовувалась у населеному пункті, то на кіносеанси запрошувались місцеві жителі. Зокрема БЧА Південного фронту за рік — з 1 жовтня 1942 р. по 1 жовтня 1943 р. — організовували в військових частинах, госпіталях і для населення 1608 кіносеансів, на яких були присутніми понад 360 тис. глядачів²¹. Окремо для населення за цей період проведено 257 кіносеансів, які відвідало 57 тис. чоловік²².

Під час визволення Полтави, коли ще на західних і південно-західних околицях точилися бої, до міста вїхала автокінопересувка 53-ї армії. Для жителів Полтави було показано кінозбірник про життя і боротьбу радянського народу. У жителів Станіславської та Дрогобицької областей особливим успіхом користувались фільми — «Небо Москви», «Райдуга», «Два бійця», «Битва за Росію». Ці фільми проглянуло 34 тис. глядачів. Після перегляду фільму «Небо Москви» жителі м. Трускавця попросили показати ще один фільм, заявивши при цьому: «Протягом трьох з половиною років німецької окупації ми не тільки не бачили кіно, нам навіть було заборонено заходити до цього клубу»²³.

Значну роботу по культурному обслуговуванню місцевого населення провели ансамблі пісні і танцю, колективи художньої самодіяльності військових частин.

Велику популярність здобув ансамбль пісні і танцю 1-го Українського фронту, що виник восени 1941 р. в частинах Південного фронту. За три роки війни він дав 2126 концертів. Ансамбль виступав перед трудящими Харкова, Ворошиловграда, Києва, Львова, Чернівців, Сум, Сталіно, міст Закарпаття²⁴.

Успіхом у трудящих Української РСР користувалися виступи концертної бригади та українського жіночого ансамблю БЧА 4-го Українського фронту. На третій день після визволення в Горлівці виступав фронтовий жіночий ансамбль.

За період з 1 жовтня 1942 р. по 1 жовтня 1943 р. у військових частинах, у госпіталях і для населення цими колективами було влаштовано 1663 концерти, які відвідало 444 тис. глядачів²⁵. Кожний концерт, показаний кінофільм були радісною подією для визволених трудящих нашої республіки і незмінно перетворювався в демонстрацію вдячності і симпатії до Червоної Армії — визволительки.

Агітаційно-пропагандистська та культурно-масова робота політпрацівників Червоної Армії серед мирного населення давала великі позитивні результати. Вона сприяла скоршій ліквідації наслідків ідеологічної диверсії фашизму, утвердженню марксистсько-ленінської ідеології, згуртовувала трудящих навколо Комуністичної партії і Радянського уряду, зміцнювала і розширювала зв'язки армії з народом, викликала політичну активність населення в проведенні заходів Радянської влади по відбудові народного господарства.

Л. І. ТКАЧОВА

²⁰ Архів МО СРСР, ф. 243, оп. 2973, спр. 20, арк. 3.

²¹ Там же, ф. 244, оп. 2980, арк. 531, спр. 28.

²² Там же.

²³ Там же, спр. 137, арк. 519.

²⁴ Газ. «Радянська Україна», 13 вересня 1943 р., 6 жовтня 1944 р.

²⁵ Архів МО СРСР, ф. 244, оп. 2980, спр. 28, арк. 531.

ДІЯЛЬНІСТЬ БІЛЬШОВИКІВ ПІВДНЯ УКРАЇНИ ПО ЗМІЦНЕННЮ СОЮЗУ РОБІТНИЧОГО КЛАСУ ТА СЕЛЯНСТВА В БЕРЕЗНІ—ЖОВТНІ 1917 р.

Ідея союзу робітників і селян, що є головною умовою повалення буржуазного ладу, завжди лежала в основі політики більшовицької партії, особливо в період підготовки Великої Жовтневої соціалістичної революції. Цьому питанню присвячено чимало наукових праць. Зокрема, останніми роками було опубліковано ряд монографій, статей, в яких розглядається робота більшовиків півдня України¹. Проте питання зміцнення союзу робітничого класу і селянства в цьому районі у вказаний період ще не знайшло достатнього висвітлення.

Після перемоги Лютневої буржуазно-демократичної революції на півдні України, як і по всій Росії, виникли Ради робітничих і солдатських депутатів, які з ініціативи

¹ С. К. Мельник. Перемога Радянської влади на Півдні України (березень 1917 — березень 1918). К., 1966; В. Л. Харитонов. Лютнева революція 1917 року

більшовиків і під тиском народних мас, незважаючи на опір та зволікання представників угодовських партій, вжили необхідних заходів для задоволення основних вимог трудящих. Водночас для посилення роботи на селі, за пропозицією більшовиків, при Радах були створені селянські секції та комісії.

При Миколаївській Раді така комісія виникла 9 березня 1917 р. Її члени вже в перші дні революційного перевороту об'їхали навколишні села, організуючи мітинги та збори, на яких роз'яснювали селянам значення подій, що відбулись, знайомлячи їх з політичним становищем у країні. Комісія доклала зусиль до забезпечення сіл необхідною агітаційною літературою. Для узгодження дій було налагоджено зв'язок з Херсонською Радою робітничих і солдатських депутатів. Делегати Миколаєва ознайомились з діяльністю Херсонської Ради на селі і в свою чергу поділились набутим досвідом².

Створена 19 березня 1917 р. під керівництвом більшовика А. В. Трофимова секція для роботи серед селян при Одеській Раді робітничих депутатів лише «...протягом одного тижня відрядила в Херсонську губернію, Бесарабію та на Поділля 12 летучих загонів для проведення агітаційно-масової роботи, організувала видання літератури на теми, які цікавили селянство, розпочала підготовку до скликання з'їзду трудівників села і до створення Ради селянських депутатів»³.

Ради постійно контролювали дії комісій по роботі на селі. Так, 23 квітня 1917 р. Миколаївська Рада робітничих депутатів заслухала доповідь про діяльність селянської комісії. В доповіді було вказано на необхідність поліпшити зв'язки між містом і селом, посилити боротьбу з контрреволюцією на селі, підготувати пропагандистів і агітаторів для роботи серед селянських мас⁴.

Меншовики та есери всіляко намагались перешкодити більшовикам проводити свою лінію в Радах. На засіданні виконкому Одеської Ради робітничих депутатів у липні 1917 р., коли обговорювалось питання про роботу селянської секції, вони запропонували ліквідувати її. Але Рада, внаслідок позиції більшовиків, не стала на цей хибний шлях. Виконком схвалив діяльність секції і за пропозицією більшовика Л. Ружера відмітив у резолюції, що «Селянська секція є головним чином живий зв'язок Ради з селянськими організаціями...»⁵.

За прикладом і під керівництвом Рад Миколаєва, Одеси і Херсона селянські комісії створювались при повітових Радах робітничих депутатів. Так, голова Вознесенської Ради звернувся в селянську секцію Одеської Ради з проханням надіслати двох інструкторів для подання допомоги у створенні відповідної секції у повіті, «бо з боку селян йдуть великі запити на агітаторів та літературу»⁶. Це прохання повітової Ради було задоволено.

Як важливий момент було те, що селянські секції та комісії працювали в тісному контакті з Радами солдатських депутатів. На засіданні Миколаївської Ради військових депутатів 17 березня 1917 р. було ухвалено надіслати делегатів у навколишні села для допомоги в організації влади на місцях. На цьому ж засіданні обговорювалось питання про звільнення солдатів на час весняних польових робіт⁷.

Під впливом селянської секції Одеської ради робітничих депутатів, подібні секції були створені і в Радах солдатських депутатів Одеси та Миколаєва. Миколаївська секція діяла до моменту злиття обох Рад — робітничих і солдатських депутатів.

Велику роботу проводили більшовики півдня України по підготовці і проведенню селянських з'їздів. 3—4 квітня 1917 р. у Херсоні відбувся селянський з'їзд, скликаний місцевою Радою робітничих депутатів, яку очолював більшовик І. Сорокін. Учасники його закликали селянство до організації сільських і волосних комітетів. У резолюції по земельному питанню вказувалось, що земля повинна бути надбанням всього трудового народу⁸.

на Україні, Харків, 1966; Ю. М. Гамрецький. Ради робітничих депутатів України в 1917 р. (період двовладдя), К., 1966; В. М. Немченко. Селянський рух на півдні України в 1917 році, К., 1960; Н. А. Мацегова. Борьба КПУ за крестьянские массы в период подготовки и проведения Великой Октябрьской социалистической революции, К., 1954; М. Д. Свічарівська. Перший період Радянської влади в Одесі (жовтень 1917 — березень 1918), Одеса, 1952; Я. М. Штернштейн. Борьба большевиков Одеси за селянство в период подготовки и проведения Великой Жовтневої соціалістичної революції, праці Одеського державного університету, 1957.

² Газ. «Известия Николаевского Совета рабочих и военных депутатов», 9 квітня 1917 р.

³ З історії Одеської партійної організації, Одеса, 1962, стор. 135.

⁴ Газ. «Известия Николаевского Совета рабочих и военных депутатов», 18 квітня 1917 р.

⁵ Ю. М. Гамрецький. Назв. праця, стор. 205.

⁶ Газ. «Известия Одесского Совета рабочих депутатов», 20 травня 1917 р.

⁷ «Трудова газета», 21 березня 1917 р.

⁸ Херсонський обласний державний архів (далі — ХОДА), ф. Р-1687, оп. 1, спр. 1, арк. 8—9.

Протягом квітня 1917 р. Ради робітничих депутатів Одеси, Миколаєва і Херсона вели діяльну підготовку по скликанню губернського з'їзду. З цією метою був створений тимчасовий комітет.

Активну участь у роботі з'їзду взяли більшовики — депутати Рад. Так, один з делегатів більшовик Й. С. Складар у своєму виступі закликав селян йти за більшовицькою партією, єдиною, яка висуває вимогу конфіскації землі й передачі її селянам. Але це може бути досягнуто лиш при умові об'єднання зусиль робітників і селян⁹. В оцінці характеру війни з'їзд підкреслив, що вона «...викликана ненаситним прагненням до наживи капіталістів всіх країн»¹⁰.

Велику увагу було приділено питанню влади на місцях і вказано на необхідність «створити Ради селянських депутатів, які є виразниками законодавчої влади селянства на місцях»¹¹. Далі в резолюції з'їзду зазначалось, що «Ради селянських депутатів повинні об'єднуватись в одне ціле з Радами робітничих і солдатських депутатів, щоб підтримувати один одного в проведенні в життя нового державного устрою»¹². Ці положення мали особливо велике значення, бо сприяли розширенню соціальної бази диктатури пролетаріату, зміцненню союзу робітників і селян, посилювало керівну роль робітничого класу в цьому союзі.

Проте відсутність у Миколаєві, Одесі та Херсоні єдиних згуртованих більшовицьких організацій негативно позначилась на розвитку селянського руху. В березні — квітні 1917 р. він не набув масовості й цілеспрямованості, оскільки селянство ще вірило запевненням Тимчасового уряду, що Установчі збори неодмінно вирішать земельне питання. З приводу такої політики Тимчасового уряду В. І. Ленін вказував, що «партія пролетаріату повинна закликати селян до негайного, самочинного здійснення земельного перетворення і до негайної конфіскації поміщицьких земель за рішенням селянських депутатів на місцях»¹³. З цією метою в села Херсонської губернії виїжджали більшовики — депутати Рад¹⁴.

Повсякденна і копітка робота з селянськими масами принесла позитивні результати. Про це свідчить доповідь Тимчасовому уряду VI відділу Головного управління в справах міліції, в якій зазначалось, «що на півдні України вже з кінця березня починається посилена пропаганда і діяльність революційних і партійних організацій серед селянства і з цього часу можна констатувати зміни в селянській правосвідомості щодо вирішення земельного питання. Аграрний рух починає набувати організованого та ідейно спрямованого характеру. Селянство проймається політичними лозунгами»¹⁵. Прикладом таких змін може бути Ананьївський повіт Херсонської губернії, де більшовики проводили серед селян велику масово-політичну роботу. Жителі с. Костянтинівки звернулись до селянської секції Одеської Ради робітничих депутатів з телеграмою, де писали: «Після 15 квітня у поміщиків Ананьївського повіту є багато вільних земель, які вони не хочуть віддавати під посіви за помірну ціну і земля залишається третій рік не засіяною. Наші селяни могли б своєю працею засіяти всі вільні землі. Просимо вказівок і допомоги»¹⁶. Такі випадки були не поодинокими.

Робітники півдня України подали селянам велику допомогу в створенні земельних комітетів. Про авторитет представників робітничого класу серед селянства свідчать факти їх обрання в ці комітети. Так було в с. Володимирівці, де в сільський комітет одноголосно обрали робітника Одеського заводу Гена — Сергія Шворникова. Подібні факти мали місце в селах Софіївка, Петрівка¹⁷. Коли в земельні організації проникали нетрудові елементи, на допомогу селянам приходили більшовики, вживаючи заходи до переобрання таких комітетів.

З ініціативи більшовиків трудівники промислових підприємств почали допомагати селянам в обробці землі. В березні 1917 р. на Миколаївському заводі «Наваль» була сформована дружина з робітників і солдат для відправки на польові роботи¹⁸. Селянські секції Херсонської і Миколаївської Рад, підтримавши цю ініціативу, зажадали від керівництва Рад обговорити питання про посилку робітників і солдатів у село на об'єднаному засіданні. Засідання, яке відбулось 19 березня 1917 р., винесло рішення: «З огляду на те, що через відсутність робочих рук залишається багато незасіяних полів, негайно організувати дружини з робітників і солдатів для відправки в села»¹⁹.

⁹ Борьба за Великий Октябрь на Николаевщине (февраль 1917 — март 1918 гг.). Сборник документов и материалов, Николаев, 1957, стор. 67.

¹⁰ Миколаївський обласний державний архів (далі МОДА), ф. Р-2247, оп. 1, спр. 2, арк. 27.

¹¹ Там же, арк. 48.

¹² Там же, арк. 49.

¹³ В. І. Ленін. Твори, т. 24, стор. 50.

¹⁴ Незабутні дні. Збірник спогадів, Одеса, 1957, стор. 8.

¹⁵ ЦДАЖР СРСР, ф. 406, оп. 6, спр. 401, арк. 149.

¹⁶ Партархів Одеського обкому КП України, ф. 2, оп. 1, од. зб. 481, арк. 5.

¹⁷ С. К. Мельник. Назв. праця, стор. 93.

¹⁸ МОДА, ф. 2247, оп. 1, спр. 8, арк. 21

¹⁹ Там же.

Робітники того ж заводу, де, до речі, була створена селянська підкомісія, зажадали від Миколаївської Ради робітничих і військових депутатів встановити тверді ціни на мануфактурні вироби, взуття, при цьому було сказано: «ви вимагаєте від селян, щоб вони продавали продукти дешевше, а самі за них не турбуєтесь, щоб вони в місті не переплачували спекулянтам на кожному кроці»²⁰.

Влітку 1917 р. у Херсонській губернії розгорнулася кампанія з метою допомогти селянам у збиранні врожаю. 21 червня Миколаївська Рада робітничих і військових депутатів на вимогу більшовицької фракції затвердила постанову селянської комісії про трудову повинність на час сільськогосподарських робіт. Постановою передбачалось використання для цього портів робітників, службовців, працівників, які могли бути відпущені з заводів без шкоди для виробництва. Селянська комісія звернулася до учнів старших класів Миколаївських середніх учбових закладів, закликаючи взяти участь у збиранні врожаю²².

На початку липня на загальнозаводському мітингу, за пропозицією партійного комітету заводу «Наваль», було вирішено закрити це підприємство на 2 тижні і відправити всіх робітників у село на жнива²³.

Селяни гаряче дякували робітників за активну підтримку. Учасники загальних зборів Антонівського повітового комітету прийняли постанову, в якій писали: «Ми висловлюємо щире подяку робітникам заводу «Наваль», а також Миколаївській Раді робітничих депутатів... за захист інтересів селянства і за допомогу, подану селянам в збиранні врожаю»²⁴.

Вплив робітничого класу на селянство, участь у сільськогосподарських кампаніях, велика агітаційно-масова робота більшовицької партії влітку 1917 р. привели до нового піднесення селянського руху. Земельні комітети реквізували врожаї на поміщицьких землях, встановлювали ціни на приватні землі і т. ін. Це викликало занепокоєння поміщиків півдня.

Виникнення самостійних більшовицьких організацій у великих містах півдня України влітку 1917 р. мало велике значення в посиленні організаційної і політичної роботи серед селян. Прикладом може бути Херсонський губернський селянський з'їзд, який відбувся 14—17 серпня 1917 р. З'їзд по всіх основних питаннях прийняв більшовицькі резолюції. Так, у резолюції по аграрному питанню підкреслювалось, що приватна власність на землю має бути скасована і земля повинна перейти в розпорядження трудового народу без викупу. Вказувалось також на необхідність створення селянських кооперативів, через які селяни могли б збувати сільськогосподарську продукцію, отримуючи в заміन промислові товари. В питанні війни з'їзд прийняв рішення, де вимагалось припинити криваву бойню, укласти мир без анексій і контрибуцій²⁵.

В зв'язку з далішим розгортанням селянського руху Тимчасовий уряд вдався до репресивних заходів. В усі повіти Херсонської губернії були надіслані телеграми, в яких перед повітовими комісарами та земельними комітетами ставилась вимога рішуче покласти край аграрним заворушенням²⁶. Але це не дало уряду бажаних наслідків. Селяни продовжували захоплювати поміщицькі землі, реманент, худобу, врожай. Про розмах селянського руху на півдні України свідчить той факт, що восени 1917 р. в ньому брали участь не окремі села і волості, а цілі повіти.

В зв'язку з цим в усі губернії півдня була направлена телеграма за підписом Керенського, яка категорично забороняла земельним комітетам відбирати у поміщиків врожай, худобу, інвентар²⁷. Але ця телеграма не могла зупинити селянський рух.

Велике занепокоєння поміщиків викликала постанова Херсонського губернського земельного комітету про упорядкування аграрних відносин. В постанові вказувалось, що всі арендні землі тимчасово, до Установчих зборів, переходять в розпорядження повітових земельних комітетів. Зменшувалась арендна плата з 20—25 крб. за десятину до 2—5 крб., причому тепер вона надходила до поміщика не безпосередньо від селянина, а після виплати податків через повітову земельну управу²⁸.

Таке рішення йшло врозріз з інтересами поміщиків, які вирішили відстоювати їх через Херсонський окружний суд²⁹. У відповідь виконком Херсонської Ради селянських депутатів звернувся до селян з відозвою, в якій вказувалось, що постанова залишається в силі, незважаючи на її скасування окружним судом³⁰. Відозва була

²⁰ Там же, спр. 2, арк. 45.

²² Партархів Миколаївського обкому КП України, ф. 1817, оп. 2, од. зб. 268, арк. 31.

²³ Боротьба за владу Рад на Миколаївщині. Збірник спогадів, Миколаїв, 1959, стор. 17.

²⁴ ХОДА, ф. 2345, оп. 1, спр. 2, арк. 14.

²⁵ Там же, 35, 36.

²⁶ ЦДАЖР СРСР, ф. 406, оп. 5, спр. 51, арк. 62.

²⁷ Там же, оп. 2, спр. 153, арк. 112.

²⁸ Там же, арк. 14.

²⁹ Там же, арк. 119.

³⁰ Там же, оп. 2, спр. 206, арк. 22.

схвально зустрінута і підтримана трудящими губернії. 3 жовтня 1917 р. відбулось об'єднане засідання виконкомів Рад робітничих і солдатських депутатів Херсона, на якому була заслухана заява голови виконкому губерньської Ради селянських депутатів про рішення окружного суду в земельному питанні. Присутні заявили свій рішучий протест проти рішення суду, вказавши, «що пройшов час законів царів і прийшов час законів народу, законів революції, і не їх паперовим рішенням зупинити грізний потік революції»³¹.

Таким чином, діяльність земельних комітетів набула широкого розмаху на Півдні України. Це пояснюється, насамперед, тим, що вона спрямовувалась більшовицькими організаціями Одеси, Миколаєва і Херсона. Розвиток селянського руху влітку і восени 1917 р. показав, що селяни перестали вірити обіцянкам Тимчасового уряду вирішити аграрне питання. Вони розуміли, що лише влада Рад може покласти край злидням і дати їм землю.

Внаслідок великої агітаційно-масової і організаторської роботи більшовицьких організацій півдня України селянство дедалі тісніше згуртовувалось навколо робітничого класу і його авангарду — Комуністичної партії, міцнів союз робітників і селян.

І. І. ПЕЧЕРИЦЯ

³¹ ЦДАЖР ССРСР, ф. 406, оп. 2, спра. 153, арк. 120.

СОЦІАЛЬНА ДИФЕРЕНЦІАЦІЯ АНГЛІЙСЬКОГО МАНОРУ В XVI—XVII ст.

Олександр Миколайович Савін — один з видатних представників російської буржуазно-ліберальної історіографії кінця XIX — початку XX ст. — увійшов в історію російської науки як великий спеціаліст у галузі вивчення аграрних відносин в Англії в XVI—XVII ст. На основі численних джерел він дослідив економіку англійського села. Його цікавили різні угруповання англійських селян, їх повинності. Особливою заслугою вченого є те, що він прагнув глибоко дослідити походження копігольдерів (спадкові або довільні орендарі поміщицької землі у феодальній Англії). В його лекційних курсах, наукових працях, особливо в книзі «Англійське село в епоху Тюдорів»¹, у статтях, присвячених історії окремих манорів (феодалне помістя в середньовічній Англії)², селянське питання посідає велике місце.

О. М. Савін звернувся до нової, не вивченої в російській історіографії проблематики з історії Англії і при цьому впровадив у науковий вжиток багато документів, зібрав дуже цінні для дослідників матеріали про 10 англійських манорів за період XI—XVII ст.³ Однак О. М. Савін не зміг використати цих джерел.

Частина документів, зібраних О. М. Савіним, вивчали після його смерті російські історики. Так, Е. О. Космінський простудіював матеріали манору Брамтон⁴. На основі глибокого аналізу цих джерел він прийшов до висновку, що процес обезземелення селян проходив ще задовго до періоду огороження в XVI ст.⁵ Матеріали з історії цього ж манору Брамтон, але пізнішого часу (XVI—XVIII ст.) були основою праці В. М. Лавровського⁶. Зіставляючи дані по манору Брамтон з матеріалами манорів Барроу і Бартон XVI—XVII ст. (які теж відклались в архіві О. М. Савіна), В. М. Лавровський показав, як в умовах генезису капіталізму йшов процес диференціації селянства, посилений наступ дворянства на селянські землі, відбувалася еволюція ренти. Названі джерела В. М. Лавровський використав для постановки найважливішої проблеми про походження великого капіталістичного помістя. Вивчення цієї проблеми стало основним завданням вченого в дослідженні аграрної історії Англії⁷.

Радянські вчені, володіючи більш точним методом дослідження, підійшли, зрозуміло, до вивчення історії англійського села з інших позицій, ніж О. М. Савін. У центрі їх уваги стали такі питання, як соціальне розшарування селянства, зростання

* За документами, що зберігаються в архіві О. М. Савіна.

¹ А. Н. Савін. Английская деревня в эпоху Тюдоров, М., 1903.

² А. Н. Савін. История одного восточного манора, в кн.: Сборник статей в честь Матвея Кузьмича Любавского, Пг., 1917; його ж. История двух маноров, «Журнал Министерства народного просвещения», новая серия, ч. 64, 1916, квітень.

³ Державна бібліотека СРСР ім. В. І. Леніна, відділ рукописів, фонд О. М. Савіна, № 263 (далі — БЛ, ф. 263), папка IX, спр. 3—4.

⁴ Е. А. Косминский. Манор Брамтон с XI по XVI вв., сб. «Средние века», Пг., 1914, вип. II.

⁵ Там же, стор. 208.

⁶ В. М. Лавровский. Манор Брамтон с XVI по XVIII вв., сб. «Средние века», 1946, вип. II.

⁷ В. М. Лавровский. Исследования по аграрной истории Англии XVII—XIX вв., М., 1966.

класової боротьби — моменти, що мало цікавили О. М. Савіна. Праці радянських істориків дають глибокий аналіз становища і боротьби англійського селянства.

В архіві О. М. Савіна зберігаються описи (відомості про площу манору, склад держателів землі та її розміри) і ренталі (перелік грошових повинностей селян). Ці матеріали про історію чотирьох англійських манорів — Брей, Бінфільд, Колешул і Кукхам не були залучені вченим до наукового вжитку в опублікованих працях, хоча в них мова йде про манори графства Бекшір за тривалий період (XII—XVII ст.).

На важливе значення цих джерел, які відображають реальні поземельні відносини, поземельні порядки англійського манору в XVI—XVII ст., неодноразово вказував В. М. Лавровський. Він писав: «Без описів і ренталей неможливо дати кількісний аналіз поземельних відносин XVI—XVII ст., неможливе статистичне дослідження в галузі аграрної історії цих століть»⁸. А вже маноральні описи складались за наказом лорда манору. А для періоду англійської буржуазної революції є парламентські описи цих манорів за 1652 р., зв'язані з продажем коронних помість. Основною метою складання маноріальних описів було виявлення джерел і визначення розмірів прибутку, а тому облічували площу орної землі, луки, пасовиська, ліси і парки. До описів з усіма подробицями включали розподіл землі між володарем помістя і держателями (орендарями) землі, а також між цими останніми, розмір ренти кожного з держателів і, нарешті, їх юридичну категорію. Отже, описи манорів Брей, Колешул, Кукхам і Бінфільд дають можливість простежити зрушення, що сталися в англійському селі за досить тривалий період.

Вивченням історії окремих манорів у XVI—XVII ст. займалися Є. О. Космінський⁹, С. І. Архангельський¹⁰ і продовжують дослідження в цьому напрямі В. Ф. Семенов¹¹ і В. М. Лавровський¹². Радянські історики проаналізували розвиток понад 30 англійських манорів, проте вивчення і такої незначної їх кількості дало змогу радянським ученим з марксистських позицій переглянути висновки буржуазних дослідників у галузі історії Англії.

Слід відзначити, що англійські буржуазні вчені приділяли й приділяють увагу вивченню історії манору. Так, один з них — Тоуні ще в 1912 р. написав свою книгу про аграрну проблему в XVI ст., де на матеріалах 118 манорів показав переважаючі у середовищі англійського селянства XVI ст. копігольдерів¹³. Але, на жаль, відомості Тоуні не дають змоги простежити динаміку зміни поземельних і рентних відносин в окремих манорах.

Селянському господарству в Лінкольнширському графстві присвячена праця Дж. Тірск¹⁴, в якій автор починає виклад історії Лінкольншира з XVI ст. і доводить своє дослідження до першої чверті XX ст. Зіставляючи джерела п'яти манорів графства, Тірск показав відмінності у складі держателів землі в цих помістях. За його підрахунками в двох манорах переважали фригольдери («вільні держателі» землі), і в трьох — копігольдери¹⁵. Навівши численні факти, Тірск всіляко намагається довести, що становище держателів землі тут було кращим, ніж в інших районах Англії. На думку дослідника, в Лінкольнширі не було жодного селянина, який не мав би однієї або двох голів худоби. Аналізуючи економіку чотирьох районів графства, Тірск акцентує увагу на процесі розвитку сільського господарства. Його, насамперед, цікавила система ведення господарства, своєрідність кожної області. Використавши велику кількість джерел, Тірск, проте, не досліджує становище селянства. У багатьох випадках, узявши середнє число держателів, автор, тим самим, не показує глибоких суперечностей, що

⁸ В. М. Лавровський. Исследования по аграрной истории Англии XVII—XIX вв., стор. 59.

⁹ Е. А. Косминский. Назв. праця.

¹⁰ С. И. Архангельский. Уильширские маноры Филиппа первого Эрла Пембрука и Монтгомери, по описи 1631—1632 годов, Ученые записки Горьковского государственного университета, вип. XLVI, 1959.

¹¹ В. Ф. Семенов. Описи земель Вильяма Герберта графа Пембрука как источник по истории южноанглийского манора второй половины XVI в. Очерки социально-экономической и политической истории Англии и Франции XIII—XVII вв., М., 1960; його ж. Английская деревня второй половины XVI — первой половины XVII вв. Проблемы экономического и политического развития стран Европы, М., 1964.

¹² В. М. Лавровський. Манор Брамтон с XVI по XVIII вв.; його ж. К истории поземельных отношений в Линкольнширском маноре Барроу XVI—XVIII вв., «Известия АН СССР». Серия истории и философии, 1946, т. III, вип. 3; його ж. Распределение земельной собственности и формы земельной ренты в Англии XVI—XVIII вв., «Известия АН СССР». Серия истории и философии, 1948, т. V, вип. 2; його ж. Проблемы исследования земельной собственности в Англии XVII—XVIII вв., М., 1958; його ж. Исследования по аграрной истории Англии XVII—XIX вв., М., 1966; його ж. К вопросу о дифференциации английского крестьянства в 30—80 годах XVIII в., сб. «Средние века», 1956, вип. VII.

¹³ R. H. Tawney. The agrarian problem in the sixteenth century, London, 1912.

¹⁴ Ioan Thirsk. English peasant farming, London, 1957, стр. 40—41.

¹⁵ Там же.

існували в англійському селі першої половини XVII ст. Учений взагалі обминає питання про рентні повинності безпосередніх виробничиків.

Госкінс¹⁶ на основі доступних йому документів намагається ілюструвати особливості аграрного розвитку графства Лейстершір на прикладі села Вігстон Магна, розташованого в межах цього графства. Незважаючи на зміни, які відбувались в Англії, підкреслює автор, багата соціально-економічна історія Вігстона з IX по XVIII ст. свідчить про те, що село було без резиденції лорда манору, з чималим класом вільних селян-власників. Тут, продовжує Госкінс, польова система залишилась непорушною, в той час, коли земля багатьох сіл Лейстершіра, була огорожена й обезлюднена, призначалась в XV—XVI і XVIII ст. для випасу худоби¹⁷. Отже, Госкінс узая для свого дослідження винятковий манор и намагався довести, що поряд з огороженими манорами існували й такі, які не зазнавали цього процесу. Він протиставив огорожуванню існування польової системи, безграв'ю копігольдерів — селянську демократію. На думку Госкінса, в манорі Вігстон Магна існувало так зване реальне самоврядування, коли загальні збори селян обирали управителя та інших службових осіб. Основу селянської демократії він вбачає в існуванні незалежних селян-власників¹⁸.

Досліджуючи процес консолідації земель в руках великих орендарів, Госкінс зупиняється і на продажу дрібних земельних ділянок. Але правильно вказуючи на укрупнення земельних володінь, він не визнає глибоких суперечностей, що існували серед держателів землі.

Деякі питання історії поземельних відносин у помістях графства Кент висвітлено в праці Чолкліна¹⁹, який не займався спеціально маноріальною проблематикою. Його книга присвячена історії графства Кент. Дослідник може скористатися окремими фактами, що характеризують специфіку манорів цього графства, бо на початку XVII ст. тут не було жодного господарства, яке не зазнавало огорожування²⁰. Аналізуючи маноріальні описи XVII ст., Чолклін показав переважання фригольдерів у манорах Кенту²¹. За його підрахунками, 40% фригольдерів мали тільки селянський будинок, а більшість — до 5 акрів землі²². Автор докладно зупиняється на питанні про розширення і консолідацію земельної площі в руках фермерів, підкреслюючи способи землекористування. У XII розділі «Gentry» (англійське «обуржуазнене дворянство») Чолклін розглядає структуру селянської общини. Відзначаючи формування «обуржуазненого дворянства», вчений підкреслює, що воно всіма засобами прагнуло придбати землю²³, яка була джерелом збагачення джентрі.

Отже, англійські буржуазні історики недостатньо висвітлюють проблеми соціальної диференціації жителів англійського манору і зміни форм ренти в XVI—XVIII ст., замовчуючи класову боротьбу. Хоча в працях буржуазних учених зібрано значний фактичний матеріал, проте ряд корінних питань соціально-економічної історії Англії вимагають впровадження в науковий обіг нових документів і наполегливого вивчення їх. Так, наприклад, однією з найважливіших є проблема дослідження конкретної історії англійського манору, особливостей та закономірностей його розвитку.

Особливо треба підкреслити, що специфіка розвитку не тільки окремих манорів, але й цілих господарських районів, у тому числі й економіка графства Беркшір, не вивчена. По цьому графству досліджено О. М. Савіним лише манор Іст-Хендрід за XII—XVI ст.

Мета нашої статті простежити соціальну диференціацію в манорах Брей, Кукхам, Колешул графства Беркшір у XVI—XVIII ст. за неопублікованими джерелами з архіву О. М. Савіна.

Графство Беркшір розташоване в центральній частині Англії, на захід від Лондона. Воно як один з найбільш розвинених в економічному відношенні районів країни підтримувало торговельні зв'язки з іншими областями і мало свою промисловість. Вже в XVI ст., на думку В. Ф. Семенова, розвиток Беркшіра був досить значним²³.

Дуже важливою обставиною є той факт, що для манорів Брей, Бінфільд, Колешул і Кукхам збереглися описи і ренталі XV—XVI і XVII ст.

Перший опис манору Колешул²⁴ належить до XV ст., коли в Англії зникає кріпацтво, розвивається грошова рента. До опису за 1425 р. занесено імена держателів землі і суму сплачуваної ними ренти. З 23 огорожених ділянок 21 належить одному орендареви. У помісті 6 чол. мали від 40 і більше акрів. Їм належало 432 акри, тобто 58,2% всієї селянської землі; 9 середніх селян мали від 20 до 40 акрів і володіли

¹⁶ W. I. Hoskins. The midland peasant the economic and social history of a leicestershire village, London, 1957.

¹⁷ Там же, стор. XIV.

¹⁸ Там же, стор. XVI.

¹⁹ I. W. Chalkin. Seventeenth century kent, London, 1965.

²⁰ Там же, стор. 10.

²¹ Там же, стор. 45.

²² Там же, стор. 193.

²³ В. Ф. Семенов. Огораживания и крестьянские движения в Англии XVI в., М., 1949, стор. 157.

²⁴ БЛ, ф. 263, папка IX, спр. 3, арк. 66—68.

240 акрами (32,8% загальної площі); 7 селянам, наділи яких налічували від 3 до 20 акрів, належало всього тільки 60 акрів або 8,3% площі селянського землеволодіння.

Концентрація землі в руках окремих орендарів ще яскравіше виявляється при зіставленні розглянутого документа з описом манору Колешул 1520 р.²⁵, що відображає склад землевласників і структуру землеволодіння на початку XVI ст. Новий опис показує такі зміни: землевласники поділяються на фригольдерів і копігольдерів, панське господарство ліквідоване; головна садиба помістя здана в оренду. Загальна сума ренти копігольдерів дорівнює 26 фунтам, 4 шилінгам і 4 пенсам і не набагато підвищилась порівняно з 1425 р. (24 ф. 12 ш. 10 п.). Кількість держателів землі збільшилась на 4 чол. за рахунок дрібних господарств. Наявність даних про розміри ділянок і сплату ренти дає підставу охарактеризувати соціальну диференціацію англійського селянства в цей період.

За площею землі поділимо копігольдерів манору Колешул на три групи: I група — 4 держателі (володіють земельним наділом від 40 і більше акрів) займають 264 акри землі, що становить 42,4% загальної площі селянського землекористування; II група — 11 селян-середняків (кожен має від 20 до 40 акрів) займають також 264 акри — 42,4%; III група — 7 дрібних держателів (розміри ділянок від 3 до 20 акрів) володіють всього 94 акрами, або 15,2% загальної площі земель помістя.

Отже, опис манору Колешул за 1520 р. дає можливість зробити такі висновки. У першій чверті XVI ст. тут було ще живучим селянське землекористування, на яке припадає понад 80% загальної площі землі. Манор ще не був у скрутному становищі, яке склалося на початку XVII ст.

На основі аналізу парламентського опису 1652 р. ми спостерігаємо нові істотні зміни, які відбуваються в манорі Колешул у середині XVII ст., тобто в період англійської буржуазної революції.

У першій групі тепер уже 8 копігольдерів, які займають 607 акрів землі, або 76,2% загальної земельної площі. Зменшується кількість копігольдерів другої групи до 3 чол., які володіють 96 акрами, або 12,1% загальної площі. У третій групі залишається 7 копігольдерів з площею 94 акри, або 11,6%. Концентрація землі в руках багатів стане ще наочнішою, коли ми розглянемо наділи окремих представників «селянської буржуазії»²⁶. Так, наприклад, Едуард Рідфорд мав 90 акрів орної землі, 40 акрів пасовищ і 15 акрів лугів²⁷. У іншого сільського буржуа Джона Кокса було 60 акрів орної землі, 18 акрів пасовищ і 9 акрів лугів²⁷.

Вкрай нерівномірний розподіл наділів серед фригольдерів можна спостерігати у манорах Кукхам і Брей. Описи цих манорів переконливо свідчать про концентрацію землі в руках багатіїв з числа фригольдерів. За описом 1650 р. диференціація серед фригольдерів манору Кукхам до середини XVII ст. була дуже велика. Дворяни і городяни-фригольдери тримали більше половини фригольдської землі. В манорі Кукхам з 78 загальної кількості держателів 19 дворян і городян-фригольдерів платили 60%, а в манорі Брей з 130 держателів 19 дворян платили 43,7%²⁸ загальної суми звичайної ренти. Дрібні орендарі-селяни в середньому за наділ вносили 5,3 пенса, а дворяни — 16 шилінгів 5 пенсів, або в 39 разів більше. У манорі Кукхам налічувалось 18, а в манорі Брей — 52 фригольдери, розміри платежів яких не перевищували одного шилінга. Не викликає сумніву, що навіть ці сухі цифри свідчать про тяжке становище селян-фригольдерів, які були найменш забезпечені землею.

Зупинимось на соціальному складі держателів землі манорів Брей, Кукхам і Колешул у середині XVII ст. Загальна кількість їх по трьох манорах графства Беркшир становила 243 чол. У помістях Брей і Кукхам фригольдери виступали як головна провідна група сільського населення. В помісті Брей переписувачі в 1650 р. відзначали, що «тепер у манорі немає копігольдерів». У Колешулі провідну групу населення становили копігольдери. У помісті Кукхам виразно виділялась група малоземельних і безземельних селян-коттерів. Тут 10 коттерів мали всього 7 акрів землі.

Отже, описи XVI—XVII ст. свідчать про те, що протягом цих століть серед селян манору Колешул посилювалась економічна нерівність, зростала соціальна диференціація, яка виявлялась в концентрації землі в руках окремих заможних селян. До 1652 р. в манорі, з одного боку, з'являються заможні фермери, які мають по 75, 87, 145 акрів землі, а з другого — бідняки з наділом 1, 10, 15 акрів.

Описи манорів середини XVII ст. переконливо свідчать про наступ дворянства і сільської буржуазії на селянські землі, внаслідок чого значна частина земельної площі переходила до рук цих груп.

²⁵ БЛ, ф. 263, папка IX, спр. 3, арк. 62—65.

²⁶ В. Ф. Семенов. Английская деревня второй половины XVI — первой половины XVII вв., стор. 21.

²⁷ БЛ, ф. 263, папка IX, спр. 3, арк. 54.

²⁸ Там же, арк. 21—25.

На допомогу викладачу історії

ПРО СИСТЕМУ ВИХОВНОЇ РОБОТИ ВЧИТЕЛЯ ІСТОРІЇ ТА СУСПІЛЬСТВОЗНАВСТВА

Одним з найскладніших завдань у багатогранній роботі педагогічних колективів по вихованню шкільної молоді є її ідейно-політичне загартування.

Готуючись гідно зустріти 50-річчя Великого Жовтня і 100-річчя з дня народження В. І. Леніна, педагогічні колективи шкіл республіки приділяють особливу увагу вихованню учнівської молоді на революційних і трудових традиціях старшого покоління радянських людей, на героїчних подвигах народу в роки громадянської та Великої Вітчизняної воєн, на прикладах з життя й революційної діяльності В. І. Леніна.

Виховувати молодь по-комуністичному — це значить розвивати в неї почуття радянського патріотизму і пролетарського інтернаціоналізму, постійну готовність із зброєю в руках захищати вітчизну від будь-яких зазіхань ворогів. Нині можна говорити про чималий повчальний досвід у цій благородній справі багатьох педагогічних колективів і окремих учителів республіки.

Кожний урок з історії та суспільствознавства повинен викликати в учнів непереборне бажання множити славу Батьківщини, відстоювати її завоювання.

Вчителі-історики постійно вчать учнів, що у слов'янських народів ще з далекої давнини й до наших днів високо розвинуте почуття патріотизму. Їм доводилося завжди бути готовими відбити раптовий напад.

Учні вивчають подвиги наших предків ще за сивої давнини, що змальовані у «Слові о полку Ігоревім», знайомляться з героїзмом воїнів Олександра Невського, які відбили навалу псів-рицарів, з боротьбою українського, російського та білоруського народів проти польсько-шляхетських загарбників, з визвольною війною під проводом Богдана Хмельницького; Полтавською битвою, Вітчизняною війною 1812 р. та ін.

У класі діти дізнаються про революційні традиції нашого народу, виявлені в повстаннях С. Разіна, І. Болотникова, О. Пугачова, гайдамаків, декабристів; у самовідданій боротьбі революційних демократів 60—90-х років минулого століття.

Виняткове значення у вихованні патріотичних почуттів має вивчення радянського періоду історії нашої Батьківщини, особливо — життєвого шляху В. І. Леніна та його соратників, діяльності Комуністичної партії. Жовтнева революція, громадянська війна, соціалістичне будівництво, Велика Вітчизняна війна, післявоєнні роки — той благодатний ґрунт, на якому формується почуття громадського обов'язку учня.

Вчителька Кам'янець-Подільської середньої школи № 9 Л. О. Кавецька під час вивчення теми «Велика Вітчизняна війна Радянського Союзу (1941—1945 рр.)» у живій і яскравій формі, використавши діафільми, розкрила причини й початок війни, зупинилась на прикладах героїчної боротьби радянського народу на початковому етапі воєнних дій, розповіла про один із епізодів оборони Брестської фортеці. Потім зачитала вірш К. Симонова «Батьківщина». На конкретних прикладах вчителька показала, скільки горя й страждань приніс ворог на нашу

землю. Але під керівництвом Комуністичної партії народ мобілізував усі свої сили й засоби для боротьби. Багато радянських людей йшло на фронт добровольцями. Такі уроки залишають незгладний слід у дітей.

Вчителька Шепетівської середньої школи № 9 Т. М. Аваріянова, вивчаючи тему «Встановлення Радянської влади на Україні», використала місцевий матеріал про підпільний Шепетівський ревком, про перших комсомольців рідного міста — Серьожу та Валю Брузжаків. Тут же учні прослухали у грамзапису промову М. Островського на IX Всеукраїнському з'їзді комсомолу, де він говорив: «Разом з комсомольським квитком ми отримували гвинтівку і 200 патронів і йшли захищати свою Батьківщину».

В процесі вивчення основ наук, досягнень сучасної культури, науки і техніки, особливо на уроках історії, вчителі на конкретному матеріалі виховують в учнів почуття глибокої поваги до людей старшого покоління, які в героїчній боротьбі завойовували Радянську владу, відстоювали її в грізні роки громадянської та Великої Вітчизняної воєн і сьогодні будують комуністичне суспільство в нашій країні.

Кращі вчителі широко використовують різноманітні засоби унаочнення. Цікаво організовує уроки історії та суспільствознавства вчитель В. Г. Бондар у краєзнавчому музеї Мовчанівської середньої школи Ружинського району Житомирської області. Тут уже зібрано більш як 1300 експонатів: цінні архівні матеріали, спогади, фотографії, документи, листи, нагороди, зброя учасників громадянської і Великої Вітчизняної воєн, окремі номери більшовицьких газет.

Учителька історії школи № 12 м. Бердичева М. М. Уварова на уроках історії СРСР систематично звертається до зібраних її вихованцями матеріалів про масовий героїзм радянських людей, зокрема земляків, про діяльність Бердичівської підпільної організації, про героїчний захист і визволення міста від фашистів у роки війни. Вчитель історії Житомирської школи № 1 В. П. Плотницький, розкриваючи боротьбу радянських людей під час Великої Вітчизняної війни, багато розповідає про партизанський рух на Житомирщині, про діяльність підпільних комсомольських організацій.

Проводячи бесіду на уроці, вчителька Переяслав-Хмельницької школи-інтернату Є. М. Воловик звертає увагу на формування високих морально-вольових якостей, без яких не може бути справжнього захисника соціалістичної Вітчизни. Вона нагадує учням, що Вітчизняна війна була суворим випробуванням. Незважаючи на тяжкі поразки в початковий період, тимчасову втрату величезної території, серйозні матеріальні збитки, наш народ вистояв і здобув перемогу, що свідчить про його високі моральні та вольові якості, виховані Комуністичною партією.

За останні роки в радянських Збройних силах відбулися докорінні зміни. Армія, авіація і флот озброєні тепер новою могутньою бойовою технікою. Особливо пишаються радянські люди нашими ракетними військами стратегічного призначення, їх постійною бойовою готовністю. Маючи в своєму розпорядженні найгрізнішу, найдосконалішу в світі техніку, ракетно-ядерну зброю, в разі агресії вони здатні успішно вирішувати найскладніші бойові завдання. Отже, майбутня війна, якщо імперіалістам вдалося б її розв'язати, неминуче стала б термоядерною. Головним засобом знищення в ній виступила б ядерна зброя, а основним засобом її доставки — ракети. Це викликало б численні жертви, величезні руйнування, зараження місцевості радіоактивними речовинами, перебої в постачанні населення продуктами харчування та ін. Щоб учні краще уявили собі характер ракетно-ядерної війни, вчителі розповідають, що за підрахунками лауреата Нобелівської премії американ-

ського професора Лайнуса Політа в світовій термоядерній війні тільки за перші два місяці можуть загинути 500—750 млн. чоловік.

Однак застосування ракетно-ядерної зброї та новітньої воєнної техніки, що має величезну руйнівну силу, зовсім не знижує значення людини у війні. Якого прогресу не досягла б техніка, вона без людини не може забезпечити перемоги. Перемога в майбутній війні, якщо вона виникне, буде на боці тієї країни, воїни і працівники тилу якої проявлять більше волі до перемоги, витримки, стійкості, здатності вистояти під час атомної атаки. Вирішальне значення морального фактора в сучасній війні загально визнане. А це вимагає безустанних зусиль у нарощуванні нашої морально-політичної переваги як одного з вирішальних факторів перемоги. Саме тому, враховуючи характер і особливості сучасної епохи, міжнародного становища, особливо події у В'єтнамі та на Близькому Сході, Комуністична партія Радянського Союзу висуває завдання захисту соціалістичної Вітчизни як першочергове.

Всю систему своєї виховної роботи вчителі історії мають спрямовувати на те, щоб їхні вихованці, юнаки і дівчата, ясно усвідомлювали об'єктивну необхідність, конкретний зміст свого обов'язку перед вітчизною, зробили відповідні практичні висновки. Особливого розмаху в усіх школах повинно тепер набрати військово-патріотичне виховання.

Вдало здійснюється виховання учнів на уроках історії СРСР і УРСР у школі № 1 м. Ужгорода. Вчителька М. К. Сміян широко використовує краєзнавчий матеріал, зокрема про багаторічну боротьбу трудящих Закарпаття за возз'єднання з Радянською Україною. Вона розповідає про безстрашних революціонерів-комуністів Героя Радянського Союзу Олександру Борканюка, Івана Локоту, Дмитра Вакарова, Павла Терка та багатьох інших борців за комуністичні ідеї.

Як самий процес засвоєння навчального матеріалу, так і його наслідки тісно пов'язані з почуттями учнів. Досвід показує, що яскрава розповідь учителя, вдало підібраний уривок з художньої літератури, документальний і особливо художній фільм не тільки міцно залишаються в пам'яті учнів, але й допомагають йому розібратись у самому історичному матеріалі. Особливий інтерес учні виявляють до біографічних відомостей про революціонерів та прогресивних діячів. Їх яскравий приклад запалює шкільну молодь на вірне служіння вітчизні.

Завдання вчителя історії — дати учням надійні знання історичних фактів, наукове розуміння подій, привести у певну систему все засвоєне в школі.

Для виховання учнів на революційних традиціях вчителька історії Чорнобильської середньої школи на Київщині В. М. Бейліс систематично вдається до особистих свідчень учасників Великої Жовтневої революції та громадянської війни. У школі були організовані зустрічі з старими комуністами П. Н. Хімаєнком, П. І. Титенком, С. П. Пеньком та іншими, прості правдиві розповіді яких приваблюють піонерів та комсомольців. До того ж, школярі добре знають гостей як активних і принципових громадських працівників. Такі зустрічі здебільшого відбуваються в школі напередодні і в зв'язку з революційними святами, а також на окремих уроках з відповідних тем. На уроках і в позакласній роботі є повна можливість дати учням матеріал для міркувань і узагальнень з приводу революційної боротьби, героїчних подвигів не тільки змальованих у книгах, брошурах, але й відомих самим учням з розповідей батьків і старших.

Кращі вчителі республіки якнайширше використовують на уроках історії художню літературу, зокрема поеми В. В. Маяковського.

Шкільні програми й підручники зобов'язують учителів висвітлювати наступність революційних традицій, виховувати в учнів готовність самовіддано служити трудовому народу.

Найбільш благодатний матеріал для такої роботи дають життя і діяльність К. Маркса, Ф. Енгельса, В. І. Леніна, героїв громадянської та Великої Вітчизняної воєн, Героїв Соціалістичної Праці.

Вивчення біографії В. І. Леніна на уроках історії — особлива тема. Учні знайомляться з основними біографічними фактами про юність великого вождя. Вчитель з'ясовує, як революційна пристрасність поєдналась у молодого Володимира Ілліча з проникливим розумом, широкою освітою. Спогади Г. М. Кржижановського про діяльність молодого Володимира Ульянова в «Союзі боротьби за визволення робітничого класу» зосереджують увагу школярів на рисах революціонера. Дальший життєвий шлях В. І. Леніна також має величезне виховне значення.

Вчителька Тетіївської школи № 2 на Київщині Н. Ф. Пазиненко висвітлює на уроках подвиги Героїв Радянського Союзу С. Х. Сікорського, А. І. Степового, А. П. Бондаря. Вона детально ознайомила учнів з партизанським рухом на території Тетіївського району. Кожний учень записав спогади своїх батьків чи рідних про їхню участь у Великій Вітчизняній війні, кращі матеріали зачитувались на уроках. У позаурочний час учні переглянули кінофільм «Велика Вітчизняна». В школах цього району налічується 139 учителів — воїнів минулої війни, багато з них нагороджено орденами і медалями.

Незабутні враження на учнів справляє безприкладний подвиг радянських воїнів у Сталінградській битві. «Внаслідок наваленого наступу, 23 листопада 1942 р. війська Сталінградського і Південно-Західного фронтів з'єдналися в районі м. Калача. В оточенні опинились 22 німецькі дивізії, чисельністю в 330 тис. чоловік, що мали велику кількість військової техніки». Так починає свій урок на тему «Розгром німецько-фашистського угруповання в районі Сталінграда» вчитель Зазимської середньої школи на Київщині П. І. Қлишта. Після цього десятикласники активно включаються у бесіду. Учні наводять багато яскравих прикладів про безсмертні подвиги радянських солдатів, офіцерів і генералів у грандіозній битві на Волзі.

Цікаво й змістовно проводить уроки вчитель Лосинівської середньої школи Ніжинського району на Чернігівщині В. Г. Ілляшенко. Один з уроків суспільствознавства присвячувався темі «Коли ти одягнеш шинель». Це була схвильована бесіда про майбутню військову службу і священний обов'язок кожного перед Батьківщиною, про флотську романтику й суворі будні ракетчиків, про нелегку службу піхотинців і мужність парашутистів.

На уроках історії та суспільствознавства В. Г. Ілляшенко часто звертається до матеріалів, зібраних у походах, проводить ці уроки в кабінеті бойової слави або ж у шкільному музеї В. І. Леніна, запрошує до учнів передовиків виробництва, воїнів Радянської Армії. Сам учасник війни, нині офіцер у відставці, він багато часу й уваги приділяє військово-патріотичному вихованню школярів; виступає із власними спогадами, листується з випускниками школи, які служать в армії, з старими більшовиками, які знали В. І. Леніна, завжди бере активну участь у вечорах бойової слави.

Кращий досвід виховної роботи учителів-істориків, зокрема з військово-патріотичного виховання, переконливо свідчить про те, що успіх залежить значною мірою від створення цілої системи заходів, спрямованих на прищеплення учням почуття обов'язку перед соціалістичною Вітчизною, перед рідною Комуністичною партією.

Т. М. ШАШЛО

НАРИС МЕТОДИКИ ІСТОРИЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

(Продовження) *

7. Дослідження вірогідності джерел. Після зовнішнього дослідження, куди входить установлення тексту, його інтерпретація та з'ясування оригінальності, слід вирішити питання про внутрішню цінність даного джерела, тобто: чи можна його визнати вірогідним свідцтвом історичних подій.

На перший погляд, можна уявляти собі, що коли приймаємо джерело за автентичне, достовірне, це значить, що визнаємо за правду всі факти, що їх воно передало. Але це хибний погляд. Автентичне джерело може помилятися, передавати неправду, може передавати факти, які не існували. Дослідник повинен перевірити правдомовність джерела. Працю історика можна тут порівняти із завданням судді, який на основі свідчень свідків має встановити справжній хід якоїсь події і повинен критично ставитись до цих свідчень.

Дослідженням вірогідності джерел займається так звана внутрішня критика. Вона проводить аналіз матеріалів, нагромаджених зовнішньою критикою.

Цінність даних, які передає джерело, залежить від характеру джерела, індивідуальності автора, часу, за якого виникло джерело, та ін.

Щодо характеру джерела, слід взяти до уваги, чи джерело належить до групи залишків, чи до групи традиції. Залишки є прямими слідами подій, вони засвідчують події самим своїм існуванням. Так, наприклад, договори Олега, Ігоря і Святослава є безперечним доказом зв'язків Київської держави з Візантією. Щодо традиції, то їй особливо властиві суб'єктивні моменти, які можуть викривляти дійсність. Тому дослідник повинен ці моменти виявити і критично їх досліджувати.

Причини суб'єктивності джерел традиції дуже різноманітні. Вже при самому спостереганні подій різні очевидці звертають увагу на різні деталі, залежно від свого інтелектуального рівня, інтересу для подій, спостережливості. Кожний спостерігач бачить тільки частину подій, рідко має змогу охопити ціле. Звичайно він звертає більшу увагу на події, в яких бере участь сам або його близьке оточення.

Суб'єктивне забарвлення з'являється також під час змалювання подій. Спостерігач мимоволі робить вибір подій: одні підкреслює, інші залишає в тіні, ще інші прямо забуває; деколи додає свої комбінації, а якщо має багату фантазію, то передає подробиці, яких насправді не було. Деякі джерела відкрито виявляють суб'єктивну тенденцію — з причин соціальних, політичних, партійних та ін. Особливою суб'єктивністю відзначаються описи боїв, демонстрацій, заворушень, учасники яких зазнавали великого емоціонального збудження. Джерело одержує нове забарвлення також тоді, коли хтось переказує оповідання, добуте від іншої особи — тоді з'являються нові придумані деталі малої вірогідності.

Багато джерел має посередній характер — з одного боку можна їх вважати залишками, з другого — традицією. Так, наприклад, літера-

* Див. «Український історичний журнал», 1967, № 2, 3, 4, 7, 8, 9.

турні твори можна вважати залишками минулого, вони є частиною культурної продукції суспільства, але у своєму змісті вони можуть містити багато суб'єктивних поглядів, характерних для традиції. Акти політичних переговорів є залишком цих переговорів, але у своєму змісті можуть дати тенденційне освітлення подій. Тенденційний характер можуть мати навіть статистичні зведення, що їх зараховуємо до залишків. Дослідник повинен усе те брати до уваги і критично оцінювати кожне джерело.

III. СИНТЕЗ ДЖЕРЕЛЬНИХ ДАНИХ

Якщо матеріали до історичної праці вже повністю зібрані та критично проаналізовані, настає остання, завершальна частина роботи історика — синтез, тобто сполучення всіх даних в одне ціле.

Синтез в історичній науці полягає в тому, щоб дані, добуті дослідженням, впорядкувати за якоюсь системою, зв'язати їх з іншими відомими фактами та включити у ширше коло історичних подій.

Синтез проходить у трьох етапах: 1) упорядкування матеріалів; 2) установлення зв'язків між фактами; 3) виклад результатів праці.

1. Упорядкування матеріалів. В першу чергу дослідник систематизує нагромаджені факти відповідно до потреб теми. Тут великою допомогою є карткова система збирання джерел. Історик, який користувався нею, має вже впорядкований до певної міри матеріал, поділений на різні підтеми. Перевіривши остаточно план праці, дослідник розташовує відповідні частини матеріалів.

Взагалі існують три способи впорядкування історичних даних: хронологічний, топографічний та предметний.

Найчастіше користуємося хронологічним порядком — за датами подій. Такий порядок передає історичний розвиток у послідовності за часом. Важливий він і тим, що відкриває частково причинний зв'язок подій.

При топографічному методі збираємо матеріали за територіальною ознакою. Це дає змогу орієнтуватися в явищах, які виступають одночасно в різних місцях і можуть бути пов'язані між собою. Так, наприклад, у різних районах Західної України в першій половині XVII ст. йшла боротьба міст проти королівських старост; одночасність цих виступів дає змогу зв'язати їх в одне ціле. Такі дані можна відобразити на карті — це допомагає ще чіткіше уявити хід подій.

Предметний спосіб упорядкування полягає в тому, що різноманітні відомості розподіляємо в окремі групи — питання соціальні, економічні, культурні і т. д.

2. Установлення зв'язків між фактами. Коли матеріали дослідження вже зведені в певну систему, настає дальший етап праці — встановлення внутрішніх зв'язків між відомими нам фактами. З окремих свідчень, розсіяних у джерелах, дослідник намагається реконструювати розвиток подій.

Труднощі реконструкції минулого в тому, що необхідно відшукати спільне між різними явищами. Між подіями, які збігаються хронологічно або територіально, треба на основі широкого знання фактів відкрити внутрішні зв'язки, що їх сполучають.

Із різноманітних джерельних відомостей творимо образ минулого. Цей образ не одразу буває чіткий. Загальний обрис подій доповнюємо новими спостереженнями, одночасно усуваємо ті перші уявлення, які ми створили надто поспішно та які виявилися хибними.

При реконструкції подій в першу чергу йдеться про причинні зв'язки між ними. Давній принцип «після того, отже з причини того» («post

нос, ergo propter nos») не може мати застосування в усіх випадках, але все-таки він нерідко показує, як одні факти впливають з інших. Обов'язок дослідника — включити окремі події в загальний історичний процес даного періоду як цілого.

Слід взяти до уваги, що послідовність подій часто буває неповна через відсутність потрібних даних. Так, наприклад, довгий час для істориків було неясно, яким способом почалися переговори Запорізького Війська з польським королем Яном Казіміром під Зборовом у серпні 1649 р. Відомі здавна документи вказували, ніби ініціативу до миру виявив Богдан Хмельницький. Тільки відкритий випадково лист Яна Казіміра до Хмельницького від 15 серпня 1649 р.¹ показав справжній хід подій, а саме, що польський король, потрапивши у безвихідне становище, оточений з усіх боків українським військом, примушений був просити Хмельницького про мир. Отже, цей документ мав основне значення для дослідження битви під Зборовом — виявив справжнє співвідношення військово-політичних сил обох сторін.

У працях, присвячених широким темам, взаємозв'язки між фактами бувають дуже складні. При дослідженні конкретного питання історик не повинен випускати з поля зору віддалених подій, які на перший погляд не пов'язані з його темою. При уважному розгляді виявляється, що ці далекі події можуть мати вирішальний вплив на розвиток даної справи. Наприклад, вивчаючи соціальні рухи, не можна обмежуватися самими матеріалами про соціальні та економічні відносини, але треба брати до уваги також культуру, політичний лад, географічні умови та цілий ряд інших факторів. В такій же мірі зовнішньої політики якоїсь країни не можна добре відобразити без дослідження економіки, соціальних умов, становища суспільних груп, боротьби партій тощо.

Якщо окремі явища вже приведено у зв'язки з іншими фактами, таким же способом устанавлюємо взаємовідносини ширших груп подій, та, нарешті, складаємо цілість нашого дослідження.

Відтворюючи картину минулих часів, ми мимовільно користуємося аналогією з сьогоднішніми умовами, уявляємо собі минуле на зразок сучасності. Але при цьому слід бути обережними, завжди пам'ятати, що люди і відносини давніх часів відрізняються багатьма рисами від людей і відносин нашої епохи. Слід вважати великою хибю намагання дослідника переносити на події минулого суб'єктивні оцінки. Наша творча уява, за допомогою якої реконструюємо історичний розвиток, повинна бути методично дисциплінована. Необхідно чітко відділяти факти певні, аргументовані джерелами, від наших здогадів.

Значну роль у дослідженні відіграє гіпотеза, наукове припущення з метою пояснити якесь явище чи подію. Коли не маємо достатніх доказів нашої тези, поки що висуваємо її як здогад, причому чітко підкреслюємо, що це тільки припущення, а не доведене твердження. Гіпотеза потребує перевірки й доказів для того, щоб стати таким твердженням. Але вона має своє значення у науковій роботі: користуючися тимчасовими «робочими гіпотезами», дослідник намагається встановити правдоподібний хід подій та їх взаємовідносини.

3. Виклад результатів праці. Останнім етапом дослідницької роботи історика є письмовий виклад результатів праці. Завдання його — довести до загального відома зміст досліджень автора з усіма науковими доказами.

Першою умовою вдалого викладу є відповідний вибір матеріалів. Необхідно заздалегідь облішити думку, що всі використані матеріали

¹ С. Томашівський. Один момент під Зборовом 1649 р. Записки Наукового товариства ім. Шевченка, 1901, т. 117.

можуть увійти до тієї чи іншої публікації. В ході роботи нагромаджується велика кількість фактів різного значення, більш чи менш важливих для праці. Авторіві слід провести між ними старанний вибір, на першому місці поставити основні й істотні явища та події, а менш значні відсунути на другий план. Треба провести процес концентрації матеріалу, розбудовуючи ширше факти, що становлять стрижень праці, а навколо цього осередка групувати події другорядного значення. Ці заходи вимагають від автора деякої самопожертви — потрібно самому здійснити «чистку» своєї роботи, але усунення з тексту другорядних деталей є необхідним для надання праці чіткої структури*.

Велику роль для викладу роботи має її побудова, композиція. План праці існував у дослідника від початку її складання та зазнавав різних змін і поправок. Зараз цьому планові слід надати остаточної форми, виходячи із завдань публікації. Основна вимога до побудови роботи, — щоб вона була чітка і логічна, своїми висновками повністю переконувала читача.

Нарешті, слід поставити авторіві вимогу, щоб його праця стояла на високому рівні за своїм мовно-стилістичним оформленням. Прикреслення справляють роботи, складені хаотично, через які читач тільки з трудом пробивається, шукаючи основної ідеї. З другого боку, чого варті роботи, в яких пусті фрази або надумані звороти приховують убогість змісту.

Деякі автори, захоплені своєю темою, не рахуються з тим, що читач може бути необізнаний з даним питанням, і завантажують свою працю другорядними деталями без жодних пояснень. Така публікація залишиться для читача незрозумілою.

Буває, що дослідники виходять з хибного переконання, ніби їх аргументація стане більш переконливою, якщо вони підкріплять її безпосередньо прямими цитатами джерел, і дають при кожній нагоді дослівні витяги з документів на цілу сторінку або й більше. Насправді цитати мають значення, якщо користуватися ними у виняткових випадках, коли висловлювання джерела особливо характерне. Частіше нема необхідності в цитуванні; краще передати зміст своїми словами, підкреслюючи його спеціальне значення.

4. Публікація праці. Наукова праця знаходить своє завершення в публікації друком. Рукопис для цього слід підготувати особливо старанно, в остаточному вигляді, щоб уникнути небажаних змін у процесі друкування. Необхідно встановити точний заголовок праці, поділити її на частини і розділи та обдумати інші деталі видання.

До праць більшого обсягу слід додати, крім змісту, в якому вказані заголовки частин і розділів, покажчики — окремі (іменний, географічний, предметний) або загальний; вони збільшують цінність публікації, даючи читачеві змогу знайти імена і предмети, які його спеціально цікавлять.

Всяка інформація, зв'язані з друкуванням (підготовка рукопису до друку, обчислення розміру публікації, вибір шрифту, правила коректури та ін.), подають видавничі посібники для авторів.

І. П. КРИП'ЯКЕВИЧ

* Зрештою можна зберегти у праці другорядні матеріали, якщо вони справді цінні, вмістивши їх у скороченому вигляді в примітках.

Охорона і використання пам'яток історії та культури

НАЙВАЖЛИВІШІ ПАМ'ЯТНІ МІСЦЯ ВЕЛИКОГО ЖОВТНЯ НА УКРАЇНІ

Велика Жовтнева соціалістична революція мала великий розмах на Україні. Тут залишилася значна кількість пам'ятних місць, пов'язаних з подіями тих буремних років.

З ініціативи В. І. Леніна 13 квітня 1918 р. Рада Народних Комісарів затвердила декрет «Про зняття пам'ятників, споруджених на честь царів та їх слуг, і вироблення проектів пам'ятників Російської соціалістичної революції». 7 листопада 1918 р. В. І. Ленін виступив на відкритті меморіальної дошки на Красній площі, встановленої біля братських могил героїв, які загинули у боротьбі за владу Рад. У своїй промові Володимир Ілліч зазначив, що необхідно вшановувати пам'ять загиблих борців за перемогу соціалістичної революції.

З того часу, протягом 50 років існування Радянської держави, трудящі нашої країни, в тому числі й Української РСР, приділяють велику увагу збереженню та вивченню пам'ятних місць Великого Жовтня. На багатьох з них встановлено монументи, меморіальні дошки, обеліски.

В журнальній замітці немає можливості розповісти про всі ці пам'ятні місця. Познайомимо читача лише з найважливішими з них на Україні.

В переважній більшості міст, у багатьох районних центрах і селах УРСР споруджено пам'ятники організаторові й натхненникові Великої Жовтневої революції — В. І. Леніну. На постаменті одного з них, урочисто відкритого в Києві на розі Хрещатика й бульвару Тараса Шевченка в 1946 р., вирізьблено слова: «Ніколи не переможуть того народу, в якому робітники і селяни в більшості своїй пізнали, відчували і побачили, що вони відстоюють свою, Радянську владу — владу трудящих, що відстоюють ту справу, перемога якої їм і їх дітям забезпечить можливість користування всіма благами культури, всім, що створено людською працею» (Ленін).

«При єдиній дії пролетарів великоруських та українських вільна Україна можлива. Без такої єдності про неї не може бути й мови» (Ленін).

Багато вулиць, площ, будинків, пам'ятників столиці республіки — Києва нагадують про революційні події Великого Жовтня.

На Думській площі (нині площа Калініна) та Хрещатику 28 лютого, 17 березня та 1 травня 1917 р. відбулися багатотисячні демонстрації з приводу повалення самодержавства, а 18 червня — загальноміська демонстрація трудящих під гаслами: «Геть війну!», «Вся влада Радам!»

На цій же площі, в будинку № 2, містилася контора органу Київського комітету РСДРП — газети «Голос социал-демократа», перший номер якої вийшов 14 березня 1917 р. Тут же того року працювало Центральне бюро профспілок робітників Києва, а 5 грудня зібралися більшовики — делегати I Всеукраїнського з'їзду Рад. Всупереч нама-

ганням Центральної Ради перетворити з'їзд у буржуазно-куркульське націоналістичне зборище вирішено було перенести його засідання в Харків. На меморіальній дошці, встановленій на будинку, зазначено, що тут містилося Центральне бюро профспілок Києва.

В будинку № 26 по вулиці Бульварно-Кудрявській (нині вулиця Воровського) 6 березня 1917 р. відбулися перші легальні збори київських більшовиків, які обрали свій Тимчасовий комітет.

В будинку № 5 по вулиці Мечникова (колишнє приміщення жіночих курсів, нині анатомічний зал Жовтневої лікарні) після Лютневої революції містилися перший легальний комітет і клуб більшовиків Печерського району міста. На тому місці, де колись був іподром (на розі нинішніх Московської й Лейпцігської вулиць), на початку квітня відбувся мітинг, учасники якого — робітники й солдати — вимагали негайно припинити війну й укласти мир. Тут же 26 жовтня 1917 р. пройшов скликаний Печерським районним комітетом РСДРП(б) мітинг солдатів ряду військових частин, присвячений перемозі соціалістичної революції в Петрограді.

В одній з аудиторій головного корпусу Київського університету (вулиця Володимирська, № 60) у березні 1917 р. було відкрито клуб більшовиків міста. На початку квітня тут відбулися перші збори більшовиків Миського району Києва. В одній з аудиторій містився райком партії. У клубі 15—17 квітня 1917 р. зібралася окружна нарада представників Київської, Подільської, Полтавської та Чернігівської губернських більшовицьких організацій, на якій було зроблено крок до об'єднання більшовиків України та обрано делегатів на VII Всеросійську квітневу партійну конференцію.

По вулиці Фундуклеївській, у приміщенні театру Бергоньє (нині вулиця Леніна, № 5), 27 жовтня 1917 р. відбулося засідання Рад робітничих і солдатських депутатів разом з представниками фабзавкомів, профспілок та революційних військових частин Києва, на якому було ухвалено більшовицьку резолюцію про підтримку революційного збройного повстання в Петрограді. Про це зазначено на меморіальній дошці.

В колишньому царському (Маріїнському) палаці (нині вулиця Кірова, № 8а) в квітні 1917 р. містилися: Київський комітет РСДРП(б), виконкоми миських Рад робітничих і солдатських депутатів (про що розповідають меморіальні дошки), Київський ревком, редакція і друкарня газети «Голос социал-демократа».

19 серпня 1917 р. тут зібралася загальноміська конференція РСДРП(б), яка обговорила рішення VI з'їзду партії й повністю схвалила їх. 25 листопада того ж року у палаці пройшло об'єднавче засідання Київських Рад робітничих та солдатських депутатів. 3—5 грудня тут відбувся обласний з'їзд РСДРП(б) Південно-Західного краю, який ухвалив постанову про необхідність об'єднання більшовицьких організацій України й створення Всеукраїнського партійного центру, а 16 грудня 1917 р. розпочав свою роботу Київський обласний з'їзд РСДРП(б).

В будинку № 12, у Цитаделі (нині Цитадельна, № 3, 1-а взуттєва фабрика), де містився 3-й авіапарк, 29 жовтня 1917 р. замість заарештованого контрреволюцією старого було створено новий ревком. Він керував збройним повстанням проти військ буржуазного Тимчасового уряду. Про участь солдатів авіапарку у повстанні говориться на меморіальній дошці.

На площі Верховної Ради споруджено пам'ятник на могилі робітників і революційних солдатів, які 29—31 жовтня 1917 р. загинули смертю хоробрих у боях за владу Рад і були поховані 4 листопада.

30 листопада 1917 р. у приміщенні купецького зібрання (нині кс лонний зал київської філармонії ім. М. В. Лисенка) загальні збор депутатів міської Ради більшістю голосів ухвалили, що вся влада Києві має належати цьому органу, й закликали київський пролетаріа і гарнізон підтримувати Радянську владу до останньої краплі крові.

Завод «Арсенал» ім. В. І. Леніна (вулиця Московська, № 2) бу центром революційного робітничого руху в Києві, особливо в жовтне дні 1917 р. та в січні 1918 р. Мужньо билися арсенальці проти заго нів Центральної ради. Вранці 21 січня 1918 р. націоналістичні військ вдершись на територію заводу, вбили багато робітників. Біля «Арсена лу», на розі вулиць Кірова й Січневого повстання, споруджено пам'ят ник борцям революції. Зверху на його постаменті стоїть гармата, якої арсеналець С. І. Струтинський стріляв по ворогах.

На одній із стін будинку заводу встановлено металевий горельєф що зображує бій арсенальців з ворогами, та меморіальну дошку з на писом: «Робітники-арсенальці в жовтні 1917 р. і в січні 1918 р. перши ми підняли прапор збройного повстання за встановлення Радянсько влади в Києві». Дошка, прикріплена до фасаду одного з цехів, розпові дає, що під час жовтневого й січневого повстань сюди зносили тіла за гиблих у боях з ворогами революції робітників.

У Радянському парку (напроти Будинку офіцерів) — братська мо гила, в якій 28 січня 1918 р. поховано арсенальців, що загинули в бок з військами Центральної ради. На могилі встановлено пам'ятник : написом: «Вічна пам'ять борцям за свободу. 1917 жовтень 1927». Біля цієї могили поховано А. Іванова, який помер 10 червня 1927 р., та І. Смирнова (М. Ласточкина), вбитого англо-французькими загарбника ми в Одесі у березні 1919 р.

15 січня 1918 р. у приміщенні Комерційного інституту (тепер педагогічний інститут імені Горького) відбулося засідання Київської Ради робітничих і солдатських депутатів разом з представниками проф спілок і фабзавкомів, на якому було прийнято рішення про збройне повстання проти Центральної Ради та створено ревком. Про це нагадує меморіальна дошка.

В будинках № 9а та № 49 по Великій Васильківській вулиці (нині Червоноармійська) у різний час містився Київський ревком, який керував січневим повстанням. По вулиці Січневого повстання, № 1, була казарма 3-го понтонного батальйону, солдати якого разом з арсеналь цями брали участь у збройній боротьбі за владу Рад у жовтні 1917 р. та в січні 1918 р. Це зазначено на меморіальній дошці.

Робітники Головних майстерень Південно-Західної залізниці (нині електровагоноремонтний завод ім. Січневого повстання) та депо орга нізували бойові дружини, які виступили проти військ Центральної ради в січні 1918 р. На Брест-Литовському шосе, № 39, в одному з корпусів Політехнічного інституту, в жовтні 1917 р. і в січні 1918 р. містився штаб червоногвардійських загонів робітників Шулявки, про що розпо відає меморіальна дошка.

На Снарядному заводі (тепер завод «Червоний гумовик») у жовтні 1917 р. та в січні 1918 р. перебував оперативний штаб по організації збройного повстання робітників Деміївки. В будинку № 19 по вулиці Володимирській з 30 січня 1918 р., після розгрому Центральної ради, містився перший робітничо-селянський уряд УРСР.

Чимало пам'ятних місць, пов'язаних з боротьбою за владу Рад, є в Луганську. В приміщенні театру (колишній гірничо-комерційний клуб) на Пушкінській вулиці в 1917 р. відбувалися засідання Луганського комітету РСДРП(б) та міської ради робітничих депутатів. Тут працю-

вав також штаб місцевої Червоної гвардії. В Центральному сквері міста — могила О. Я. Пархоменка. На гранітному монументі напис: «Тут спочиває прах Олександра Пархоменка — більшовика, вірного сина червонопрапорного луганського пролетаріату». В будинку № 11 по 11-й лінії у 1917 р. друкувалася більшовицька газета «Донецкий пролетарий», перший номер якої вийшов 1 червня.

У лютому — березні 1918 р. у приміщенні нинішньої міської водолікарні, по вулиці Юного Спартак, містилися Луганська Рада народних комісарів та Раднарком Криворізько-Донецької республіки. В центрі міста, на площі Жовтневої революції (колишня Базарна площа), споруджено фундаментальний пам'ятник борцям революції: на п'єдесталі встановлено постаті О. Я. Пархоменка та І. А. Цупова, які загинули у боротьбі за перемогу соціалістичної революції; тут же перелічено імена 313 героїв, які відзначилися в боротьбі за перемогу Жовтня в Луганську, та зроблено напис: «Слава героям оборони Луганська. Вічна слава борцям за свободу».

У Юзівці (нині Донецьк) 1917 р. в одному з будинків по 1-й лінії містився комітет РСДРП(б), а в № 6 по 16-й лінії нелегально збиралася місцеві більшовики після липневих подій. По вулиці Артема, біля кінотеатру «Комсомолец», у сквері Загиблих комунарів, знаходиться братська могила борців за владу Рад. На ній встановлено пам'ятник.

На залізничній станції Микитівка у 1917 р. містилася Рада робітничих і солдатських депутатів Горлівсько-Щербинівського району. 30 серпня тут відбувся з'їзд місцевих Рад робітничих депутатів цього району, який проголосив районну Раду «владю диктатури пролетаріату й біднішого селянства».

В Маріуполі по вулиці Енгельса, № 20, з березня 1917 р. по квітень 1918 р. працював міський військово-революційний комітет.

У Харкові найбільша організація більшовиків була на заводі «ВЕК» (нині Харківський електромеханічний завод). Скликаний з її ініціативи 22 квітня 1917 р. мітинг робітників підприємства ухвалив зажадати від Петроградської Ради робітничих і солдатських депутатів «негайно створити новий уряд, який би виконував волю народу». 3 березня на Миколаївській площі (нині площа Тевелева) пройшов багатолюдний мітинг трудящих під гаслами: «Хай живе революція!», «Хай живе Рада робітничих депутатів!».

В ніч з 3 на 4 березня 1917 р. у приміщенні медичного товариства (нині вулиця Сурика, № 14) відбулися перші легальні збори більшовиків Харкова, які обрали свій комітет. 30 травня в одній з аудиторій старого корпусу університету відкрилася I міська конференція РСДРП(б).

В одному з будинків на Кінній площі (нині площа Повстання, № 7) в 1917 р. містився Петинський районний комітет РСДРП(б) і штаб Червоної гвардії цього району. Одна з площ міста названа іменем М. Руднева. Тут знаходиться його могила.

На площі Тевелева, в будинку ВУЦВК, що був зруйнований гітлерівцями під час Великої Вітчизняної війни, 11 грудня 1917 р. відкрився I Всеукраїнський з'їзд Рад, який наступного дня проголосив Українську Радянську Соціалістичну Республіку, обрав ЦВК і створив уряд — Народний Секретаріат. У будинку № 13 по Сумській вулиці з 18 грудня 1917 р. по 29 січня 1918 р. містився перший робітничо-селянський уряд.

В Ізюмі, по вулиці Старопоштовій, у будинку № 5, відбувся перший повітовий з'їзд Рад. У будинку № 53 по вулиці Свердлова літом 1917 р. містився повітовий ревком, а в провулку Бондаренка, № 6, — штаб Червоної гвардії Ізюмського паровозоремонтного заводу.

У Катеринославі (нині Дніпропетровськ), у нинішній середній школі № 36, 5 березня 1917 р. відбулася перша легальна конференція більшовиків міста за участю представників партійних організацій Донецького басейну. В будинку № 14 по вулиці Леніна 13—16 липня працювала конференція більшовиків Донбасу і Кривбасу, яка обрала обласний партійний комітет Донецько-Криворізького басейну.

26 жовтня 1917 р. 6 тис. робітників Брянського заводу (нині завод ім. Г. І. Петровського), зібравшись на загальний мітинг, ухвалили таку резолюцію: «Ми заявляємо, що віднині визнаємо єдину владу — Ради робітників, солдатських і селянських депутатів — і на захист їх стоїмо в повній бойовій готовності».

26—29 грудня 1917 р. червоногвардійці Брянського заводу вели бої з військами Центральної ради (в районі нинішнього проспекту К. Маркса, поблизу Палацу піонерів). Загиблих у ці дні в боях з гайдамаками робітників поховано в братських могилах у сквері на Жовтневій площі. На встановленому тут обеліску написано: «Братські могили жертв боротьби за владу Рад в Катеринославі в грудні 1917 р.»

26—29 грудня того ж року червоногвардійці вели бої з військами Центральної ради і в с. Кам'янському (нині Дніпродзержинськ). Погблих у цьому бою робітників поховано в братській могилі в Міському сквері. На ній встановлено пам'ятник, що зображує Прометея.

В Олександрівську (нині Запоріжжя) в одному з приміщень по вулиці К. Лібкнехта 8 березня 1917 р. відбулися збори трудящих міста, які обрали Раду робітничих, солдатських і селянських депутатів. На цій же вулиці з 12 грудня 1917 р. по 26 січня 1918 р. відбулося кілька боїв червоногвардійців з гайдамаками.

В Одесі вперше Рада робітничих депутатів і представників армії і флоту почала діяти 6 березня 1917 р. Містилася вона в палаці Воронцова (нині Палац піонерів) на Приморському бульварі, про що зазначається на меморіальній дошці. У травні того ж року був створений міський комітет більшовиків. Він працював у будинку № 35 по вулиці Р. Люксембург, а в будинку № 4 по вулиці Торговій (нині Червоної гвардії) з літа 1917 р. до січня 1918 р. містилися більшовицький клуб і штаб Червоної гвардії. Про це говориться на меморіальній дошці.

В будинку № 40 по вулиці Комсомольській у червні 1917 р. відбулися загальноміські збори членів РСДРП(б), на яких стався організаційний розрив між більшовиками й меншовиками. 27 жовтня в одному з будинків по вулиці Старопортофранківській (нині Комсомольська) загальні об'єднані збори Одеської Ради робітничих, солдатських, селянських і матроських депутатів схвалили рішення II з'їзду Рад.

15—17 січня 1918 р. під керівництвом більшовицького ревкому в Одесі відбувалися жорстокі бої із збройними загонами Центральної ради. На світанку 17 січня гайдамаків було відтиснуто в район вокзалу й на Куликовому полі розгромлено. Того ж дня 104-х червоногвардійців, які загинули в бою з ворогом, поховано в братській могилі на площі Жовтневої революції. Тут же споруджено обеліск.

У нинішньому Палаці моряків наприкінці 1917 р. — на початку 1918 р. містився більшовицький ревком Одеси. Тут вивішено меморіальну дошку з написом: «В цьому будинку 14(27) січня 1918 р. відбулися загальні збори Ради робітничих депутатів, на яких було проголошено Радянську владу в м. Одесі».

У Білгороді-Дністровському, в будинку № 29 по вулиці Пушкіна, з жовтня 1917 р. по березень 1918 р. працювала Аккерманська Рада робітничих і солдатських депутатів.

В Херсоні, по вулиці Пестеля, № 5 (нині школа юнгів), 1917 р. містилася Рада робітничих депутатів та її фракція більшовиків, про що зазначено в меморіальній дошці.

В Конотопі 16 березня 1917 р. на «Ладонці» (місце зборів робітників) було організаційно оформлено Конотопську організацію РСДРП(б). В одному з будинків по вулиці Пролетарській (пізніше його було знесено) містився Конотопський комітет партії.

В Чернігові збори робітників міста, що відбулися в залі колишнього дворянського зібрання (в Пушкінському сквері) наприкінці березня 1917 р., обрали Раду робітничих депутатів.

У Вінниці Рада робітничих депутатів містилася в квітні — липні 1917 р. у «Мурах» (нині будинок № 23 по вулиці Леніна), де тепер обласний державний архів. Про це говориться на меморіальній дошці. По цій же вулиці, в будинку № 65 (нині клуб Медичного інституту) того ж року відбувалися засідання підпільного більшовицького комітету, який підготував збройне повстання у Вінниці в жовтні.

В Полтаві робітники залізничних майстерень у березні 1917 р. обрали заводську робітничу Раду. 10 грудня солдати місцевого гарнізону та трудящі Полтави зібралися на мітинг у корпусному саду й ухвалили боротися проти Центральної ради.

В Житомирі, по вулиці Бердичівській, № 38, у травні — липні 1917 р. містилася Рада робітничих і солдатських депутатів, про що розповідається на меморіальній дошці. В одному з будинків по Київській вулиці в травні 1917 р. відбулися збори членів Житомирської організації РСДРП(б), які схвалили рішення Квітневої конференції.

В Сімферополі, по вулиці Леніна, № 15, в березні 1918 р. містився ЦВК Радянської республіки Тавриди. В Севастополі на Графській пристані встановлено меморіальну дошку з написом: «З цієї пристані в 1917 р. моряки Чорноморського флоту під керівництвом матроса Мокроусова відбули на Дон для боротьби проти білогвардійських банд генерала Каледіна».

В Ялті, у приміщенні, де тепер центральна курортна поліклініка, в січні — квітні 1918 р. містився ревком і штаб місцевої Червоної гвардії. В районі Мордвинівського палацу (нині санаторій № 1) 16 січня 1918 р. відбувся бій між ялтинськими червоногвардійцями й севастопольськими революційними моряками, з одного боку, та буржуазно-націоналістичними бандами й білогвардійцями, з іншого. Героїв, що загинули в цьому бою, поховано в братській могилі, в Ялтинському міському саду (біля фонтана). Над нею встановлено кам'яну брилу з меморіальною дошкою.

Татарські буржуазні націоналісти й білогвардійці 21 квітня 1918 р. поблизу с. Біюк-Ламбат (нині с. Малий Маяк) по-звірячому вбили членів Раднаркому Тавриди. В Алушті, в Приморському сквері, їм споруджено пам'ятник. В Алупкинському парку встановлено гранітний обеліск на братській могилі героїв боротьби за Радянську владу.

В Єлисаветграді (нині Кіровоград) у будинку кавалерійського училища (нині будинок № 2 по вулиці Леніна) містилися ревком і штаб Червоної гвардії. В центрі м. Нової Праги, в парку культури, споруджено обеліск на честь перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції.

У Львові, на площі «Ринок», 8 червня 1918 р. відбулася загально-міська демонстрація, спрямована проти австро-угорських властей. У Дрогобичі на меморіальній дошці на будинку № 2 по вулиці Жовтневій (тепер тут міститься поліклініка) зазначено, що тут у січні 1919 р. відбулася конференція робітників нафтових промислів Прикарпаття, яка

ухвалила висловити недовіря буржуазно-націоналістичному урядові й постановила боротися за возз'єднання з УРСР. В. с. Стебник, поблизу Дрогобича, в листопаді 1918 р. робітники солезаводу обрали на підприємстві першу на Дрогобиччині робітничу Раду.

У Станіславі (нині Івано-Франківськ) 18—19 січня 1919 р. у приміщенні народного будинку (вулиця К. Маркса, № 18) відбулася конференція підпільних комуністичних організацій, на якій було організаційно оформлено Комуністичну партію Східної Галичини (КПСГ) та обрано її ЦК. Про це нагадує меморіальна дошка.

В Чернівцях 3 листопада 1918 р. у колишньому Українському народному домі (нині Будинок народної творчості) Буковинське народне віче ухвалило рішення про включення краю до складу УРСР.

Важкою була боротьба трудящих Хотинського повіту проти румунсько-боярських окупантів у січні 1919 р. У Хотині зберігся будинок (нині тут Хотинський райком КП України), в якому містився штаб по керівництву повстанням проти загарбників.

У Луцьку, в будинку № 5 по вулиці Лікарняній, у липні 1917 р. працював виконком міської Ради робітничих, солдатських і селянських депутатів. 10 грудня на багатолюдному мітингу в Міському парку було створено Луцький повітовий ревком.

В Мукачевому, на мітингу біля міської ратуші, 22 березня 1919 р. було створено Раду робітничих і солдатських депутатів.

* * *

В зв'язку з 50-річчям Жовтневої революції будуть виявлені нові пам'ятні місця й споруджені пам'ятники, обеліски та встановлені меморіальні дошки.

В замітці не названо пам'ятних місць Жовтня в селах. Це зроблено тому, що в безлічі фактів боротьби трудящих села за владу Рад зазначаються лише назви сіл (без вказівки на конкретне місце подій).

Пам'ятні місця, пов'язані з боротьбою за встановлення Радянської влади в УРСР, ще раз нагадують, що завдяки В. І. Леніну та допомозі російського та інших братніх народів трудящі України на чолі з комуністами перебороли величезні труднощі, розгромили численних ворогів і, встановивши свою владу, побудували соціалізм, а нині успішно будують щасливе майбутнє — комунізм.

І. Ф. ШАТИЛЮК

Наш календар

КОНСОЛІДАЦІЯ ПАРТІЙНИХ РЯДІВ

(До 50-річчя перших губернських більшовицьких конференцій на Україні)

Значною подією в житті нашої партії в період підготовки пролетарської соціалістичної революції були губернські конференції більшовиків, що проводилися у вересні — жовтні 1917 р. Скликані за рішенням VI з'їзду партії, вони сприяли організаційному зміцненню рядів РСДРП(б), прийняттю місцевими організаціями важливих ухвал щодо мобілізації мас на боротьбу за владу Рад і згуртування їх навколо лозунгів партії. Конференції використали виборчу кампанію до Установчих зборів, розглянувши питання про підготовку до виборів і висунення кандидатів. Оскільки конференції, за незначним винятком, пройшли майже в одні й ті ж дні, є всі підстави вважати, що термін їх роботи був установлений ЦК РСДРП(б).

Перша губернська партійна конференція на Україні відбулася в Херсонській губернії і проходила 26—27 вересня в Одесі¹. В її роботі взяли участь представники Одеси, Миколаєва, Херсона, Єлисаветграда та інших повітів і волостей губернії. Ті організації, де більшовики ще працювали разом з меншовиками-інтернаціоналістами, направили представників від цих партій. Конференція обговорила поточний момент; питання про нашу тактику і плани дальшої партроботи; висунула кандидатів на вибори до Установчих зборів, обрала губернський комітет.

Розглядаючи ці питання, конференція керувалась рішеннями VI з'їзду партії і накреслила заходи до їх реалізації. В зв'язку з виборами до Установчих зборів було схвалено проект передвиборної декларації до трудящих і вирішено просити дозволу ЦК партії з числа 18 кандидатів від Херсонської губернії включити до списку В. І. Леніна, Ф. Е. Дзержинського, А. В. Луначарського. Для керівництва партійною роботою в губернії конференція обрала губернський комітет у складі 9 чоловік, місцеперебуванням його було визначено Одесу.

2—3 жовтня працювала губернська конференція більшовиків Катеринославщини². Напередодні, 1 жовтня, нарада 9 представників від провідних організацій губернії розглянула ряд організаційних моментів проведення конференції. В її роботі взяли участь, крім катеринославців, представники Слов'яносербського, Бахмутського, Верхньодніпровського повітів, Олександрівська, Юзівки, Щербинівки, Неліповки, рудника Ауербаха та інших населених пунктів Донбасу. Конференція заслухала та обговорила інформації з місць, доповіді про виборчу кампанію до Установчих зборів, про озброєння робітників, а також організаційні питання. Делегати повідомляли про зростання рядів більшовицької партії, зміцнення її авторитету серед трудящих, особливо в районі Донбасу.

З метою поживлення роботи на селі, посилення союзу робітничого класу і селянства було вирішено в катеринославській газеті «Звезда» та органі луганських більшовиків «Донецкий пролетарий» завести спеціальний селянський відділ. Готуючи маси до збройного повстання, більшовики ухвалили зміцнити загони Червоної гвардії в губернії. У справі виборів до Установчих зборів вирішено: ні в які блоки з іншими партіями не вступати. До списку кандидатів до Установчих зборів увійшли: Г. І. Петровський, Ф. Е. Дзержинський, К. Є. Ворошилов, М. С. Урицький, В. К. Аверін. Хоч на порядку денному стояло питання про створення губернської партійної організації та вибори губернського партійного комітету, але у звіті, опублікованому в «Звезде» від 3 і 5 жовтня 1917 р., відповідного рішення немає. Що в жовтні 1917 р. цей комітет існував, свідчить інформація газети «Звезда» про засідання більшовицького Катеринославського губернського комітету по виборах до Установчих зборів, де серед складу керівного органу по проведенню передвиборної кампанії названо двох членів

¹ Газ. «Голос пролетария», 30 вересня 1917 р.

² Газ. «Звезда», 3 і 5 жовтня 1917 р.

губернського партійного комітету³. Правда, матеріалів про роботу останнього не знайдено. Можливо, він не розгорнув діяльності, і його функції виконував Катеринославський міський комітет РСДРП(б).

Одночасно з Катеринославською партійною конференцією у Харкові працювала конференція РСДРП(б) Харківської губернії, на якій були представлені організації цього міста, а також Слов'янська, Краматорська, Чугуєва, управління Південної дороги та ін. Учасники її заслухали звіт про партійну роботу на місцях, доповіді про поточний момент і вибори до Установчих зборів та організаційне питання. Конференція включила до списків кандидатів по виборах до Установчих зборів Ф. А. Сергєєва (Артема), М. К. Муранова, П. А. Кіна, С. Ф. Буздальна та ін.⁴ Вона визнала за необхідне створювати окремо губернську партійну організацію. Це рішення було викликане, мабуть, гострою нестачею в районі партійних кадрів. До того ж, Харків був центром обласної організації Донецько-Криворізького басейну, і керівні працівники міста вважали, очевидно, зайвим засновувати окремі керівні партійні органи для губернії.

Про створення губернської партійної організації і проведення передвибірної кампанії говорилося на Таврійській губернській конференції більшовиків, що відбулася 2 жовтня 1917 р. у Сімферополі⁵. Делегати Севастополя, Сімферополя, Ялти, Євпаторії, Бердянська й Феодосії відзначили перелом на користь більшовиків, який стався після корніловщини у настроях широких мас, особливо у великих робітничих центрах губернії. Конференція накреслила план передвибірної кампанії і склала список кандидатів до Установчих зборів. З метою мобілізації коштів для підготовки до виборів було вирішено відрахувати одноденний заробіток членів партії, випустити підписні листки, організувати платні лекції, спектаклі, концерти та ін.

Конференція обрала губернський комітет з семи чоловік, якому доручалося закріпити зв'язки між усіма партійними організаціями й провести об'їзд губернії в зв'язку з виборами до Установчих зборів.

В перші дні жовтня працювали партійні конференції Чернігівської та Подільської губерній. Матеріали про роботу останніх не знайдені, але збереглися дані про списки кандидатів до Установчих зборів, що обговорювалися на цих конференціях. Так, 8 жовтня 1917 р. Чернігівський комітет РСДРП(б) звернувся від імені губернської конференції з проханням до О. М. Коллонтай дати згоду на включення її до списку для голосування⁶. 9 жовтня 1917 р. ЦК РСДРП(б) одержав телеграму від Подільської губернської партійної конференції про внесення до списку по виборах до Установчих зборів Є. Б. Бош, А. В. Луначарського, М. П. Тарногородського та ін.⁷

З списками кандидатів виступили більшовики Київської, Полтавської та Волинської губерній. Є всі підстави вважати, що й там пройшли партійні конференції.

Отже, восени 1917 р. на Україні відбулось 9 губернських конференцій більшовиків. Хоч і не всі вони поклали початок губернським партійним організаціям і обрали партійні центри губерній, але вони сприяли консолідації більшовицьких рядів, провели значну роботу по мобілізації осередків РСДРП(б) на виконання рішень VI з'їзду партії.

Т. М. КОЛИЩЕР

³ Газ. «Звезда», 19 жовтня 1917 р.

⁴ Большевистские организации Украины в период подготовки и проведения Великой Октябрьской социалистической революции (март — ноябрь 1917 гг.). Сборник документов и материалов, К., 1957, стор. 478.

⁵ Там же, стор. 868—869.

⁶ Там же, стор. 762.

⁷ Там же, стор. 791.

ЮВІЛЕЙНІ З'ЇЗДИ ЖІНОК — ДЕПУТАТІВ РАД (жовтень 1927 р.)

Найважливішу роль у здійсненні настанов В. І. Леніна про те, щоб жінки брали участь в управлінні державою, відіграли Ради депутатів трудящих. З перших же років Радянської влади завдяки наполегливій роз'яснювальній та організаторській роботі Комуністичної партії дедалі більше трудівниць залучалося до практичної діяльності Рад. Це сприяло її поліпшенню, а також допомагало жінкам набувати навички роботи в державних органах. Значно зросла роль трудівниць у Радах в роки соціалістичної

індустріалізації. Так, кількість жінок — депутатів міських Рад Української РСР збільшилася з 15% від усієї кількості депутатів у 1925/26 р. до 24% у 1932/33 р.¹

Трудівниці брали діяльну участь у з'їздах Рад, що проходили в ті роки. Крім того, для посилення громадської активності робітниць та селянок партія скликала спеціальні з'їзди жінок — депутатів Рад. З нагоди 10-річчя Великого Жовтня для підведення підсумків у справі залучення трудівниць до соціалістичного будівництва, до практичної діяльності Рад, а також для накреслення заходів по організації дальшої роботи серед жінок за постановою Президії ЦВК СРСР від 24 серпня 1927 р. було скликано Всесоюзний з'їзд робітниць і селянок — депутатів міських і сільських Рад. Постановою передбачалося перед цим провести сільські та міські збори, районні й окружні з'їзди робітниць і селянок — депутатів сільських та міських Рад.

Підготовка до Всесоюзного з'їзду мала велике політичне і виховне значення. Президія ЦВК СРСР запропонувала органам Радянської влади на місцях приділити максимум уваги цій справі. У постанові Президії ЦВК СРСР від 3 вересня 1927 р. конкретно вказувалося, як провести облік делегатів районних і окружних з'їздів робітниць та селянок².

На початку жовтня 1927 р. по Україні, як і по всьому Радянському Союзу, проходили районні й окружні з'їзди жінок — депутатів Рад. Цьому передувала значна підготовча робота. Всі окривконкоми створили комісії, які розробили плани роботи та встановили терміни проведення з'їздів, намітили доповідачів тощо. 28 вересня 1927 р. у Всеукраїнському Центральному Виконавчому Комітеті відбулася спеціальна нарада, на якій розглядалося питання про завдання з'їздів. Після цього для їх організації та проведення учасники наради виїхали в округи³.

У роботі окружних з'їздів Української РСР (за матеріалами 38 округів) брали участь понад 4 тис. трудівниць. Серед них робітниці промислових підприємств становили в середньому 12%, селянки — 60%; членів і кандидатів у члени партії було 20%, комсомолок — 6,8%. Найбільше делегаток було на з'їздах у Київському округу (227 чоловік), Харківському (196 чоловік) і Кременчуцькому (176 чоловік). Делегатки виявляли велику активність. Після кожної доповіді для виступів записувалося більше половини всіх присутніх, доповідачам ставилося багато запитань. Так, на Кременчуцькому з'їзді тільки після доповіді про міжнародне становище до президії надійшло 150 запитань⁴.

Ось, наприклад, як проходив окружний з'їзд жінок — депутатів Рад Харківщини. Він відкрився 5 жовтня 1927 р. Із 194 учасниць 147 прибули з сіл. Було обрано президію в складі 26 чоловік. Від імені ЦК КП(б)У і ВУЦВК присутніх привітав голова Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету Г. І. Петровський. Захоплено зустріли делегатки французького письменника Анрі Барбюса, який виступив з палкою промовою. Секретар ЦК КП(б)У П. П. Постишев присвятив свою доповідь міжнародному становищу СРСР. Завідуюча Центральним відділом по роботі серед робітниць і селянок ЦК КП(б)У О. В. Пілацька доповіла про досягнення за десять років Радянської влади в справі залучення трудівниць до соціалістичного будівництва. Голова Харківського окривконкому Буздальн розповів про активну роботу жінок у Радах, відзначивши зокрема, що вони дуже допомогли при обслідуванні діяльності різних закладів: шкіл, дитячих ясел, лікарень, магазинів і т. п. У Харкові, наприклад, восени 1927 р. у таких обслідуваннях взяли участь 320 жінок⁵. У своїх резолюціях з'їзд одностайно схвалив внутрішню й зовнішню політику Радянського уряду, розробив конкретні заходи по роботі серед жінок, звернувся з братерським привітанням до трудівниць капіталістичних країн. На Всесоюзний з'їзд від Харківщини було послано 12 делегаток⁶.

Активно проходили й інші окружні з'їзди жінок. Делегатки Київщини значну увагу приділили питанням професійно-технічної освіти жінок, необхідності розширення мережі дитячих ясел та садків, поліпшення діяльності загальноосвітніх шкіл. Делегатка Зайцева розповіла про велику роботу жінок — членів Київської міськради. Робітниця-залізничниця Коваль говорила про необхідність відкриття нових їдалень, пралень та інших побутових закладів як невідмінну умову для звільнення жінок від тягот домашнього господарства⁷, яке «давить, душить, отупляє» жінку, «розкрадаючи її працю роботою до дикості непродуктивною, дріб'язковою, що нервує, отупляє, забуває»⁸.

¹ Жіноча праця на Україні. Статистичний довідник, Харків, 1930, стор. 118; газ. «Комуніст», 8 березня 1933 р.

² Собрание законов и распоряжений Рабоче-Крестьянского Правительства СССР, отд. 1, 1927, № 49, стор. 956—958; № 52, стор. 1005.

³ Газ. «Пролетарий», 29 вересня 1927 р.

⁴ ЦДАЖР СРСР, ф. 3316, оп. 49, спр. 104, арк. 359, 360; спр. 102, арк. 227.

⁵ Работницам Харькова. Что сделано Харьковским городским советом рабочих и красноармейских депутатов к международному дню работниц 8/III-1928 года, Харьков, 1928, стор. 24.

⁶ Газ. «Пролетарий», 6, 7 і 8 жовтня 1927 р.

⁷ ЦДАЖР СРСР, ф. 3316, оп. 49, спр. 104, арк. 158, 172, 173.

⁸ В. І. Ленін. Твори, т. 29, стор. 381—382.

Питання про міжнародне становище й обороноздатність Радянської країни було одним з центральних на всіх окружних з'їздах. Учасниці їх висловлювали готовність захищати соціалістичну Батьківщину, вносили пропозиції про конкретну допомогу Червоній Армії. Делегатки з'їзду Кіровоградщини підтримали ініціативу жінок Харківщини щодо збудування літака «Делегатка України» і закликали трудівниць свого округу включитися у збирання коштів з цією метою⁹.

10 жовтня 1927 р. у Москві почав свою роботу Всесоюзний з'їзд робітниць і селянок — членів Рад. У ньому взяли участь 811 делегаток з ухвальним голосом. Від Української РСР було 127 представниць. Серед них — 76 селянок і 34 робітниці з підприємств; 29 членів і кандидатів у члени партії, 5 комсомолок. Крім того, 24 делегатки від України мали дорадчий голос¹⁰.

З'їзд відкрив голова ЦВК СРСР М. І. Калінін. До президії було обрано 47 чоловік, у тому числі 3 представниці від України. Чимало установ та організацій вітали делегаток з'їзду. Вечері 11 жовтня його учасники заслухали по радіо привітання із залу засідання II сесії 10-го скликання Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету Рад. По радіо ж від форуму жінок було передано привітання-відповідь вищому органу влади Української РСР¹¹.

Делегатки від України взяли активну участь у роботі з'їзду. Наприклад, по доповіді М. І. Калініна «Про міжнародне і внутрішнє становище СРСР» висловилося 26 чоловік. З них від української делегації виступили робітниці кіровоградського заводу «Червона зірка», член окрвиконкому, комуністка Ф. К. Чимісова, муляр маріупольського заводу ім. Ілліча, член міськради А. Д. Тисова, робітниці Харківського канатного заводу, член міськради П. І. Чала, член рудничкової Ради Петриківського рудника (Донбас), домашня господарка Є. Є. Бенецька та ін. Робітниці Горлівського рудника, член селищної Ради Г. Д. Новикова у своєму виступі гнівно засудила троцькістську опозицію і запевнила партію та уряд, що трудящі рішуче захищатимуть завоювання Радянської влади від замахів внутрішньої й міжнародної реакції¹².

З'їзди жінок — членів Рад, що пройшли в жовтні 1927 р., продемонстрували величезні успіхи Радянської влади в справі досягнення рівноправності жінок з чоловіками, зростання громадсько-політичного й освітнього рівня трудівниць, їх велику активність і певний досвід роботи в радянському будівництві.

Л. Д. ВІТРУК

⁹ Кіровоградський обласний партійний архів, ф. 2, оп. 1, од. зб. 2351, арк. 4.

¹⁰ ЦДАЖР СРСР, ф. 3316, оп. 49, спр. 1, арк. 66.

¹¹ Газ. «Комуніст», 12 і 13 жовтня 1927 р.

¹² ЦДАЖР СРСР, ф. 3316, оп. 49, спр. 7, арк. 63, 64.

25-РІЧЧЯ СЛАВНОГО ПАРТИЗАНСЬКОГО ПОДВИГУ

У серпні 1942 р. до Москви з глибокого ворожого тилу прибули люди, саме ім'я яких наганяло жах на гітлерівців, — командири партизанського руху України, Білорусії та Орловщини. Їх запросили на відповідальну нараду за участю керівників партії та уряду, Державного Комітету Оборони.

На той час ворог уже відчув силу партизанського удару. І все-таки партія сказала тоді: треба, щоб цей удар став іще могутнішим, загальнонародним, щоб його завдавали окупантам ще більші маси патріотів, щоб ця священна війна стала справою кожного, хто опинився на тимчасово окупованій території. Ось про це йшлося на серпневій нараді в Москві.

До жовтня 1942 р. активна партизанська боротьба розгорнулася головним чином на Лівобережній Україні, у Сумській та Чернігівській областях, де діяли з'єднання С. А. Ковпака, О. Ф. Федорова, О. М. Сабурова. На нараді у Москві було вирішено перебазувати ці з'єднання на Правобережну Україну. Завдання було складне. Шлях пролягав по лісостепу, з багатьма водними перепонами. Щоб виконати доручення партії, треба було діяти рішуче і несподівано для ворога, просуватися не окремими загонами, а цілими з'єднаннями. Слід зазначити, що рейду допомогло становище, що склалося тоді на фронтах Вітчизняної війни. Зокрема сприяла баталія на Волзі, на яку ставка Гітлера звернула основну свою увагу. І от, саме, коли ворог був заклопотаний Сталінградом, партизани успішно громили оголені ворожі тили, подаючи цим Червоній Армії неоціненну допомогу. Вони руйнували шляхи сполучення, пускали під укіс ворожі ешелони з живою силою, технікою, паливом, продовольством, обмундируванням тощо.

Отже, обстановка для рейду була сприятлива. Він розпочався 26 жовтня, а в переддень Жовтневих свят ми вже вийшли до Дніпра. Попереду на високій горі було білоруське м. Лоев. Гітлерівці похвалилися обернути його на пастку для тих, хто на-

важиться напасти на них. Та цього не сталося. З допомогою місцевого населення — білорусів та українців — партизани розпочали переправу. Не врятували фашистів ні гарячково кинуті на підмогу нові частини карателів з Гомеля, Чернігова, Брагіна та Речиці, ні танки й бронемашини, що ними гітлерівці сподівалися зірвати переправу й потопити партизанів у Дніпрі.

Серед бойових підрозділів Олександра Миколайовича Сабурова крижані хвилі Дніпрові 8 листопада штурмував і наш Середино-Будський загін «За Батьківщину», який тоді іменувався 9-им батальйоном. Ним командував Іван Пилипович Федоров, а комісаром призначили мене. І дарма, що відтоді сплило чверть століття, події біля Лоева теж мають право на вічну нетлінну пам'ять про них.

Розвідники зрозуміли і виконали завдання командирів — зв'язуватися з народом, оскільки, він, народ, завжди допоможе своїм синам. Тутешні українці-патріоти першими посадили у човни партизанських розвідників. І тільки-но вони ступили на берег, як їм почали допомагати білоруси з Лоева. Переправа передових загонів ковпаківців і сабурівців пройшла успішно. Партизани розгромили місцевий ворожий гарнізон. Над вежею, над будинками Лоева замайоріли червоні прапори.

Біля одного з будинків на південній околиці Лоева я побачив прапор не зовсім червоний, але з серпом і молотом, написаними крейдою. «Сам зробив», — гордовито промовив господар, — саморобний. А що поробиш, коли справжнього червоного клаптя нідє немає?»

Тим часом ішла переправа. На правий берег переправлялися гармати, партизани, повозки, санітарні частини, — весь чималенький обоз. У Клубівці зав'язали запеклий бій ковпаківців на чолі з начальником штабу з'єднання колишнім путивльським учителем Григорієм Базимою. Наш 9-й батальйон сабурівців обороняв Задереївку. Обидва села — посередині безкраїх боліт — цілком неприступні. Дістатися сюди можна грейдерною, єдиною дорогою. Нею і посунули в атаку німецько-фашистські окупанти та поліцаї. Карателі розраховували на легку перемогу. Не вийшло!

...Траншея. Тут залягли партизани, готові кожної миті зустріти карателів. Ось наш «диверсант» комсомолец Петро Скрипаль. Поряд — Єгор Петрусьов, бойовий товариш і напарник. Вчорашній піонер, він щойно вступив до комсомолу. Обидва задоволено і впевнено доповідають командирів загону І. П. Федорову: підступ до села надійно заміновано. Фашисти не пройдуть!

Не дасть їм пройти кулемет Івана Кокарева, Миколи Ширяєва та Марії Плющик. Готові до бою гармати і міномети Віктора Дондукова, автоматники, що ними командує Сергій Санков. Усі вони — од бійця до командира загону знали: переправа має йти спокійно, без затримки, тут не повинно бути фашистів.

...Фашисти наближались до Задереївки. Їх уже видно, але ми мовчимо. Нарешті під карателями рванула одна з мін. Вибух став сигналом. З траншеї наші відкрили вогонь. Важилося, що не кулі, снаряди й гранати летять у карателів — сама смертельна лють і свята ненависть партизанів обернулася на швидку й неминучу погибель гітлерівських вояк. Їх погнав назад страх. Зопалу вони вскочили у трясовину болота. Почали тонути. Наші кулі і сама природа несли смерть смертоносно.

По власних трупах на захисників села кинулася нова хвиля фашистської навалочі. Розпочалась атака ще запекліша. І знову карателі захлинулися власною кров'ю.

...Одна за одною — три атаки, але марні. 120 солдатів і 4 офіцери втратили фашисти, намагаючись зламати опір партизанів. У той пам'ятний день ми подвійно раділи: карателів одкинули і втрат не мали. Це був наш подарунок Великому Жовтню.

В той же час під селами Клубівкою, Суслівкою, Плахтіївкою жорстокі бої з карателями вели ковпаківці. І тут окупанти повстили своїми трупами підступи до партизанської оборони.

Білоруський селянин — один з багатьох десятків тих, хто нам допомагав дістатися правого берега, вказав, тиснучи руки партизанам: «Ви, сябри, не просто партизани. Вас, мабуть, Москва сама послала. Ми так думаємо. Значить і повна перемога слідом за вами прийде. Наша Радянська влада знову буде тут!»

Його обличчя світилося радістю, щира посмішка наче повертала молодість і щасливі Радянські часи. Святу правду сказав цей лоевський сябр. Адже ми були справді посланцями Москви, вісниками визволення.

Гортаючи нині пам'ятні сторінки тих днів, ми знову і знову підсумовуємо перемоги, здобуте боями і працею. У тезах ЦК КПРС до 50-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції дано високу оцінку партизанському рухові на тимчасово загарбаній фашистами радянській території. І не даремно. Цієї високої оцінки заслуговує і форсування Дніпра в листопаді 1942 р. і наші знаменні рейди загалом.

Рейди на Правобережну Україну та форсування Дніпра показали, що вони здійснені у взаємодії з Червоною Армією. Така форма збройної боротьби партизанів проти окупантів дала справді блискучі результати. Адже партизани завдали окупантам величезних втрат у живій силі і техніці. Вони перенесли активну партизанську війну на Правобережну Україну, де ще ширше, ще запекліше розгорілося полум'я партизанської боротьби.

Важливе значення мала партійно-політична робота, яку провели партизани серед населення під час рейду. Український і білоруський народи побачили могутню зброю

радянської держави й сприйняли партизанів як вісників свободи, за якими прийде остаточне визволення від фашистських гнобителів. Ворожий тил було розладнано саме в той час, коли ворогові був конче потрібен міцний тил, а найменше порушення комунікацій ставило німецьку армію перед великими труднощами щодо забезпечення необхідного постачання.

Кинувши всі сили на Сталінград, гітлерівці зробили у своєму тилу своєрідний окупаційний вакуум, який не забарилася заповнити партизани — активні помічники Червоної Армії. Єдність дій армії і партизанів — безперечно нове слово в радянській стратегії перемагати.

Форсування Дніпра в листопаді 1942 р. і розгортання бойових дій партизанів на Правобережній Україні — є одним з яскравих епізодів боротьби народних месників. Він відображає всенародність партизанського руху, його невичерпну силу внаслідок підтримки і допомоги радянських партизанів з боку населення міст і сіл, тимчасово загарбних ворогом.

Вся історія радянського партизанського руху свідчить, що всюди та завжди народ богатирським плечем своїм підпирав ним же створену та комуністичною партією керувану партизанську армію — армію месників, армію хоч і нерегулярну, зате грізну для ворога.

Л. Є. КИЗЯ

20-РІЧЧЯ ДЕРЖАВНОГО ПІДШИПНИКОВОГО ЗАВОДУ В ХАРКОВІ

На визволених від німецько-фашистських загарбників територіях відбудовувались промислові підприємства, транспорт, колгоспи, радгоспи, МТС. Машинобудівна промисловість відчувала гостру нестачу в підшипниках.

У січні 1945 р. на околиці Харкова за рішенням союзного уряду розпочалось будівництво першого на Україні і восьмого в Радянському Союзі Державного підшипникового заводу (8-ДПЗ)¹.

8-ДПЗ спеціалізувався на випуску шарикових і роликових підшипників для потреб сільськогосподарського машинобудування, електротехнічної промисловості, а з 1960 р. став виробляти підшипники для тепловозобудування й залізничного транспорту.

За рішенням Орджонікідзівського РК КП(б)У м. Харкова 30 липня 1945 р. на заводі була організаційно оформлена первинна партійна організація². Колектив заводу ріс, а разом з ним зростала й парторганізація. На лютий місяць 1946 р. в ній налічувалось 21 чоловік (зараз в ній — 870 чоловік). Згідно з Статутом ВКП(б) тут було створено партійне бюро³. Основні завдання, що поставили перед комуністами, це — будівництво заводу, підготовка кадрів і цехів до пуску його першої черги. Перша партія підшипників була випущена в серпні 1946 р.

Колектив підприємства працював у надзвичайно складних умовах. Ряд деталей, необхідних для виробництва підшипників, 8-ДПЗ до пуску першої черги не виготовляв у себе, вони завозились з інших підприємств. Доводилось одночасно займатися будівельними роботами, спорудженням заводських приміщень, гуртожитку для молодих робітників, ремонтом квартири для спеціалістів⁴.

На кінець 1946 р. порівняно з початком року колектив заводу збільшився на 50%. Міцніла, гартувалась партійна організація підприємства — авангард колективу. У вересні 1946 р. в ній налічувалось уже 75 чоловік, які були об'єднані в 6 партійних груп⁵. Спираючись на громадські організації — профспілкову і комсомольську, парторганізація мобілізувала колектив на подолання труднощів у роботі.

Прагнучи достойно зустріти ювілейну дату, харків'яни взяли на себе соціалістичні зобов'язання пустити першу чергу заводу до 30-річчя Жовтня і з честю виконали їх. 1 листопада 1947 р. 8-ДПЗ став до ладу⁶. Це був подарунок Батьківщині двох колективів — заводського й будівельників. Слід відзначити велику організаторську роботу директора заводу комуніста О. І. Спришевського і секретаря парторганізації П. В. Колесникова (член КПРС з 1917 р.). На час пуску підприємства було освоєно виробни-

¹ Харківський обласний державний архів (далі — ХОДА), ф. Р-5690, оп. 1, спр. 1, арк. 1.

² Харківський обласний партійний архів (далі — ХОПА), ф. 1561, оп. 1, од. зб. 1, арк. 1.

³ ХОПА, ф. 26, оп. 1, од. зб. 134, арк. 38.

⁴ ХОДА, ф. Р-5690, оп. 1, спр. 11, арк. 6.

⁵ ХОПА, ф. 26, оп. 1, од. зб. 146, арк. 16.

⁶ ХОПА, ф. 69, оп. 1, од. зб. 926, арк. 216.

⁷ Поточний архів 8-ДПЗ за 1947 р.

цтво 14 типів підшипників і виготовлено перші 200 тис. штук. Про це говорилося в рапорті колективу заводу Центральному комітету ВКП(б), ЦК КП(б)У і Раді Міністрів УРСР⁸. 5 листопада 1947 р. ЦК КП(б)У і Рада Міністрів УРСР поздоровили працівників підприємства з великою перемогою — достроковим введенням до ладу і побажали дальших успіхів⁹.

З часу випуску першої продукції колектив заводу пройшов великий і славний шлях. П'ятдесяті роки були періодом творчих пошуків, впровадження нової техніки й удосконалення технології, широкого застосування засобів механізації й автоматизації виробничих і допоміжних процесів, безперервного підвищення якості продукції. У 1958 р. випуск підшипників порівняно з 1948 р. збільшився в 18,5 раза¹⁰. В цей період підприємство виробляло 80 типів підшипників. Лише за 3 роки, що передували семиріччю, продуктивність праці зросла на 38%, собівартість продукції знизилась на 25%, держава одержала десятки мільйонів карбованців прибутку¹¹. Це була велика перемога. Завод перетворився з втраченого на рентабельне підприємство.

Особливо високими темпами розвивався 8-ДПЗ у роки семирічки (1959—1965 рр.). Обсяг виробництва зріс в 2,1 раза, було освоєно 170 нових типів підшипників, у тому числі великогабаритні для тепловозів і залізничних вагонів. Випуск їх збільшився за цей період у 1,6 раза¹². Відзначимо, що за даним типом підшипників завод є провідним підприємством країни. За роки семирічки він дав продукції в 1,4 раза більше ніж за попередні 19 років, причому 76,2% валового випуску одержано за рахунок підвищення продуктивності праці¹³. Протягом семирічки завод працював рентабельно¹⁴. За цей час колектив підприємства неодноразово виходив переможцем у Всесоюзному соцзмаганні, лише за останні три роки семирічки 12 разів йому присуджувався перехідний Червоний прапор Ради Міністрів УРСР і Укрпрофради, Міністерства автомобільної промисловості СРСР і ЦК профспілки працівників машинобудування. Батьківщина високо оцінила натхненну працю підшипниківців по виконанню завдань семирічного плану. 20 серпня 1966 р. Президія Верховної Ради Союзу РСР нагородила 8-й Державний підшипниковий завод орденом Трудового Червоного прапора¹⁵, 65 передових виробничників удостоєні високих урядових нагород, а кадровому висококваліфікованому токарю-лекальщику В. К. Кизиму присвоєно звання Героя Соціалістичної Праці. Він виготовляє деталі з точністю до двох десятків мікрона. Семирічний план Василь Кизимович виконав за п'ять років. Великий виробничий досвід він передає молоді, його бригада перша на підприємстві удостоєна високого звання бригади комуністичної праці.

У своїй діяльності колектив заводу керується вказівками XXIII з'їзду КПРС про впровадження у виробництво науково-технічних досягнень як вирішального фактора підвищення продуктивності суспільної праці¹⁶. Механізація й автоматизація проводиться від окремих виробничих ланок до комплексно-механізованих і автоматизованих цехів.

На сьогодні рівень механізації й автоматизації виробничих процесів в основних цехах становить 97%, в допоміжних — 50,5%¹⁷.

Колектив підприємства наполегливо бореться за честь заводської марки. Тепловоznі підшипники стоять на рівні кращих вітчизняних і зарубіжних зразків. Їх фактична міцність втричі більша гарантійної.

Підприємство надсилає продукцію в 34 держави світу, в тому числі в країни соціалістичної співдружності, а також у Францію, Швейцарію, ФРН та ін.

Поширюється соціалістичне змагання за гідну зустріч 50-річчя Великого Жовтня, дострокове виконання взятих зобов'язань. За звання колективу ім. 50-річчя Радянської влади змагається 336 цехів, дільниць і бригад. За 17 місяців 1966—1967 рр. 1064 трудівники заводу виконали дворічне завдання¹⁸.

В переддень 50-х роковин Великого Жовтня підшипниківці України відзначать 20-річчя свого рідного заводу і підведуть підсумки пройденого шляху.

В. П. АЛЕКСЕЄНКО

⁸ Поточний архів 8-ДПЗ за 1947 р.

⁹ Там же.

¹⁰ Поточний архів 8-ДПЗ за 1959 р.

¹¹ ХОПА, ф. 1561, оп. 1, од. зб. 82, арк. 18.

¹² Поточний архів 8-ДПЗ за 1966 р.

¹³ Поточний архів заводського партійного комітету за 1967 р.

¹⁴ Там же.

¹⁵ Газ. «Соціалістична Харківщина», 23 серпня 1966 р.

¹⁶ Див. Матеріали XXIII з'їзду КПРС, К., 1966, стор. 114.

¹⁷ Поточний архів 8-ДПЗ за 1967 р.

¹⁸ Поточний архів заводського партійного комітету за 1967 р.

100 РОКІВ З ДНЯ НАРОДЖЕННЯ ВІДОМОГО АРХЕОЛОГА ТА ЕТНОГРАФА М. Ф. БІЛЯШІВСЬКОГО

У жовтні ц. р. минає 100 років з дня народження відомого українського археолога, етнографа та мистецтвознавця Миколи Федотовича Біляшівського.

Народився М. Ф. Біляшівський 12 жовтня 1867 р. у м. Умані в сім'ї священика. Середню освіту здобув у 2-й Київській гімназії, вищу — у Київському університеті, де закінчив юридичний факультет.

Ще в гімназії у Миколи Федотовича з'явився інтерес до колекціонування і нумізматики. Він систематично збирає археологічні матеріали для церковно-археологічного музею, стає членом нумізматичного гуртка. Починає працювати над монографією «Монетные клады Киевской губернии», де подає великий фактичний матеріал про скарби Києва та Київщини. Нумізматику Біляшівський цікавився і далі. Він вважав, що з допомогою нумізматичного матеріалу можна з'ясувати значні теоретичні питання з археології: встановлення вогнища давньої осілости на нашій території, визначення часу існування та етнічну належність тих чи інших племен, їх торговельно-промислові, воєнно-стратегічні та культурні зв'язки.

Археологією М. Ф. Біляшівський почав займатися у 1887 р., коли на запрошення В. Б. Антоновича взяв участь у розкопках древлянського могильника у с. Ягнятині поблизу м. Сквир на Київщині. З 1888 р. він веде вже самостійні роботи: досліджує залишки древньоруських споруд на горі Киселівці в Києві, розкопує ранньослов'янський могильник в урочищі Остроля під Ізяславом на Волині, проводить розвідки, а потім і розкопки дюнных стоянок вздовж Дніпра. Останні роботи привернули особливу увагу спеціалістів і стали темою доповіді М. Ф. Біляшівського на VIII Археологічному з'їзді у Москві¹.

Початок археологічної діяльності Миколи Федотовича співпадає з початком його співробітництва в журналі «Киевская старина», на сторінках якого він вперше повідомляє про надзвичайно важливі й цікаві знахідки на Княжій Горі під м. Каневом. Влітку 1890 р. Микола Федотович пішки прийшов туди і сам оглянув пам'ятку, а з весни 1891 р. починає її систематичні дослідження.

На основі вивчення пам'яток кам'яного віку і давньоруського часу доводить існування тут давньоруського м. Родня, яке в літописах згадується під 980 р. як місто в гирлі р. Росі, і вводить у науку новий цікавий матеріал, що характеризує побут і культуру Русі доби X—XIII ст.

Робота на Княжій Горі показала М. Ф. Біляшівському, що в нього ще недостатньо знань для проведення подібних досліджень, і він вирішив удосконалити свою освіту. З 1892 р. як вільний слухач природничого факультету Московського університету вивчає антропологію та етнографію під керівництвом Д. М. Анучина, бере активну участь у роботі антропологічного, зоологічного й географічного музеїв та Московського археологічного товариства, за дорученням якого досліджує дюнні стоянки епохи неоліту по берегах середньої течії Західного Бугу.

У 1898 р. Микола Федотович проводить розкопки в с. Люшині Кутківського повіту Варшавської губернії, де відкриває могильник латенської культури. Це наводить ученого на думку про існування латенських (кельтських) пам'яток і в районах південної та південно-західної Росії.

Повернувшись по закінченні навчання до Києва, М. Ф. Біляшівський продовжує цікавитись пам'ятками старовини. У травні 1899 р. на горі Верхній Юрковці по Кирилівській вулиці він знаходить пам'ятки трьох періодів: пізньонеолітичну стоянку, ранньослов'янські поховання й «останні» кургани на території Києва IX—X ст. На той час видання нових археологічних матеріалів було складною справою. За рішення її узявся М. Ф. Біляшівський. Працюючи співробітником журналу «Киевская старина», він у 1899 р. створює при ньому новий відділ під назвою «Археологическая летопись Южной России». Цей відділ мав на меті сконцентрувати сили археологів України, зібрати розсіяні по різних виданнях наслідки їхньої праці, надати їм критичної оцінки.

«Археологическую летопись Южной России», редаговану М. Ф. Біляшівським протягом 1899—1901 рр., з часом було перетворено в окремий журнал під цією назвою, який виходив у 1903—1905 рр. Це було перше археологічне періодичне видання на Україні. Навколо журналу Микола Федотович збирав наукові сили, активізуючи авторів у різних кінцях України, уважно стежив за діяльністю всіх наукових товариств, реферував їх наукові доповіді. Робота в журналі характеризує Миколу Федотовича не тільки як чудового організатора, редактора й кореспондента, але й справжнього вченого-археолога. Його огляди археологічних досліджень на Україні за 1899, 1900, 1901, 1903 і 1904 рр. не тільки збуджували в читача інтерес до пам'яток старовини,

¹ Н. Ф. Беляшевский. Следы первобытного человека на берегах Днепра вблизи Киева, Труды VIII АС, т. III, М., 1897, стор. 19—30.

але й висували цілі програми досліджень на майбутнє, виразно й чітко ставили нові завдання перед наукою. В одній з програмних статей² учений говорить про необхідність розробки недостатньо вивчених питань про пам'ятки перехідного часу від палеоліту до неоліту, дослідження пам'яток неоліту, бронзи та давньоруського часу, створення необхідних умов для типологічного й хімічного дослідження металевих та бронзових виробів. Крім того, М. Ф. Біляшівський висловлював бажання покласти край ненауковим розкопкам скіфських могил і перейти до дослідження пам'яток перехідного періоду від доби бронзи до ранньозалізного віку, оскільки археологічні знахідки повинні цікавити дослідників не з художнього боку, а передусім — як предмети матеріальної культури.

На сторінках журналу обговорювались дискусійні питання, як, наприклад: вік Кирилівської стоянки, конструкція, призначення та методи розкопок трипільських майданчиків.

Сучасник блискучих відкриттів трипільських пам'яток, свідок їх перших публікацій, М. Ф. Біляшівський виступав проти багатьох висновків В. В. Хвойка і Е. Р. Штерна, поставив під сумнів їхню методику розкопок, вказуючи на необхідність точної фіксації фактів та їх обережної інтерпретації.

Досліджуючи пам'ятки трипільської культури поблизу сіл Колодистого на Уманщині (1900 р.) та Борисівки на Київщині (1904—1905 рр.), М. Ф. Біляшівський дійшов до висновку, що трипільські майданчики, що їх В. В. Хвойка вважав ритуальними спорудами, насправді є залишками глиняних стель жителів.

Після припинення виходу «Летописи» у 1905 р. Біляшівського захопила нова велика справа — створення Київського історичного музею. Ще 1899 р. голова Московського археологічного товариства П. С. Уварова у листі до місцевого мецената і покровителя стародавньої історії Б. І. Ханенка на посаду директора Художньо-промислового і наукового музею рекомендувала «Миколу Федотовича Біляшівського, члена нашого археологічного товариства, людину молоду, рухливу, досвідчену і вже віддану археології»³. Так, з 1902 р. М. Ф. Біляшівський стає директором музею. Археологічним відділом завідував В. В. Хвойка, художнім, військово-промисловим, етнографічним, бібліографічним, історичним та нумізматичним — Біляшівський.

Микола Федотович віддавав майже двадцять років життя роботі в музеї. Оселившись у ньому, вчений мешкав у кімнаті, яка мало чим відрізнялася від експозиційних залів. Тут постійно складали матеріали до виставок, проектували експозицію.

Призначення музею, на думку вченого, полягало у створенні бази для дослідницьких робіт. З весни до осені тут організовувались екскурсії та експедиції до різних районів України, які поповнювали колекції музею новими матеріалами. Широкий популяризаційний вплив сприяли щорічні виставки.

Після Великого Жовтня Микола Федотович Біляшівський залишається директором музею, бере участь у створенні Української Академії наук, стає дійсним членом Всеукраїнського археологічного комітету. В цей останній період свого життя він знову цілком віддається археологічним дослідженням. 26 квітня 1918 р. М. Ф. Біляшівський одержує звання академіка на кафедрі археології Академії наук УРСР 1925 р. він повертається до досліджень поблизу с. Борисівки, працює над монографією про цю пам'ятку, але не закінчує. 21 квітня 1926 р. життя вченого обірвалося. Як він заповідав, тіло його поховано на Княжій Горі під Каневом.

Вклад в археологічну та історичну науку, зроблений Миколою Федотовичем Біляшівським за сорок років діяльності, великий і загальноновизнаний. Перший трибун археології України, організатор Київського історичного музею, дослідник пам'яток неоліту, латену, трипілья, ранньослов'янського і давньоруського часу, він шукав нових шляхів у науці, ніс її досягнення народу. Наукові роботи М. Ф. Біляшівського і сьогодні не втратили свого значення. Вони — важливе джерело вивчення стародавньої історії нашої Батьківщини.

К. П. БАХМАТ

² Н. Ф. Бе ля ш е в с к и й. Ближайшие задачи археологии юга России, журн. «Археологическая летопись Южной России», т. V, К., 1903, № 1, стор. 6—14.

³ ЦДІА УРСР, ф. 726, спр. 6, стор. 83.

ГЕРОЙ ГРОМАДЯНСЬКОЇ ВІЙНИ НА ДАЛЕКОМУ СХОДІ

Громадянська війна на Далекому Сході породила тисячі героїв, серед яких видне місце посідає Іван Павлович Шевчук — талановитий командир-самородок, умілий організатор і керівник партизанського руху, славний син українського народу. П. П. Посишков, який добре знав І. П. Шевчука, у своїх спогадах пише: «Робітник-вантажник з українських селян, Іван Павлович Шевчук відзначався великими організаторськими здібностями, сміливістю й відвагою. Ця людина в боротьбі за владу Рад у роки

громадянської війни на Далекому Сході відіграла величезну роль. Її ім'я знали всі селяни, починаючи з дитини і кінчаючи сімдесятилітнім дідом»¹.

І. П. Шевчук народився 24 червня (7 липня) 1892 р. в с. Чапля Летичіаського повіту Подільської губернії в родині селянина-батрака. З ранку до вечора батько наймитував у поміщика, проте цього було замало, щоб прогодувати 9 чоловік родини. У 8 років Іван працює пастухом, а в 12 батракує разом з батьком у поміщика. Не стерпівши тяжкого життя, 1910 р. Шевчуки, шукаючи кращої долі, переселилися в с. Архангеловку Тунгуської волості Хабаровського повіту. Проте і тут, далеко від рідної України, нужда переслідувала велику родину. Юнак Іван Шевчук пішов працювати вантажником на пристань Амурського річкового пароплавства.

Перша імперіалістична війна застала І. П. Шевчука на діючій військовій службі. Понад два роки він провів у фронтових окопах. За хоробрість у боях на Ризькому фронті був нагороджений найвищою відзнакою солдатської слави — георгієвськими хрестами всіх чотирьох ступенів і, незважаючи на селянське походження, став прапорщиком. Однак І. П. Шевчук не став механічним виконавцем чужої волі, вірним служакою. Безцінна кровопролитна війна, невдачі на фронті, незадоволення солдатських мас політикою буржуазного Тимчасового уряду, роз'яснювальна діяльність більшовиків відкрили І. П. Шевчуку справжній смисл цієї бойні, докорінно змінили його погляди. Сам він так змалював той період: «Скільки за ці три роки зазнав фізичних і моральних страждань! Безперервна людська бойня, самопожертва, небезпека щохвилини перетворитися на спотворений шматок м'яса — і за що, заради чого все це? Георгієвські хрести всіх чотирьох ступенів, погони прапорщика — чи потрібно це було мені, потомственному пролетареві, хабаровському вантажнику? Пам'ятаю, з якою злістю я здрів з себе погони й далеко швиргонував їх»².

І. П. Шевчук дійшов до висновку, що тільки партія більшовиків є справжньою захисницею інтересів робітників і селян, що тільки вона зможе врятувати країну від національної катастрофи, що насувалася. У квітні 1917 р. він вступає до її лав і всією душею віддається революційній роботі. Спершу він голова ротного і член полкового комітету, а з червня 1917 р. — член комітету солдатських депутатів армії.

У зв'язку із смертю батька, в жовтні 1917 р. І. П. Шевчук їде у відпустку, але не доїжджає до свого села і влаштовується на Хабаровську пристань. Саме тут, у Приамур'ї, на повну силу виявився його організаторський талант. Як і на фронті, І. П. Шевчук активно включається в роботу місцевої партійної організації більшовиків, з усією пристрасністю пролетаря викриває угодовську політику меншовиків і есерів, мобілізує робітників на боротьбу з саботажем буржуазії.

Чимало сили й часу віддає молодий комуніст роботі в Хабаровській Раді, у військово-революційному трибуналі, ЦБ профспілок, у Червоній Гвардії, спілці вантажників. Прямий і чесний, він здобув величезний авторитет серед робітників Хабаровська.

Обстановка на Далекому Сході в той час була напруженою. У містах Ради ще не зміцніли, повсюдно піднімали голову контрреволюціонери. За завданням крайового комітету партії більшовиків І. П. Шевчук наприкінці листопада 1917 р. створює з вантажників загін Червоної Гвардії. Енергійний командир організував навчання бійців, з перших же днів запровадив міцну військову дисципліну.

Настав 1918 р. Звідусіль у Далекосхідний Раднарком надходили нерадісні вісті. У Забайкаллі виступив отаман Семенов. У Благовіщенську контрреволюційне земство й козацтво готували, а потім і організували заколот проти Радянської влади. У Примор'ї перейшли кордон і жорстоко розправлялися з мирним населенням білогвардійські загони Калмикова й Орлова. І хоч ці вихватки ворога було придушено, небезпека не минула. Вона насувалася з моря.

5 квітня 1918 р. у Владивостоку висадився десант японських, а згодом і англійських військ. 29 червня тут, а потім і в інших містах Далекого Сходу, з підтримкою інтервентів стався контрреволюційний виступ чеського корпусу. Чехи рушили на північ, лінією залізничної колії. Утворився Уссурійський фронт.

По всьому неосяжному краю могутньою луною прокотився заклик Далекосхідного крайової партії: «Всі на захист Рад!» Повсюдно проходила мобілізація населення до червоногвардійських загонів, рухалися валки, йшли добровольці. Грізна небезпека, що нависла над Радянською владою, згуртувала робітників, солдатів, бідняцькі маси селян і козаків.

У перші ж грізні дні вантажники, очолювані І. П. Шевчуком, всі як один виявили бажання піти на фронт.

У той час меншовики й есери всіляко намагалися зірвати мобілізацію трудящих. 2 липня 1918 р. у Хабаровську проходила профспілкова конференція, на якій обговорювалося питання мобілізації робітників і службовців до лав Червоної Гвардії. Угодовці покладали великі сподівання на цю конференцію, вони намагалися огудити дії більшовиків, одмовити робітників від необхідності воєнного захисту завоювань

¹ П. Постышев. Первый партизанский Тунгусский отряд, Дальгиз, 1932, стор. 11.

² І. П. Шевчук. Восьмой Тунгусский, М., 1958, стор. 23.

Великого Жовтня. Проте хабаровські більшовики дали рішучий бій буржуазним посіпакам, повністю викрили їхні дії. Піднявшись на трибуну, І. П. Шевчук звернувся до конференції з закликом захищати до останньої краплі крові свою рідну Радянську владу³.

Виконуючи завдання Далекосхідного крайкому РКП(б), перший червоногвардійський загін на чолі з Шевчуком виступив 4 липня 1918 р. на Уссурійський фронт, який на той час пересунувся до м. Спаська. В ніч на 1 серпня радянські війська перейшли в контрнаступ.

Командування Уссурійського фронту розробило план обходу флангів противника у його тили в районі м. Спаська. Для цього було виділено два загони: правий — під командуванням Г. Шевченка й лівий — під загальним командуванням А. Флегонтова. Авангард лівого, очолений І. П. Шевчуком, мав переправитися через р. Уссурі, пройти тайговими селами й вийти в тил противника. Виконуючи завдання, бійці І. П. Шевчука раптовим ударом серед ночі захопили важливий щодо стратегічного значення Шмаковський монастир, а потім разом з іншими частинами лівої групи визволили сс. Успенка, Ольхівка, Комарівка, Рунівка.

20 серпня бійці лівого флангу потай наблизилися до с. Антонівка (тут розмістився штаб Калмикова) і несподівано для білих ввірвалися в село, знищили чимало білогвардійців, захопили 150 коней, гірську батарею, 7 кулеметів, розгромили штаб. У бою було вбито начальника калмиковського штабу⁴. Сам отаман Калмиков, тікаючи в спідній білизні, ледь урятувався.

Успіхів було досягнуто і в центральній частині фронту. У повідомленні командуючого фронтом Саковича відзначалися успіхи лівої групи військ, де діяв загін Шевчука⁵.

Але на допомогу контрреволюції прийшли імперіалісти. Добре озброєна 12-а японська дивізія, англійські та французькі батальйони, американський піхотний полк врятували становище білих військ. Радянські війська змушені були відступати на північ, а незабаром, за рішенням V Надзвичайного крайового з'їзду Рад, Уссурійський фронт було розпущено і вирішено продовжувати боротьбу партизанськими методами, окремими бойовими дружинами й загонами.

Загін І. П. Шевчука — 24 бійці з 2 кулеметами та тримісячним запасом харчів — переправився через р. Амур на ст. Дежневка, щоб створити там партизанську базу.

І. П. Шевчук на деякий час залишився в Хабаровську. 4 вересня 1918 р. в місто ввірвалися калмиковці та американо-японські частини. Почався кривавий білогвардійський терор, арешти, розстріли, грабежі. Іван Павлович потрапив до лап білогвардійської контррозвідки. Побитого, непритомного, його кинули до Хабаровської в'язниці.

І. П. Шевчук пробув у в'язниці два з половиною місяці і тільки випадок врятував його від неминучої смерті. За пограбування жінки семеновського полковника отаман Калмиков розстріляв начальника юридичного відділу (контррозвідки), а весь відділ заарештував. Новий начальник не знав Шевчука, до того ж допомогли принесені братом документи прапорщика й повного георгієвського кавалера. Відділ виніс рішення: «Прапорщик і повний георгієвський кавалер не може бути більшовиком. А, отже, за недоведеністю винності, Івана Шевчука звільнити і справу припинити»⁶.

Сталося це 13 листопада 1918 р. Опинившись на волі, І. П. Шевчук негайно ж перебрався на лівий берег Амура до своїх. Дізнавшись про це звільнення, Калмиков розлютився й наказав організувати пошуки Шевчука, пообіцявши за його голову винагороду в 35 тис. крб. золотом.

На початку 1919 р. з вантажників Хабаровської пристані й жителів ближніх сіл Іван Павлович організував Перший Тунгуський партизанський загін (за назвою р. В. Тунгуски, притоки Амура). Комісаром його став полум'яний агітатор і пропагандист П. П. Постишев, який відіграв величезну роль у формуванні поглядів І. П. Шевчука. Так було покладено початок партизанському рухові у Приамур'ї.

Загін під командуванням І. П. Шевчука скоро став грозою для інтервентів і білогвардійців, він вписав чимало блискучих сторінок в історію героїчної боротьби трудящих Далекого Сходу за владу Рад, оскільки невпинно розширював фронт бойових дій: висаджував у повітря залізничні мости, пускав під укіс військові ешелони, знищував телеграфні лінії.

Слава про бойові справи Тунгуського партизанського загону розлетілась по всьому Далекому Сходу. Успіхи надихали бійців, загін швидко зростає, поповнюючися щодня добровольцями з числа робітників і селян. І. П. Шевчук створив штаб загону, політвідділ, військово-революційний суд. Усе це сприяло зміцненню дисципліни в загоні, правильній розробці бойових дій, посиленню масово-роз'яснювальної роботи серед місцевого населення.

До кінця 1919 р. загін виріс і зміцнів настільки, що міг робити й серйозніші операції. Суворой зимою 1919 р. партизани, подолавши за одну ніч по болотах і лісах

³ І. П. Шевчук. Назв. праця, стор. 37.

⁴ С. Н. Шишкин. Гражданская война на Дальнем Востоке, М., 1957, стор. 33.

⁵ В. П. Голионко. В огне борьбы, М., 1958, стор. 80.

⁶ І. П. Шевчук. Назв. праця, стор. 60.

40 км, зненацька вчинили наліт на ст. Ін, де стояв японський гарнізон, і майже повністю знищили його⁷.

У своїх спогадах учасники партизанського руху на Далекому Сході П. Постишев, С. Серишев, М. Старков, С. Капулін та ін. відзначали чудові якості І. П. Шевчука як комуніста і командира — наполегливість, повну відсутність страху в боротьбі з ворогами, уміння орієнтуватися в будь-яких умовах.

Так, наприклад, військовий талант І. П. Шевчука яскраво виявився під час одного бою з численним загonom карателів (кілька сот чоловік). У І. П. Шевчука було тільки 70 партизанів, але він вирішив не відступати. Зайнявши вигідну позицію на високому березі ріки, партизани з трьох боків одночасно нищівним вогнем розстріляли білогвардійців. Більшість карателів було знищено, решта втекла. Загин захопив 600 гвинтівок, безліч патронів, гранат, одягу й продовольства, 3 кулемети і весь обоз карателів⁸. За цю операцію головний штаб партизанських загонів Далекого Сходу нагородив І. П. Шевчука червоною стрічкою через плече.

Протягом 1920 р. шевчуківці спільно з іншими загонами провели кілька вдалих операцій, один за одним визволяючи населені пункти. Партизани захопили залізничну колію поблизу ст. Ін протяжністю 90 км, перервавши тим сполучення між Амурською й Приамурською областями.

16 лютого 1920 р. нарада командирів партизанських загонів обрала І. П. Шевчука командуючим усіма експедиційними військами Приамурської області. Розгромлений вщент, Калмиков з рештками своєї дивізії втік з Хабаровська на китайську територію. У березні 1920 р. всі партизанські загони урочистим маршем ввійшли в Хабаровськ.

Незважаючи на розгром білогвардійців, обстановка на Далекому Сході була, однак, напруженою. За цих умов І. П. Шевчук виявив неабияку політичну зрілість. До Владивостока він відрядив свого представника (П. П. Постишева), щоб встановити зв'язок з Далкрайкомом партії, отримати необхідні директиви, роздобути зброю й обмундирування. П. П. Постишев привіз вказівки Далкрайкому партії про тактику щодо японців, 5 тис. гвинтівок, 5 млн. патронів, 300 комплектів обмундирування⁹.

На Далекому Сході було встановлено Народно-Револьюційну владу. Далкрайком партії енергійно створював свої органи по містах і селах. Почалася реорганізація партизанських частин. Загин Шевчука було об'єднано з загonom Кочнева й перейменовано на Тунгуський полк.

Та боротьба не скінчилася, японські війська, що залишилися на Далекому Сході під виглядом нейтралітету, чекали зручного моменту для виступу. В ніч з 4 на 5 квітня вони віроломно розпочали бойові дії. В цей тяжкий момент Іван Павлович виявив величезну витримку, мужність і винахідливість. Під вогнем японців (під ним убили двоє коней, поки він діставав від командуючого, де проходила нарада, до свого полку), він повів своїх бійців у бій. Коли вичерпалися патрони, партизани під покровом ночі залишили Хабаровськ і відступили на Красну Річку, південніше Хабаровська.

П. Постишев, С. Серишев та інші комуністи, які відійшли на лівий берег Амура, у квітні 1920 р. створили з бойових частин Східний фронт (Амурський напрям). Загин І. П. Шевчука об'єднався з частинами Східного фронту.

Після реорганізації партизанських загонів Тунгуський полк дістав назву 8 полку Народно-Револьюційної Армії, а І. П. Шевчука було призначено командуючим Тунгуською групою військ. Ця група разом з іншими частинами успішно діяла проти інтервентів і білогвардійців.

Невмирущою славою героїв покрили себе бійці й командири Народно-Револьюційної Армії та партизанські загони в боях за Волочаївку. Тунгуська група військ, очолена І. П. Шевчуком, здійснила великий рейд по р. Тунгусці й вийшла в тил противника. З жорстокими боями, при 40-градусному морозі шевчуківці визволили ряд сіл, вийшли в тил ворога, створили загрозу на правому фланзі противника, змусили білогвардійців зняти частину сил з оборони Волочаївки.

Після визволення Волочаївки, цього далекосхідного Перекопа, ворог уже не міг утриматися й покотився на південь. 25 жовтня 1922 р. червоний прапор Рад займोरів над Владивостоком. За бойові заслуги в роки громадянської війни І. П. Шевчука було нагороджено орденом бойового Червоного Прапора й грамотою ЦВК СРСР.

Протягом 1922—1927 рр. І. П. Шевчук перебував у резерві РСЧА, лікувався, працював головою спілки робітників місцевого транспорту в м. Хабаровську, уповноваженим міськгоспу, начальником воєнізованої охорони Уссурійської залізниці. З липня 1927 р. був призваний до лав Червоної Армії, зарахований до Волочаївського полку, потім відряджений до Москви на курси командного складу. Після закінчення курсів очолював батальйон, був помічником, а потім командиром і комісаром Нерчинського полку Особливої Червонопрапорної Далекосхідної армії. Брав участь у ліквідації конфлікту на Китайській Східній залізниці в 1929 р. 1936 р. закінчив Воєнну академію ім. М. В. Фрунзе, займав відповідальні командні посади.

⁷ І. П. Шевчук. Назв. праця, стор. 88—89.

⁸ Газ. «Правда», 19 грудня 1934 р.

⁹ І. П. Шевчук. Назв. праця, стор. 113.

В роки Великої Вітчизняної війни генерал-майор І. П. Шевчук командував стрілецькою дивізією. 30 жовтня 1942 р. він героїськи загинув на Північно-Західному фронті. 25 років минуло від часу загибелі легендарного партизанського командира, сина Комуністичної партії, патріота соціалістичної Батьківщини, але народ не забув героя, стійкого борця за владу Рад. На його могилі споруджено пам'ятник, його іменем названо робітничий клуб на ст. Ін.

Яскраве життя й діяльність Івана Павловича Шевчука — надихаючий приклад для молоді й усіх трудящих Радянської країни.

О. В. БОЛЬБУХ

ВИДАТНИЙ ТЕОРЕТИК І ПРАКТИК КОЛЕКТИВІЗАЦІЇ (До 70-річчя з дня народження К. М. Григор'єва)

К. М. Григор'єв народився 8 жовтня 1897 р. в с. Ново-Куземкіно Петербурзької губернії в родині селянина. Закінчення Петроградського землемірного училища збіглося з революційними подіями 1917 р. Кузьма Миколайович вступає в ряди пролетарських бійців і разом з ними бореться за владу Рад. У 1919 р. він вступає до лав більшовицької партії. Беручи участь в боях проти Юденича, К. М. Григор'єв був тяжко поранений і демобілізований з рядів Червоної Армії.

У 1920—22 рр. він працює на радянській і партійній роботі в м. Ямбурзі (нині Кінгісепп), а з кінця 1922 р. вся його діяльність проходить на Україні. Він працює у Тульчині на Вінниччині, а згодом у Вінниці, де пробув до 1927 р. до переходу на роботу в апарат Центрального Комітету КП(б)У заступником завідуючого агітаційно-масового відділу ЦК. Це був період підготовки і проведення колективізації сільського господарства. Працюючи в ідеологічному відділі К. М. Григор'єв розумів важливість теоретичного обґрунтування цієї важливої ділянки роботи партії по колективізації. Він пише ряд праць. У 1928 р. вийшла в світ «Кооперація і перевибори сільрад», у 1929 р.—«Як організувати товариство по спільному обробітку землі», «Колективізація бідняцьких господарств», «За масову колективізацію» та ін. В роки проведення колективізації Кузьма Миколайович виступає з статтями та іншими матеріалами по організації сільськогосподарського виробництва, керуючись при цьому ленінськими настановами з цього питання, борючись з викривленнями партійної лінії в ході колективізації.

У 30-х роках К. М. Григор'єв працює на керівній роботі в Колгоспцентрі, в Москві.

Результати напруженої роботи Колгоспцентру сприяли успішному розвитку колгоспного будівництва. В цьому заслуга і К. М. Григор'єва. У 1932 р. він опублікував праці «Організаційно-господарське зміцнення колгоспів — центральне завдання» і «Соціалістична реконструкція сільського господарства».

Літературна спадщина Кузьми Миколайовича складає понад 15 книг і брошур, численну кількість статей в різних періодичних виданнях того часу.

Одночасно з роботою в Колгоспцентрі К. М. Григор'єв працює головним редактором журналу «Коллективист».

У 1933 р. К. М. Григор'єв знову на партійній роботі — секретар Дніпропетровського обкому партії по сільському господарству, а через рік він призначається першим заступником народного комісара землеробства УРСР.

К. М. Григор'єв був учасником ряду з'їздів партії, з'їздів колгоспників і різних конференцій. На XII з'їзді КП(б)У він був обраний кандидатом в члени ЦК.

У 1939 р. трагічно загинув і помертньо реабілітований після XX з'їзду КПРС.

І. К. ГРИГОР'ЄВ

ДО 60-РІЧЧЯ З ДНЯ НАРОДЖЕННЯ АКАДЕМІКА Є. М. ЖУКОВА

Народився Євген Михайлович Жуков 23 жовтня 1907 р. у Варшаві. В 1924—1927 рр. навчався на відділі японознавства Ленінградського східного інституту. Потім протягом двох років там же перебував в аспірантурі, а з 1929 р. вів педагогічну роботу в Ленінградському університеті. Закінчив аспірантуру при Ленінградському відділі Інституту історії АН СРСР, де працював потім старшим науковим співробітником.

Євген Михайлович у ті роки опублікував ряд цінних історичних досліджень: «Нариси з історії Сходу в епоху імперіалізму» (1934 р.), «Історія Японії» (1939 р.) та

ін. В чималій за обсягом монографії про Японію він виклав основні історичні відомості про формування японського народу як нації, висвітлив найважливіші періоди з історії Японії, зокрема дав всебічну характеристику революції 1867—1868 рр. і буржуазним перетворенням. Автор яскраво показав хижацьке обличчя японської воєнщини в період імперіалістичної війни 1914—1918 рр., підкресливши, що протягом всієї історії основна маса японського народу — трудящі завжди були об'єктом найбільш варварської експлуатації з боку «своїх» панівних класів, що грабіжницькі війни, які вела Японія і в далекі часи Хідейосі, і в епоху монополістичного капіталізму страшним тягарем лягали на плечі трудового народу, приносили йому розорення, злидні, голод і смерть.

З 1941 р. Є. М. Жуков — член КПРС.

В роки Великої Вітчизняної війни вчений працював керівником відділу і заступником голови Радіокомітету при Раді Міністрів СРСР, а в 1943 р. був призначений директором Тихоокеанського науково-дослідного інституту АН СРСР (де залишився до 1950 р.), одночасно працюючи заступником редактора журналу «Новое время» (1945—1946 рр.) і редактором газети «Правда» по іноземному відділу. В цей період він написав наукові праці «З історії японського лібералізму» (1944 р.) та «Політика Хідейосі щодо селянства» (1946 р.). Йому належать також розділи, присвячені Японії, в колективному двотомному виданні «Нова історія країн зарубіжного Сходу» (1952 р.).

Визначний радянський японознавець Є. М. Жуков був головним редактором і одним з авторів великої монографії (790 стор.) «Міжнародні відносини на Далекому Сході (1840—1949)», опублікованої в 1956 р. В ній яскраво показана імперіалістична політика західних держав у цій частині світу. Міжнародні відносини на Далекому Сході, як доведено в книзі, відображали нерівномірний характер економічного і політичного розвитку країн в епоху імперіалізму, надзвичайне загострення боротьби за переділ світу між великими капіталістичними державами і разом з тим свідчили про зростання прогресивних сил, що активно борються проти імперіалізму. І, отже, значно звужують сферу капіталістичної експлуатації і колоніального грабежу. В праці Євгена Михайловича викрито також фальсифікацію буржуазної історичної науки у висвітленні цієї проблеми.

Наукові дослідження Є. М. Жукова одержали загальне визнання. В 1946 р. його було обрано членом-кореспондентом, а в 1958 р. — академіком Академії наук СРСР.

Євген Михайлович є одним з видатних організаторів радянської історичної науки. Протягом 1950—1953 рр. він працював заступником директора Інституту сходознавства АН СРСР, потім — до 1957 р. — заступником директора Інституту історії АН СРСР, а в 1957 р. був обраний академіком-секретарем Відділу історії АН СРСР.

Одна з останніх праць вченого (у співавторстві) — «Нариси новітньої історії Японії» (1957 р.) також високо оцінена науковою громадськістю. В ній досліджено економічні наслідки для Японії першої світової війни, показано зростання класової боротьби і посилення діяльності масових демократичних організацій. Значну увагу приділено викриттю загарбницької суті японської інтервенції на радянському Далекому Сході та причинам її краху, участі Японії в Паризькій мирній конференції 1919 р., висвітлено економічну кризу 1920—1921 рр., розвиток робітничого руху і створення Комуністичної партії Японії в 1922 р. В праці розглянуто питання про тимчасову часткову стабілізацію капіталізму в Японії, розв'язування нею війни на Далекому Сході в кінці 20-х і в 30-х рр. Значне місце в книзі відведено показу подій у країні в роки війни на Тихому океані, агресивних планів японського імперіалізму щодо Радянського Союзу і воєнної поразки Японії. Вивчено становище цієї імперіалістичної держави в після-воєнний період, зокрема такі важливі питання, як підкорення японської економіки американським монополіям, похід реакції проти демократичних завоювань робітничого класу та посилення в Японії боротьби за національну незалежність.

Є. М. Жуков опублікував також серію брошур з історії Японії («Японія в 1870—1914 рр.», «Японія в 1918—1939 рр.» та ін.).

Не припиняє дослідник і педагогічної роботи. Протягом 20 років він очолює кафедру в Академії суспільних наук при ЦК КПРС. Є. М. Жуков — головний редактор 10-томного видання «Всемирная история» та «Советской исторической энциклопедии».

Вчений часто виступає з науковими доповідями, брав участь у XXIII Міжнародному конгресі сходознавців у Кембріджі (1954 р.), у всесоюзній науковій сесії «В. І. Ленін та історична наука» в Києві (1965 р.).

Є. М. Жуков — член Радянського комітету захисту миру і Радянського комітету солідарності країн Азії. Визначного історика нагороджено двома орденами Трудового Червоного Прапора.

Своє шістдесятиріччя ювіляр зустрічає у розквіті творчих сил.

І. О. Г.

ДОКУМЕНТИ *та* МАТЕРІАЛИ

ПРЕДСТАВНИЦТВО УКРАЇНИ НА II ВСЕРОСІЙСЬКОМУ З'ЇЗДІ РАД

Вперше в радянській історіографії питання про представництво Рад України на II Всеросійському з'їзді Рад було спеціально розглянуто у статті професора С. М. Королівського¹. Спираючись на матеріали, опубліковані в двох збірниках документів², автор обґрунтовано довів суперечливість цифрових даних, які зустрічалися в різних наукових працях, щодо представництва Рад України на з'їзді. С. М. Королівський прийшов до висновку, що в роботі з'їзду взяли участь 126 делегатів (з них 57 більшовиків) від 69 Рад України (з них 43 висловились за владу Рад). Проте стаття повідомляла тільки кінцевий результат, до якого прийшов дослідник, і залишала поза увагою читача всю лабораторію його доказів.

Дана публікація має на меті дещо уточнити наявні відомості, прокоментувати позиції Рад України (в межах 1917 р.) у питанні про державну владу, а також визначити персональний склад їх делегатів на II Всеросійському з'їзді Рад. Проведене дослідження дає підставу зробити висновок, що на з'їзді Ради України представляли 127 чоловік, тобто п'ята частина делегатів. За партійною належністю вони розподілялися так: 60 більшовиків, 30 есерів (з них 21 лівий), 19 меншовиків (з них 15 інтернаціоналістів), 6 членів УСДРП, 4 українських есери і 8, партійність яких не встановлена.

Не по всіх Радах вдалося розшукати необхідні матеріали, але наведені нижче дані все ж неспростовно свідчать про те, що Ради України взяли активну участь у підготовці з'їзду. Переважна більшість їх старанно обговорювала порядок денний з'їзду. Майже всі Ради, розуміючи, що антинародна політика буржуазного Тимчасового уряду поставила країну на грань катастрофи, прийшли до висновку про негайну потребу скликати з'їзд. Ті з них, що відбивали інтереси робітників та бідніших селян, усвідомили необхідність повалити панування капіталу й зосередити в руках трудящих все керівництво країною. Ленінський курс на перемогу соціалістичної революції, на взяття всієї влади Радами знайшов могутню підтримку скрізь по країні, в тому числі й на Україні. З перелічених 66 Рад більше половини — 37 твердо висловились за владу Рад, 6 — не зайняли певної позиції, 15 — відстоювали зосередження керівництва державою в руках так званої демократії, а 5 — за коаліційну владу. Крім того, зазначена кількість Рад далеко не повна, бо делегати майже кожної підрайонної, районної чи обласної Ради, представлених на з'їзді, мали повноваження від кількох Рад. Наприклад, Кадіївська об'єднувала 14 Рад, Кальміуська — 9, Берестово-Кальміуська — 7, Єнакіївська — 6, Білянська — 5 і т. д. Обласний же комітет Рад Донбасу і Криворіжжя, де була особливо густа мережа революційних органів влади трудящих, охоплював 140 Рад. Тимчасом, згідно із списком з'їзду, безпосередньо тільки 34 Ради промислових районів

¹ С. М. Королівський. До питання про представництво України на II Всеросійському з'їзді Рад, «Український історичний журнал» (далі — УІЖ), 1960, № 4.

² Второй Всероссийский съезд Советов р. и с.д., М. — Л., 1928; Второй Всероссийский съезд Советов рабочих и солдатских депутатов, М., 1957.

України послали до Петрограда своїх делегатів. Сільськогосподарські губернії України також мали своїх представників на з'їзді. Так, п'ять губерній — Київська, Подільська, Волинська, Полтавська і Чернігівська — були представлені 24 Радами. Але відомо, що Київська обласна Рада, яка об'єднувала Ради п'яти зазначених губерній, мала повноваження від 34 Рад. В області ж налічувалось лише 58 міських органів влади трудящих. В свою чергу, Полтавський губвиконком Рад, делегат якого був на з'їзді, об'єднував 17 Рад, Клинцівський райвиконком — 8 і т. д.

Отже, з повним правом можна твердити, що більшість Рад України взяла участь у роботі історичного з'їзду, який проголосив перемогу Великої Жовтневої соціалістичної революції в нашій країні і схвалив ленінські декрети — знаменні акти першої в світі соціалістичної держави.

Наведена нижче таблиця та примітки до неї дають уявлення про представництво Рад України на II Всеросійському з'їзді Рад.

Назва Ради	Ставлення до питання про владу	Прізвище, ім'я та по батькові делегата	Партійність делегата
1. Барська Р. Р. і С.Д.*	Вся влада демократії	Розовський	меншовик-інтерн.
2. Бердянська Р.Р. і С.Д.	Вся влада демократії	Азаренков Тимофій Максимович Багаєв Василь Михайлович	лівий есер есер
3. Берестово-Кальміуська підр. Р.Р.Д.	Вся влада Радам	Малашенко Георгій Давидович Баженов Василь Михайлович	більшовик більшовик
4. Білянська р.Р.Р. і С.Д.	Вся влада Радам	Леконт Олександр Тимофійович Лотіков Василь Петрович	лівий есер більшовик
5. Боково-Хрустальська Р.Р.Д.	Вся влада Радам	1 делегат	невідомо
6. Брацлавська Р.Р.С. і Сел.Д.	невідомо	Євстратов Георгій Назарович Шепелев Юхим Олександрович	невідомо невідомо
7. Валківська п. Р.Р. і С. Д.	Вся влада Радам	Литвін Йосип Ізраїльович	меншовик-інтерн.
8. Верівська м.Р.Р. і С.Д.	Вся влада Радам	Мозговий Іван Іванович	більшовик
9. Верхнянська підр. Р.Р. і С.Д.	Вся влада демократії	1 делегат	більшовик
10. Вінницька м. і п. Р.Р.С. і Сел. Д.	Вся влада Радам	Яковлев Іван Олександрович	більшовик
11. Горлівсько-Щербинівська підр. Р.Р.Д.	Вся влада Радам	Бондаренко Севастьян Олексійович Хлистов Микола Денисович	більшовик більшовик
12. Гришинська р.Р.Р. і С.Д.	Вся влада Радам	Бізяєв Георгій Дмитрович Бродський Петро Андрійович	есер есер центру

* У таблиці введено такі скорочення: Р.Р.Д.— Рада робітничих депутатів; Р.Р. і С.Д.— Рада робітничих і солдатських депутатів; Р.Р.С. і Сел. Д.— Рада робітничих, солдатських і селянських депутатів.
губ.— губерньська; м.— міська; п.— повітова; підр.— підрайонна; р.— районна.
інтерн.— інтернаціоналіст; с.-д.— соціал-демократ.

Продовження таблиці

Назва Ради	Ставлення до питання про владу	Прізвище, ім'я та по батькові делегата	Партійність делегата
13. Дружківсько - Костянтинівська підр. Р.Р.С. і Сел.Д.	Вся влада демократії	Недріт Олександр Андрійович Мурмилов Василь Іоакімович Сідлик З.	більшовик меншовик-інтерн. меншовик-інтерн. лівий есер
14. Єлисаветградська м. Р.Р. і С.Д.	Влада коаліційна без кадетів Влада повинна бути коаліційною	Журбинський Григорій Федорович Сирота Матвій Львович Штамм Володимир Олександрович	лівий есер меншовик-оборонець
15. Єнакіївська підр. Р.Р. і С.Д.	Вся влада Радам	Друян Яків Зельманович прізвище другого делегата невідоме	більшовик невідомо
16. Изюмський з'їзд Р.Р.С. і Сел. Д.	Вся влада Радам	Камеристий Микола Васильович	меншовик-інтерн.
17. Іскоростська р. Р.Р.С. і Сел. Д.	Вся влада Радам	Авер'янов Яків Андрійович	більшовик
18. Кадіївська підр. Р.Р.С. і Сел. Д.	Вся влада Радам Вся влада демократії	Гецов Семен Аронович Сайко Юхим Антонович	більшовик есер
19. Кадіївська р. Р.С.Д.	Вся влада Радам	невідомо	невідомо
20. Кальміуська підр. Р.Р.Д.	На розсуд делегатів	Мамонов Костянтин Васильович Гоняев Василь Федорович	більшовик есер
21. Кам'янська м. Р.Р.Д.	Вся влада Радам	Арсенічев Михайло Іванович	більшовик
22. Катеринодонська р. Р.Р.Д.	Вся влада Радам	Сапожников Микола Олександрович	більшовик
23. Катеринославська м. Р.Р. і С.Д.	Вся влада демократії	Гудима Петро Миколайович Епштейн (Яковлев) Яків Аркадійович Новиков Василь Андрійович Комаров Н. Г. Накашідзе Кузьма Іванович Василіук Павло Григорович	більшовик більшовик більшовик лівий есер лівий есер український есер
24. Київська обл. Р.Р. і С.Д.	Вся влада Радам	Берещанський Ананій Миколайович Примаченко Яків Степанович Примаков Віталій Маркович Росомахін Панас Пилипович Ерліхерман Ісак Львович Калач Андрій Васильович	меншовик-інтерн. меншовик-оборонець більшовик більшовик лівий есер український с.-д.
25. Київська губ. Р.Р.Д.	Вся влада Радам	Сорокотяга Василь Іванович	український с.-д.
26. Київська м. Р.Р.Д.	Вся влада Радам	Біберман (Майоров) Мейер Лісовський Гнат Петрович Фіалек Іполит Михайлович Ласман Євген Іванович	більшовик більшовик більшовик український с.-д.
27. Київська м.Р. Сел. Д.	Вся влада Радам	Карлевський Панас Сергійович	лівий есер

Продовження таблиці

Назва Ради	Ставлення до питання про владу	Прізвище, ім'я та по батькові делегата	Партійність делегата
28. Київська окр.Р.С.Д.	Вся влада демократії Вся влада Радам	Катишевський Федір Степанович Богданов Михайло Сергійович Пашенко Володимир Степанович Самойловський Арон Мойсейович Титаренко Малафія Степанович Мицкевич Феодосій Макарович Галака Євстафій Ісакович Кулініченко Павло Ілліч Солдатов Олександр Олексійович Воронін Павло Захарович	український есер більшовик більшовик більшовик більшовик лівий есер український с.-д. український с.-д. український есер меншовик-інтерн.
29. Клинцівська м. і р. Р.Р. і С.Д.	Влада коаліційна без кадетів	Чекірісов Федот Захарович	більшовик
30. Краматорська м.Р.Р.Д.	Вся влада Радам	Розовський	меншовик-інтерн.
31. Краснопільська Р.Р. і С.Д.	Вся влада демократії	Богуславський Михайло Соломонович	більшовик
32. Кременчуцька п.Р.Р.С. і Сел. Д.	Вся влада Радам	Лукавський Йосип Бобкін Арсентій Родіонович	більшовик більшовик
33. Криндачівська р.Р.Р.Д.	Вся влада Радам	Гаазе Мойсей Семенович	меншовик-інтерн.
34. Куп'янська Р.Р. і С.Д.	Вся влада демократії	Ананьєвський Андрій Михайлович	більшовик
35. Лозово-Павлівська підр. Р.Р.С. і Сел. Д.	Вся влада Радам	Хамов Фрол Аримович Захаров, Афонін Михайло Кузьмич Кравцов Никифор Васильович	більшовик невідомо більшовик більшовик
36. Луганська м. Р.Р. і С.Д.	Вся влада Радам	Кузьмичов Андрій Андрійович	більшовик
37. Луцька п. Р.Р.С. і Сел. Д.	Вся влада демократії	Гуля Микола Петрович	лівий есер
38. Макіївська підр. Р.Р. і Сел. Д.	Вся влада Радам	Баженов Василь Михайлович Малашенко Георгій Давидович Леконт Олександр Тимофійович	більшовик більшовик лівий есер
39. Маріупольська м. Р.Р. і С.Д.	Вся влада Радам	Горхов Леонід Борисович Московченко Павло Петрович	більшовик більшовик
40. Маріупольська підр. Р.Р. і С.Д.	Влада повинна бути коаліційною	Борисов Іван Данилович	лівий есер
41. Миколаївська м. Р.Р. і С.Д.	Вся влада Радам	Ванічкін Василь Федорович Чигрин Микола Андрійович Лисенко Григорій Васильович	більшовик більшовик лівий есер
42. Могилів-Подільська п. Р.Р. і С.Д.	Вся влада Радам Влада коаліційна без кадетів	Прізвище делегата невідоме Голубев Семен Іванович	більшовик меншовик-інтерн.

Продовження таблиці

Назва Ради	Ставлення до питання про владу	Прізвище, ім'я та по батькові делегата	Партійність делегата
43. Новоград-Волинська м. Р.Р.С. і Сел. Д.	Вся влада Радам	Ворковський Давид Силайович	лівий есер
		Кульчицький Іван Андрійович	лівий есер
44. Новозибківська п. Р. Сел. Д.	Вся влада Радам	Замотаєв Василь Григорович	більшовик
45. Обл. комітет Р.Р. і С.Д. Донбасу та Криворіжжя	Вся влада демократії	Бистрянський (Ватін) Вадим Олександрович	більшовик
46. Одеська м. Р.Р.Д.	Вся влада Радам	Ачканов Федір Павлович	більшовик
		Кристаловський Йосип Олексійович	більшовик
		Старостін Петро Іванович	більшовик
		Мілованов Микола Іванович	лівий есер
		Боркун Ісак Костянтинівич	меншовик-інтерн.
47. Одеська м. Р.С.Д.	Вся влада Радам	Машков Володимир Михайлович	більшовик
		Трюх Михайло Якович	більшовик
		Лазарев Петро Станіславович	есер
48. Одеська портова Р. матр. і офіц. д.	Вся влада Радам	Попов Анатолій Миколайович	більшовик
49. Олександрівська п. Р.Р. і С.Д.	Вся влада Радам	Буфетов Микола Семенович	більшовик
	Влада коаліційна	Лівшиць Павло Ісайович	есер центру
50. Олександрійська п. Р.Р.С. і Сел. Д.	Вся влада демократії	Авраменко Григорій Наумович	есер центру
		Калугін Петро Несторович	лівий есер
		Морозовський Ной	меншовик
51. Полтавська губ. Р.Р. і С.Д.	Влада коаліційна без кадетів	Орел Степан Максимович	український есер
52. Полтавська р. і п. Р.Р. і С.Д.	Вся влада Радам	Дробніс Яків Нахимович	більшовик
53. Почепська	Невідомо	Левін Михайло Абрамович	лівий есер
		Гуревич Овсій Ізраїльович	невідомо
		Лазаренко Степан Федорович	лівий есер
54. Ровенська м. Р.Р. і С.Д.	Вся влада демократії	Базарний Яків Степанович	лівий есер
		Попов Микола Костянтинівич	меншовик-інтерн.
55. Роменська м. Р.Р. і С.Д.	Вся влада демократії	Беляев Артемій Степанович	невідомо
56. Рутченківська р. Р.Р.Д.	Вся влада Радам	Уманський Лев Аронович	невідомо
57. Старокостянтинівська Р.Р. і С.Д.	Вся влада Радам	Кривозубов Петро Спиридонович	більшовик
58. Сумська п. Р.Р. і С.Д.	Вся влада демократії	Акімов	більшовик
59. Харківська м. Р.Р. і С.Д.	Вся влада Радам	Павлюченко Іван Васильович	есер центру
		Кабаченко Микола Максимович	більшовик
		Романович Георгій Авер'янович	більшовик
		Живов Володимир Миколайович	лівий есер
		Павлов-Сильванський Лев Миколайович	лівий есер
		Піскарьов Єгор Семенович	меншовик-інтерн.
		Софійенко Олексій Петрович	укр. с.-д.

Продовження таблиці

Назва Ради	Ставлення до питання про владу	Прізвище, ім'я та по батькові делегата	Партійність делегата
60. Херсонська м. Р.Р. і С.Д.	Вся влада демократії	Євгенєв Тимофій Єгорович Мар'янов Андрій Самсонович	більшовик більшовик
61. Хорольська п. Р.Р. і С.Д.	Вся влада демократії	Малкін Іона Менделевич	меншовик-інтерн.
62. Черкаська п. Р.Р. і С.Д.	Влада повинна бути коаліційною	Тартаковський Лазар Мойсейович	меншовик
63. Чистяківська р. Р.Р.Д.	Вся влада Радам	Сизранцев Іван Іванович	більшовик
64. Чугуївська р. Р.Р.С. і Сел. Д.	Вся влада Радам	Камінський Юзеф Юзефович	більшовик
65. Юзівська підр. Р.Р. і С.Д.	Вся влада Радам Вся влада демократії	Залмаєв Яків Васильович Троянський Семен Федорович	більшовик меншовик-інтерн.
66. Юр'ївська підр. Р.Р. і С.Д.	Вся влада демократії	Плужников Іван Андріанович	меншовик-інтерн.

Примітки

1. Барська Рада див. Краснопільська Рада.

2. Бердянська Рада та її делегати в основних списках відсутні. Тільки в одному з додаткових списків II з'їзду зустрічається прізвище лівого есера Азаренкова. Проте відомо, що на засіданні Бердянської Ради 22 жовтня представником на з'їзд обраний робітником Азово-Чорноморського заводу есера Багаєва, який і виїхав у Петроград. Йому було надано право персонального представництва. Після повернення в Бердянськ він 2 листопада виступав на загальних зборах Ради із своїми враженнями про з'їзд та його рішення. («Известия Бердянского Совета Р. и С. Д.», 25 жовтня і 5 листопада 1917 р.)

Припущення про можливе голосування представників Бердянська за владу Рад (УІЖ, 1960, № 4, стор. 33) виключається. І до Жовтня, і після нього Рада стояла на угодівській платформі. Протоколи Бердянської Ради, які збереглися, свідчать про те, що і в середині листопада її депутати більшістю голосів (48 — за, 35 — проти, 6 утримались) висловились «за створення в центрі однорідної соціалістичної влади», а на місяць — за передачу влади Радам. (ЦДАЖР УРСР, ф. 3156, оп. 1, спр. 67, арк. 93). Тільки з перших чисел грудня (після перевиборів) Рада стала на більшовицьку точку зору. («Известия Бердянского Совета Р. и С. Д.», 5 грудня 1917 р.)

3. Делегати від Берестово-Кальміуської Ради в матеріалах з'їзду виявити не вдалося. Проте Р. Терехов у своїх спогадах твердить, що Рада послала на з'їзд Г. Малашенка і ще одного делегата, прізвища якого він не пам'ятає. (Р. Я. Терехов. Так починалась боротьба, Сталино, 1957, стор. 74). Разом з тим в анкеті більшовицької фракції міститься запис про трьох делегатів від Берестово-Кальміуської Ради — 2 більшовиків і 1 лівого есера.

Більшовик Малашенко фігурує в списках з'їзду як представник Макіївської районної Ради, від якої було послано також три делегати — 2 більшовики і 1 лівий есер. Розташовані поруч, об'єднані одним Юзово-Макієво-Петровським районним партійним комітетом, ці дві Ради були тісно між собою пов'язані. (Переписка Секретаріата ЦК РСДРП(б) з місними партійними організаціями, ч. I, М., 1957, стор. 338; Большевицские организации Украины (март — ноябрь 1917 г.), К., 1957, стор. 620, 629). Тому цілком закономірно, що зазначені делегати одночасно представляли обидві ці Ради.

4. Білянська Рада була однією з одинадцяти підрайонних Рад Луганського району, який об'єднував такі підрайони: Луганський, Лозово-Павлівський, Білянський, Донецько-Юр'ївський, Мар'ївський, Кадіївський, Лисичанський, Гірничо-Іванівський, Катеринодонський, Сорокинський і Верхнянський. Білянським гірничим підрайоном охоплювались Ради Р. Д. Білянських копалень, рудників Шидловського, Білореченського, «Густав», заводу «Фав'є» і депутати з рудників «Альберт», Єлисаветинського і Мар'їнського. («Известия Лозово-Павловского Совета Р. и Кр. Д.», 11 червня 1917 р.).

5. Боково-Хрустальська — одна з підрайонних Рад Таганрозького району, розташована на границі з Катеринославською губернією (як і Макіївська, Берестово-Кальміуська, Кальміуська, Катеринодонська та Юр'ївська Ради). Була тісно зв'язана з

обласним комітетом Рад Донецького басейну і Криворіжжя (в Харкові) і брала участь у з'їздах та конференціях, що скликалися ним. (Второй Всероссийский съезд Советов, 1957, стор. 243).

6. Прямих відомостей про ставлення Брацлавської Ради до питання про владу виявити поки що не вдалося. Певною характеристикою політичного обличчя Ради може бути датоване 2 листопада донесення в губком брацлавського комісара, який, описуючи стан справ у повіті, повідомив, що в Брацлаві в ті дні розгорнули активну роботу два агітатори з Одеси. Вони закликали «до підтримки більшовиків» та організації бойової дружини. «Комітет полку і Рада солдатських, робітничих і селянських депутатів,— як твердив комісар,— всіма заходами протидіють агітаторам». (ЦДАЖР УРСР, ф. 628, оп. 1, спр. 11, арк. 93).

7. Викликає сумнів позиція Валківської Ради Р. і С. Д. (Харківської губернії). Розташована поблизу губернського центру, вона, природно, зазнавала на собі певного впливу угодівських Харківської та обласної Рад. Про це свідчить прийнята Радою 30 серпня резолюція про довіря Тимчасовому уряду з обіцянкою «всебічно його підтримувати...» («Известия Валковского уездного общественного комитета», 3 вересня 1917 р.). Ніяких додаткових даних про цю Раду (її не слід змішувати з Валківською окружною Радою Р. С. і Сел. Д. Ліфляндської губернії) та про її делегата виявити поки що не вдалося.

8. Див. Єнакіївська Рада.

9. Верхнянська Рада (Луганський район) послала на з'їзд одного делегата — більшовика, ім'я якого не відбито у списках. Можливо, це був Власов — «представник одного з районів вуглекопів» (Второй Всероссийский съезд Советов, 1928, стор. 14), який у своєму виступі повідомив про становище у Донецькому басейні. Таке прізвище мав делегат Ольхівської Ради (Луганський район) — учасник Південно-Російської ради Рад 1—2 вересня у Харкові. («Харьковский вестник», 3 вересня 1917 р.).

10. 15 жовтня у Вінницькій Раді відбулися вибори делегата на з'їзд. Обрали (55 — за, 7 утрималося) солдата ескадри повітряних кораблів більшовика Яковлева. (Боротьба за владу Рад на Поділлі (березень 1917 р. — лютий 1918 р.). Документи і матеріали, Хмельницький, 1957, стор. 126).

11. Горлівсько-Шерbinівську Раду представляли більшовики Бондаренко і Хлисов. Збереглися їх командировочні звіти про перебування на з'їзді. (Донецький обласний державний архів — далі ДОДА — ф. Р-2627, оп. 1, спр. 6, арк. 4, 12). З'їзд представників Ради, профспілок і рудкомів Горлівсько-Шерbinівського району 21 жовтня доручив своїм делегатам у Петрограді «відстоювати всі вимоги, які висуваються революційним пролетаріатом в особі його інтернаціоналістського крила». (Великая Октябрьская социалистическая революция на Украине, К., 1957, т. 1, стор. 693).

13. 17 жовтня підрайонна Дружківсько-Костянтинівська (або Костянтинівська) Рада, яка об'єднувала Дружківську, Костянтинівську, Краматорську і Нью-Йоркську Ради, обрала на з'їзд більшовика Недріта і меншовика-інтернаціоналіста Сідлика, якого в списках делегатів немає. Останній заявив, що вимагатиме на з'їзді передачі всієї влади «революційній демократії в особі соціалістичних партій». Його підтримав і Недріт. (ДОДА, ф. Р-2602, оп. 2, спр. 2, арк. 50). Було обрано також Мурмилова з Костянтинівки, скарбника підрайонної Ради. (Там же, арк. 9).

Дружківська ж Рада 18 жовтня прийняла більшовицьку резолюцію, зажадавши «негайної передачі влади до рук єдиних представників народу і справжніх захисників трудящого класу — Рад робітничих, селянських і солдатських депутатів». (Великая Октябрьская социалистическая революция на Украине, т. 1, стр. 692). Прийняття такого рішення не було випадковим актом. Коли звістка про перемогу збройного повстання стала відома в Дружківці, Рада скликала 31 жовтня надзвичайне засідання, яке палко вітало Всероссийський з'їзд і утворений ним уряд. (Борьба за власть Советов в Донбассе. Сборник документов, Сталино, 1957, стор. 174). Отже, делегати, які поїхали в Петроград і виступали там від імені Дружківської Ради, по суті не відбивали її позицій. Що ж до підрайонної Ради, то вона після повернення своїх посланців підтримала 3 листопада Сідлика, який продовжував, на відміну від інших делегатів, виступати проти влади Рад. (ДОДА, ф. Р-2602, оп. 2, спр. 2, арк. 61).

14. В історичній літературі існує помилкове твердження, що Єлисаветградська Рада нібито 14 жовтня прийняла більшовицький наказ і послала в Петроград двох своїх членів, одним з яких був більшовик Т. М. Гуляницький. (Боротьба робітників і селян за встановлення Радянської влади на Єлисаветградщині (березень 1917 — лютий 1918 рр.), Кіровоград, 1957, стор. 32; Боротьба за владу Рад на Єлисаветградщині (1917—1920 рр.), Кіровоград, 1957, стор. 15).

Насправді жодна з представлених у Раді фракцій не провела свого наказу. На зазначеному засіданні обрали двох делегатів — голову Ради меншовика Штамма і лівого есера Журбинського. Перший зобов'язався перед зборами «дотримуватись лінії поведінки, що диктується всією сукупністю колишніх постанов Ради». («Известия Елисаветградских Советов Р. С. и Кр. Д.», 18 жовтня 1917 р.). Про те, що до Петрограда поїхали делегати, які відбивали позицію меншовицько-есерівської більшості Ради, свідчить виступ її представника на засіданні Херсонського губернського виконавчого комітету Рад 26 жовтня. «Від Ради,— заявив він,— послані на з'їзд Рад делегати

правої течії». (ЦДАЖР УРСР, ф. 3156, оп. 1, спр. 49, арк. 47). У списках делегатів з'їзду, крім Штамма і Журбинського, зустрічається ще один елисаветградець — член міського есерівського комітету Сирота. Очевидно, перебуваючи в Петрограді в справах партії, він взяв участь у засіданнях з'їзду.

Гуляницького в жодному з списків немає. Та його там і не могло бути, бо він нікуди не виїжджав. У місцевій пресі тих днів зафіксовані його виступи на підтримку Жовтневого збройного повстання. 27 жовтня (день від'їзду з Петрограда Штамма і Журбинського) Гуляницький у Раді від імені більшовицької фракції зажадав передачі всієї влади Радам і закликав робітників та солдатів «йти по шляху, що його вказують більшовики». («Известия Елисаветградских Советов Р. С. и Кр. Д.», 1 листопада 1917 р.). В опублікованих спогадах Т. М. Гуляницького (Боротьба за перемогу Радянської влади в Україні, К., 1957, стор. 419—428), природно, не згадується про його участь у з'їзді.

Повернувшись з Петрограда, Штамм і Журбинський доповіли 31 жовтня в Раді про роботу з'їзду. З їх інформації відомо, що Журбинський, на відміну від Штамма, відмовився залишити зал засідання разом з іншими угодівцями і голосував за прийняті рішення. Свою поведінку він мотивував справді народним характером революції і бажанням бути з народом, служити йому. «Історія, — сказав він, — розсудить по справедливості, кого винуватити: тих, що залишилися на з'їзді, або тих, хто залишив з'їзд». («Известия Елисаветградских Советов Р. С. и Кр. Д.», 2 листопада 1917 р.).

15. Енакіївська підрайонна Рада охоплювала Дебальцево, Енакієве і рудники Верівський, Бунге, Кіндратівський та Софіївський. Дружна було обрано до Ради від місцевих більшовиків 21 вересня. («Народная жизнь», 1 жовтня 1917 р.). Прізвисько другого делегата встановити не вдалося. Дуже можливо, що це був більшовик Мозговий, який записав себе представником Верівської Ради. В анкеті зазначено дві формули ставлення до влади — більшовицька і меншовицько-есерівська (так само, як і в графі проти Верівської Ради), а в списку мандатної комісії залишилась уже одна — більшовицька. На цій позиції стояв не тільки делегат, до неї дедалі більше схилялась і сама Рада. Про це свідчить прийнята 1 листопада за пропозицією більшовиків, «які переважають у Раді», резолюція «підтримати всіма наявними в її (Раді. — Ю. Г.) розпорядженні засобами Раду Народних Комісарів, створену другим з'їздом Рад...» («Известия Екатеринославского Совета Р. и С. Д.», 12 листопада 1917 р.).

16. У Петроград від Ізюмського району поїхали більшовик Чекирісов і солдат меншовик-інтернаціоналіст Камеристий. Чекирісов занесений у списки від Краматорської Ради. В цьому немає ніякої суперечності. Краматорська Рада одночасно підпорядковувалася Костянтинівській та Ізюмській Радам. На засіданні її виконкому 21 жовтня стояло питання про перехід у виключне відання Ізюмського району, що згодом і було здійснено. (ДОДА, ф. Р-2602, оп. 2, спр. 1, арк. 19, 20, 25).

17. Авер'янов був секретарем виконкому Ради м. Іскорость (Коростень). (Второй Всероссийский съезд Советов, 1957, стор. 184).

18. Кадіївська підрайонна Рада, якій підлягали Ради й інші робітничі організації 14 підприємств Кадіївки, Голубівки, Ірміного та Варваропілля, була представлена на з'їзді двома членами своєї президії — більшовиком Гецовим та есером Сайком. Останній фігурував у списку партії есерів як кандидат до Установчих зборів від Катеринославщини. («Клич народа», 29 жовтня 1917 р.).

20. Кальміуська підрайонна Рада Р. Д. (входила до Юзівського району) об'єднувала рудники Прохорівський, Риковський, Лідіївський, Сорокинський, Моспинський, Міщенський, Ауербаха, Обіточна ділянка і «Російський завод». Її посланці одержали від Ради наказ голосувати за власним розсудом. (Второй Всероссийский съезд Советов, 1957, стор. 278). Як можна припустити, це сталося тому, що в Раді після перевиборів виявилось більшовиків та есерів порівну і жодна із сторін, очевидно, не захотіла піти на поступки. Проте незабаром Рада зайняла цілком визначену позицію. У повідомленні до РНК, датованому 3 листопада, голова Ради писав: «...Визнаємо тільки Раду Народних Комісарів і Виконавчий Комітет II Всеросійського з'їзду...» (Борьба за власть Советов на Дону 1917—1920 гг. Сборник документов, Ростов-на-Дону, 1957, стор. 151, 152).

21. Делегат Кам'янської Ради Арсенічев був керівником місцевих більшовиків і активним працівником культосвітньої секції Ради. Прийнята на її екстремому засіданні 28 жовтня резолюція вітала перехід влади до Рад. («Наша борьба», 3 листопада 1917 р.).

22. Серед одинадцяти підрайонів, створених за рішенням Луганської районної Ради 16 травня, фігурують Катеринодонський і Сорокинський. У дальшому вони об'єдналися в один Катеринодон-Сорокинський підрайон із загальною кількістю робітників до 25 тис. («Известия Лозово-Павловского Совета Р. и Кр. Д.», 6, 11 червня 1917 р.). Така ж цифра записана і в анкеті делегатом Катеринодонської Ради. (Второй Всероссийский съезд Советов, 1957, стор. 266).

23. Катеринославська Рада до Жовтня була меншовицько-есерівською. Більшовицька резолюція про владу, прийнята 30 вересня за участю полкових і заводських комітетів, свідчила про більшовизацію мас та їх різке розходження з угодівською

Радю. 16 жовтня на президії Ради було вирішено послати на з'їзд 7 делегатів — 2 більшовиків, 2 есерів, 2 меншовиків і 1 українського есера. Ця кількість зафіксована в анкеті з'їзду. (Второй Всероссийский съезд Советов, 1957, стор. 268). Фракція більшовиків обрала Яковлева і Новикова. («Звезда», 17 жовтня 1917 р.). Про те, що від Ради поїхали два більшовики, пише у своїх спогадах Е. І. Квірінг. («Летопись революции», 1922, № 1, стор. 65).

Ким був позначений у списку делегатом від Катеринославської Ради більшовик Гудима, невідомо. По списку кандидатів у члени ЦВК Рад проходить В. К. Аверін, але його обрали заочно. У дні роботи з'їзду він перебував у Катеринославі і разом з Квірінгом добився ухвалення Радю 27 жовтня більшовицької резолюції. («Трудовой народ», 31 жовтня 1917 р.).

24. 17—18 жовтня відбувся з'їзд Рад Київської області. В ньому брали участь 34 Ради Київщини, Поділля, Волині, Полтавщини і Чернігівщини. Більшістю голосів (30 — за, 24 — проти, 12 утрималися) прийнято резолюцію, що вимагала «скиливання з'їзду і переходу всієї влади до рук Рад». («Киевская мысль», 18 жовтня 1917 р.).

Обласну Раду представляли на з'їзді більшовики Примаков і Росомашин, а також голова обвиконкому Рад лівий есер Ерліхерман, що, як видно з анкети, «записався до більшовиків і голосував разом». (Второй Всероссийский съезд Советов, 1957, стор. 279).

26. Київська міська Рада прийняла більшовицьку резолюцію ще 8 вересня. На з'їзд послали чотирьох делегатів: більшовиків Бібермана, Фіалека та Лісовського, а також українського соціал-демократа Ласмана. («Киевская мысль», 20 жовтня 1917 р.). У хроніці «1917 год на Киевщине» (К., 1928, стор. 300) замість Лісовського складачи помилково записали Ластовського. Однак О. К. Ластовський у списках з'їзду відсутній, а згадується Г. П. Лісовський. (Второй Всероссийский съезд Советов, 1928, стор. 127).

28. Київська окружна Рада солдатських депутатів була угодовською, але на об'єднаному засіданні київських Рад 15 жовтня переважна більшість присутніх проголосувала за скликання з'їзду і за визнання його суверенним органом верховної влади. Тому в анкеті про позицію Ради записано: «Вся влада Радам. Обов'язково за наказом». (Второй Всероссийский съезд Советов, 1957, стор. 282). Визнання влади Рад підтримувалось депутатами до перевиборів Ради, які завершилися 12 листопада. З цього часу спроби провести більшовицьку резолюцію настановувались на протидію об'єднаного фронту представників дрібнобуржуазних партій. Із 270 членів Ради було лише 47 більшовиків. (1917 год на Киевщине, стор. 380). 19 жовтня Рада обрала на з'їзд, як свідчить хроніка «1917 год на Киевщине» (стор. 300), 6 своїх представників: 2 більшовиків — Богданова і Пашенка, 2 українських соціал-демократів — Галака і Кулініченка і 2 есерів — Міцкевича та Самойловського. Солдат Самойловський (Бердичівський гарнізон) на з'їзді примкнув до більшовиків, а після повернення з Петрограда повністю перейшов на бік РСДРП(б). («Свободная мысль», 9 і 16 листопада 1917 р.). Проте в анкеті сказано, що делегатів від Київської окружної Ради солдатських депутатів було 8. Це підтверджується і списком мандатної комісії, до якого внесено також більшовика Титаренка й українського есера Солдатова. (Второй Всероссийский съезд Советов, 1957, стор. 282; Второй Всероссийский съезд Советов, 1928, стор. 135, 137).

У матеріалах з'їзду є деякі неточності щодо партійності делегатів Ради. Так, в анкеті, заповненій одним з більшовиків, якому, мабуть, не була точно відома партійна приналежність решти делегатів, записано, що Рада представлена 3 більшовиками, 3 українськими соціал-демократами, 1 есером-максималістом і 1 меншовиком-інтернаціоналістом. (Второй Всероссийский съезд Советов, 1957, стор. 282). Насправді ж партійність делегатів відповідає тій, що проставлена в списках. Український есдек Павло Кулініченко помилково віднесений мандатною комісією з'їзду до делегатів Київської обласної Ради, проте він, як член президії Черкаської Ради від солдатської секції і одночасно один з її секретарів («Наше слово», 20 липня 1917 р.), представляв окружну Раду солдатських депутатів.

29. Клинцівська районна Рада об'єднувала Ради Почепа, Унечі, Суража, Стародуба, Мглина, Клинців, Новозибкова та Климова. Районний з'їзд Рад 19 жовтня послав у Петроград з правом дорадчого голоса Вороніна. («Бюллетень Клинцовского Совета Р. и С. Д.», жовтень 1917 р., № 5). Слід відмітити, що представники Клинцівської, Новозибківської та Почепської Рад були серед тих, хто підписав у грудні 1917 р. протест проти зриву Центральною радою з'їзду Рад у Києві. (Великая Октябрьская социалистическая революция на Украине, т. 2, стор. 566).

30. Див. Ізюмська Рада.

31. Від імені Краснопільської (Волинська губернія) і Барської (Подільська губернія) Рад, а також Одеської і Новгородської* виступив на з'їзді меншовик Розов-

* Упорядники збірки документів «Второй Всероссийский съезд Советов, 1928» вважають, що це була Новоград-Волинська, хоч обидві новгородські Ради — губерньська та повітова — на відміну від Новоград-Волинської висловились на з'їзді за коаліційну владу. (Великая Октябрьская социалистическая революция. Хроника событий. т. IV, М., 1961, стор. 442).

ський. Він заявив: «Ми будемо голосувати проти передачі влади до рук уряду, відповідального перед Радами і з середовища Рад». (Второй Всероссийский съезд Советов, 1928, стор. 14, 58). Всі одеські Ради, за винятком Румчерода (Виконком Рад Румунського фронту, Чорноморського флоту й Одеського військового округу), добивалися передачі влади Радам. 12 жовтня Румчерод розіслав телеграму Радам області, в якій вважав «скидання з'їзду Рад несвоєчасним». (Одеський обласний державний архів — далі ООДА — ф. 3829, оп. 1, спр. 100-6, арк. 88). Незабаром Румчерод все ж вирішив направити в Петроград своїх делегатів, давши їм наказ взяти участь у роботі з'їзду, «якщо на ньому будуть представники більшості Рад країни». В противному разі «представники Румчерода повинні заявити, що не визнають правомочності з'їзду». («Известия Екатеринославского Совета Р. и С. Д.», 25 жовтня 1917 р.). Можливо, Розовський був делегатом Румчерода.

Про перехід Барської Ради на позиції більшовиків точних даних не знайдено. Два її представники підписалися під відомою резолюцією з протестом проти зриву I Всеукраїнського з'їзду Рад у Києві. На засіданні виконкому Барської Ради Р.С. і Сел.Д. 20 січня 1918 р. ухвалено «через товариша Ерліхермана вітати Центральний Виконавчий Комітет Рад України і побажати йому успіху в боротьбі з темними силами контрреволюції». (Большевистские организации Украины (ноябрь 1917 — апрель 1918 гг.), К., 1962, стор. 518).

32. Кременчуцька Рада відправила до Петрограда двох більшовиків — робітника друкарня Богуславського і солдата Лукавського. Партійність Богуславського в матеріалах з'їзду не зафіксована, проте вдалося з'ясувати, що його обрали членом міського комітету РСДРП(б) і внесли до більшовицького списку кандидатів в Установчі збори від Полтавщини. («Приднепровский голос», 13 жовтня 1917 р.). Більшовицька резолюція — «влада Радам Р.С. і Сел. Д. як у центрі, так і на місцях» — була прийнята Радою 17 жовтня. («Дело революции», 19 жовтня 1917 р.).

33. Криндачівка — нинішній Красний Луч на Луганщині.

34. У матеріалах з'їзду не зафіксовано ставлення Куп'янської Ради до характеру майбутньої влади. Припущення, що вона дотримувалася лозунга передачі влади Радам (див. УІЖ, 1960, № 4, стор. 33), якоюсь мірою пояснюється партійною належністю її представника (меншовика-інтернаціоналіста). Проте протокол засідання Ради від 31 жовтня (після повернення Гаазе з Петрограда) повністю розкриває опортуністичну позицію її делегата на з'їзді. На зазначеному засіданні присутні депутати односторонньо засудили взяття влади Радами і схвалили залишення Гаазе з'їзду. Однак Рада висловила своє негативне ставлення до тактики правих соціалістичних партій і Петроградського комітету порятунку батьківщини і революції, засуджуючи їх «заклик до контрреволюційного повстання і протидіяння більшовикам шляхом зброї». В обставинах, що склалися, Куп'янська Рада визнала однорідно-соціалістичний уряд єдиною спроможним практично розв'язати назрілі питання і об'єднати навколо себе всю революційну демократію. («Голос народа», 8 листопада 1917 р.).

35. Лозово-Павлівська Рада 12 жовтня прийняла (46 — за, 15 — проти) більшовицьку резолюцію про владу. На з'їзд обрали трьох делегатів — Ананьєвського, Хамова і Захарова. («Известия Лозово-Павловского Совета Р. и Кр. Д.», 18 жовтня 1917 р.). У матеріалах з'їзду прізвище Захарова не зустрічається.

36. Луганська Рада після перевиборів, що тривали з 18 по 26 вересня, стала більшовицькою. До обраного 1 жовтня виконкому ввійшли 14 більшовиків (з 20), а в президію — 5 (з 7). Головою виконкому Ради став К. Є. Ворошилов. («Голос крестьянина», 3 жовтня 1917 р.). Прийнята виконкомом 12 жовтня резолюція (за — 12 більшовиків і один есер, проти — 4 меншовики) вимагала скликання з'їзду і визнавала, що тільки він «є справжнім виразником волі і революційних завдань робітників та селянської бідноти і тільки йому наша підтримка і цілковите довіря». («Заря», 14 жовтня 1917 р.). Афонін і Кравцов одночасно входили до складу Ради і міської думи. («Голос крестьянина», 9 серпня 1917 р.).

37. Луцька Рада 29 жовтня прийняла резолюцію про негайне створення «однорідної демократичної влади». В такому ж плані її члени висловились і 10 листопада. («Трудовая Волянь», 5 і 15 листопада 1917 р.). Але вже наступного дня — 11 листопада — об'єднане засідання Ради і комітетів військових частин ухвалило зосередити всю владу в районі Луцького гарнізону в руках Ради. (Большевистские организации Украины (ноябрь 1917 — апрель 1918 гг.), стор. 495).

38. Див. Берестово-Кальміуська Рада.

39. Делегатами від Маріупольської міської Ради на з'їзд були послані більшовики Горхов і Московченко. (Борьба за власть Советов в Донбассе, стор. 154—155, 161). Рада 21 жовтня ухвалила рішення про негайний перехід усієї влади до Рад. Делегати дістали наказ «на з'їзді відстоювати всі пункти цієї резолюції, в противному разі (Рада — Ю. Г.) позбавляє їх мандатів». (Великая Октябрьская социалистическая революция на Украине, т. 1, стор. 695).

40. 18 жовтня Борисов був обраний делегатом від Маріупольського району. (ДОДА, ф. Р-1246, оп. 1, спр. 24, арк. 487). Того ж дня він вийшов на з'їзд. Зберігся звіт про його перебування в Петрограді. (ДОДА, ф. Р-1553, оп. 1, спр. 1, арк. 3).

41. 16 жовтня більшовики в Миколаївській Раді дали генеральний бій меншовицько-есерівському блоку. Як свідчила місцева «Трудовая газета», виступи більшовиків «зустрічалися бурхливими оплесками». Резолюція про перехід влади до Рад пройшла більшістю в 94 голоси. Обраним делегатам були «дані категоричні директиви голосувати на з'їзді в дусі прийнятої резолюції». (Борьба за Великий Октябрь на Николаевщине. Сборник документов и материалов, Николаев, 1957, стор. 136).

42. В Могилів-Подільській Раді 41 депутат висловився за лозунг «Вся влада Радам» і 52 — за «владу коаліційну без кадетів». (Второй Всероссийский съезд Советов, 1957, стор. 296). У листопаді Рада стала більшовицькою. Її делегати після зриву Центральною радою з'їзду в Києві переїхали, поряд з іншими представниками Рад і комітетів, у Харків на I Всеукраїнський з'їзд Рад. (Великая Октябрьская социалистическая революция на Украине, т. 2, стор. 566).

43. За свідченням повітового комісара, у Новоград-Волинській Раді була «переважаюча течія більшовизму». (Борьба трудящихся Волыни за власть Советов, Житомир, 1957, стор. 60).

44. 22 жовтня Новозибківський повітовий селянський з'їзд, скликаний місцевою селянською Радою, переважною більшістю голосів обрав делегатом Замотаєва. Прийнята резолюція вітала скликання Всеросійського з'їзду і містила вимогу «негайної передачі всієї влади Радам робітничих, солдатських і селянських депутатів». (Борьба трудящихся Черниговщины за власть Советов (1917—1919 гг.). Сборник документов и материалов, Чернигов, 1957, стор. 43).

45. В анкеті більшовицької фракції з'їзду є вказівка про те, що представником обласного комітету Рад Донецького басейну і Криворіжжя був один більшовик, призначено якого не зазначається. (Второй Всероссийский съезд Советов, 1957, стор. 264). Відомо, що 11 жовтня відбулися вибори обласного комітету, до складу якого з 9 чоловік увійшло троє більшовиків: Артем (Ф. Сергеев), В. Ватін і П. Залуцький. («Известия Юга», 12 жовтня 1917 р.). На II обласному з'їзді Рад (6—12 жовтня) більшовицька фракція була найбільш численною (47 чоловік). Проте меншовики і частина есерів об'єдналися і провели свою резолюцію. Цим пояснюється той факт, що на з'їзд поїхав більшовик, а наказ повів угодівський. Свідченням того, що делегатом був саме Ватін, є обрання його на з'їзді членом ВЦВК та заповнена ним анкета. (Второй Всероссийский съезд Советов, 1928, стор. 111; «История СССР», 1967, № 3, стор. 133).

46—48. У матеріалах з'їзду існують різночитання відносно партійності деяких делегатів від одеських Рад. Істину допомагають встановити матеріали Одеської Ради робітничих депутатів. На об'єднаному засіданні Рад робітничих, солдатських і матроських депутатів 11 жовтня більшістю голосів (306) пройшла більшовицька резолюція (есерівська дістала 169). (ООДА, ф. 3829, оп. 1, спр. 126-6, арк. 17). Тоді ж було висунуто два списки делегатів — більшовицький, який зібрав 280 голосів, і об'єднаний (есерів та меншовиків-інтернаціоналістів), що набрав 167 голосів. («Архів Радянської України», 1932, № 3, стор. 20). За першим списком пройшли Ачканов, Кристаловський, Машков, Старостін та Трюх, за другим — Боркун, Лазарев і Мілованов. Через кілька днів делегатськими зборами військових моряків Одеського порту був обраний на з'їзд більшовик Попов (В боротьбе за Октябрь, Одесса, 1957, стор. 77, 78), записаний мандатною комісією як представник Одеської Ради солдатських депутатів. Після зіставлення різних документів деяку непевність викликає партійність Машкова і Трюха. Можливо, формально вони ще не були в партії більшовиків, але щодо влади мали більшовицькі погляди. У місцевій пресі їх імена згадувались у числі делегатів-більшовиків. («Одесские новости», 12 жовтня 1912 р.). До того ж, представник Ради солдатських депутатів записав їх як більшовиків. А йому добре були відомі політичні переконання цих людей, бо Машкова і Трюха послала на з'їзд саме ця Рада. Отже, з цілковитою певністю можна твердити, що на II Всеросійському з'їзді Рад Одесу представляли 9 делегатів, 6 з яких були більшовиками.

49. Олександрівська Рада 18 жовтня прийняла дві резолюції — більшовицьку (48 — за, 46 — проти, 6 утримались) і меншовицьку (47 — за, проти — 45, 8 утримались). Від посилки делегата меншовиків відмовилися. На з'їзд 19 жовтня обрали есера Лівшиця, а від більшовицької фракції — Буфетова. (За власть Советов. Сборник документов и воспоминаний, Запорожье, 1957, стор. 19, 20, 21; «Александровская мысль», 27 жовтня 1917 р.).

50. Олександрівська Рада рішенням від 13 жовтня делегувала в Петроград двох есерів — Авраменка і Калугіна, а також лідера місцевих меншовиків Морозовського. Наказ їм було дано угодівський. («Трудовая жизнь», 26 жовтня 1917 р.).

51. 13 жовтня відбувся IV Полтавський губернський з'їзд Рад, який «не пізніше 19 жовтня... направив до ЦВК Рад Р. і С.Д. телеграму з настійною вимогою скликати Всеросійський з'їзд Рад 20 жовтня». (Великая Октябрьская социалистическая революция. Хроника событий, т. IV, стор. 507). Орел (або Орлов) був членом виконкому Полтавської міської Ради і одночасно входив до складу губвиконкому. (Полтавський обласний державний архів — далі ПОДА — ф. 4042, оп. 1, спр. 3, арк. 3). Чи керувався Орел власною думкою, чи дотримувався даного йому наказу, невідомо.

52. Виконком Ради 13 жовтня, а сама Рада 14 жовтня висловились за скликання з'їзду і направили в Петроград двох делегатів. (ПОДА, ф. 4042, оп. 1, спр. 5, арк. 171; спр. 6, арк. 101).

53. Див. Клинівська Рада.

54. Представник Ровенської Ради лівий есер Базарний виступив на підтримку ленінського декрету про мир. «Мені моя Рада,— сказав він,— доручила добиватися перемир'я на всіх фронтах і справедливого демократичного миру... всі солдати не тільки в Росії, але й в усіх інших воюючих країнах голосуватимуть за цю пропозицію, як голосуватиму і я». (Второй Всероссийский съезд Советов, 1928, стор. 21). На початку листопада з Ровно надійшло таке повідомлення: «Ровно. Всі ротні, полкові, дивізійні й армійські комітети штабу Особливої армії висловились за владу Рад». («Вестник областного и Киевского Советов Р. и С.Д.», 4 листопада 1917 р.).

55. Викликає сумнів партійність делегатів Роменської Ради (за матеріалами з'їзду, Беляев — більшовик, Уманський — безпартійний), а також віднесення її до числа тих, які стояли за владу Рад. Справа в тому, що на засіданні Ради 23 жовтня при обговоренні наказу тільки 24 депутати голосували за пропозицію більшовиків. Більшість же (50 чоловік), в тому числі Беляев і Уманський, підтримали меншовицько-есерівську резолюцію про створення однорідно-соціалістичного уряду. Уманський і Беляев приїхали в Петроград 26 жовтня і спізналися, таким чином, на відкриття з'їзду. Пересвідчившись, що обстановка на з'їзді несумісна з їх поглядами, вони залишили засідання. «Ми з тов. Беляевим,— заявив Уманський у своєму звіті Раді 6 листопада,— пішли з Смольного, відмовившись підтримати більшовиків, але також відмовились працювати спільно з Комітетом порятунку». Але були й відмінності у поглядах цих двох делегатів. Рішучий противник влади Рад, Уманський (мабуть, меншовик) так і залишився на своїх позиціях, хоч змушений був визнати, що Жовтневе збройне повстання — «це справді народний рух, а не якоїсь купки». У поглядах солдата Беляєва (очевидно, лівого есера) відбулися значні зрушення. Зв'язаний наказом Ради, він мусив його виконати, але всі симпатії делегата були на боці повставших. Про це він і заявив Раді: «Ми всі, солдати,— сказав він,— стоїмо на точці зору більшовиків. Їх лозунг запалив у наших серцях злобу проти Тимчасового уряду. Цей лозунг — мир». Рада ж і після Жовтня певний час залишалася угодовською. 6 листопада вона знову прийняла резолюцію про створення уряду «від більшовиків до народних соціалістів включно на рівних засадах». («Народное слово», 25 жовтня, 8 і 9 листопада 1917 р.).

56. Рутченківська Рада, як сказано в анкеті, «більшовицька». (Второй Всероссийский съезд Советов, 1957, стор. 337, 338).

57. Старокостянтинівська Рада, членами якої були 98 більшовиків, 15 есерів і 24 меншовики-оборонці, послала на з'їзд солдата-більшовика Акімова. (Второй Всероссийский съезд Советов, 1957, стор. 351).

58. Павлюченко був заступником голови Сумської Ради, а потім очолив її. («Социал-демократ», 18 листопада 1917 р.).

59. Харківська Рада до Жовтневої революції в питанні про владу займала угодовську позицію. Прийнята 15 жовтня есерівська резолюція визнавала необхідність передачі влади трудовому народові; організована Радами влада мала бути «повністю відповідальною перед органами революційної демократії». На з'їзд тоді ж обрали 6 делегатів: більшовиків Романовича і Кабаненка, есерів Живова і Павлова-Сильванського, меншовика Бера (Гуревича) та українського есера Северова-Одоевського. Згодом відбулась деяка перестановка. Замість Бера поїхав меншовик Піскар'єв, а об'єднана фракція УПСР і УСДРП у зв'язку з викликом до Києва Северова-Одоевського як члена Центральної ради і голови Ради Слобідської України направила в Петроград українського еседа Соф'єнка. («Известия Юга», 17 і 24 жовтня 1917 р.). Проставлений у графі проти Харківської Ради запис «Вся влада Радам» відбиває думку більшості посланих на з'їзд делегатів. Рада до такого рішення прийшла тільки 10 листопада.

60. Як можна судити з матеріалів з'їзду, Херсонська Рада займала угодовську позицію, хоча тут у першій половині жовтня відбулися перевибори, в результаті яких більшовицька фракція стала чисельно переважаючою. Більшовицька резолюція була ухвалена Радою після 10-годинних дебатів 3 листопада. Вона зібрала 166 голосів, за іншими даними — 163. («Известия Херсонского губернского комитета спокойствия и безопасности», 10 листопада 1917 р.). Депутати визнали тоді, що «єдиними органами на місцях і в центрі повинні бути Ради... Поза Радами немає революційної демократії. Без Рад революція загине». (Победа Советской власти на Херсонщине. Сборник документов и материалов, Херсон, 1957, стор. 90). З доповіддю про збройне повстання в Петрограді виступив делегат Мар'янов. («Солдат и рабочий», 8 листопада 1917 р.). На з'їзді він записався більшовиком, хоч, за свідченням першого голови Ради більшовика І. Ф. Сорокіна, був тоді тільки співчуваючим, а після повернення з Петрограда «остаточно приєднався до більшовиків і незабаром вступив у нашу партію». (Борьба за победу Радянской власти на Украине, стор. 397). Про другого делегата Євгенєва відомо, що він був солдатом. («Солдат и рабочий», 10 жовтня 1917 р.).

62. Черкаську Раду представляв на з'їзді член солдатської секції меншовик Тартаковський, погляди якого характеризує його виступ у Раді 8 липня. «Уряд,— заявив він,— повинен бути коаліційним, щоб відбивати інтереси і волю всього народу». («Наше слово», 15 липня 1917 р.).

63. Делегат від Чистяківської Ради більшовик Сизранцев був обраний 14 жовтня IV районною конференцією рудкомів (66 делегатів від 19 рудкомів) і затверджений загальними зборами Ради 18 жовтня. («Рабочее дело», 1 листопада 1917 р.).

64. Чугуївська Рада після перевиборів зайняла у питанні про владу більшовицьку позицію. Орган Харківського й обласного Комітету Рад «Известия Юга» 6 жовтня 1917 р. вмістив повідомлення про те, що Рада в Чугуєві «реорганізована і більшість завоювали більшовики». В анкеті, заповненій делегатом від Ради, її головою більшовиком Камінським, сказано, що в «Раді переважають більшовики». (Второй Всероссийский съезд Советов, 1957, стор. 364). Що ж до трьох формул, внесених у список (Там же, стор. 396), то вони відбивають різні думки, які висловлювалися у Раді під час обговорення питання про владу. Із 70 її членів 37 чоловік обстоювали перехід влади до Рад, 31 — коаліційну владу і лише 2 депутати вимагали зосередження керівництва країною в руках демократії. Тому не буде помилкою приєднати цю Раду до числа тих, що стояли в даному питанні на точці зору більшовиків.

65. В анкеті більшовицької фракції з'їзду делегат Троянський записаний есером-інтернаціоналістом. До списку делегатів він внесений як меншовик-інтернаціоналіст. Правильно визначити його партійність допомагає місцева газета, яка повідомляла про те, що 17 жовтня Рада обрала своїми представниками на з'їзд більшовика Залмаєва і меншовика Троянського. («Донецкая мысль», 19 жовтня 1917 р.).

66. В українській радянській історіографії зазначену Раду взагалі не враховували. Дослідники, очевидно, змішували її з Радою м. Юр'єва (Тарту, Естонська РСР). Тимчасом у Василівській волості Слов'яносербського повіту при Юр'ївському заводі (тепер Комунарськ) була підрайонна Рада Р. і С.Д., яка об'єднувала до 10 тис. робітників. («Луганский листок», 31 травня 1917 р.). Рада при Юр'ївському заводі делегувала в Петроград меншовика Плужникова. Резолюція, прийнята нею 12 жовтня, вимагала створення однорідної соціалістичної влади. («Заря», 18 жовтня 1917 р.).

Ю. М. ГАМРЕЦЬКИЙ

Спогади

С. Т. ХАВКІН

КИЇВСЬКІ БІЛЬШОВИКИ В БОРОТЬБІ ЗА ВЛАДУ РАД (1917—1918 рр.)

Після Лютневої буржуазно-демократичної революції Київська більшовицька організація вийшла з підпілля загартованою в боротьбі з царським самодержавством. В її складі були досвідчені революціонери-підпільники, і вона користувалась значним авторитетом серед робітників київських підприємств.

6 березня 1917 р. відбулися перші легальні партійні збори Київської організації РСДРП(б), які заслухали звіт про роботу підпільного комітету і обрали новий міський комітет. Незабаром було створено шість районних комітетів партії: Міський, Подільський, Деміївський, Печерський, Шулявський та Лук'янівський.

До складу бюро Міського районного комітету, створеного в березні 1917 р., входили: Л. Картвелішвілі — голова, З. Красильщикова — секретар, В. Довнар-Запольський, Й. Лапідус, С. Хавкін. Дещо пізніше в бюро були введені І. Кулик і Сирота.

Було створено і партійний районний клуб, який, як і райком, містився в приміщенні Київського університету. В клубі не лише читались лекції, реферати, доповіді: тут діяла бібліотека, відбувалися засідання і партійні збори, збиралися члени студентської фракції при Київському комітеті партії — В. Довнар-Запольський, Я. Гамарник, О. Горвіц, В. Логінов, М. Зарніцин та ін. В приміщенні клубу засідав перший Київський міськком Соціалістичної спілки робітничої молоді III Інтернаціоналу, обраний у жовтні 1917 р. До складу комітету входили т.т. С. Мальчиков, М. Ратманський, Я. Меніс, С. Білокриницький, М. Дубасов, Г. Сидоренко.

Партійна організація Міського району спочатку не була численною (близько 200 чоловік), але вона спиралась на широкий актив робітників, солдатів, молоді. Кожний з нас, де б не працював, робив усе для посилення партійної організації та її впливу на маси. Незабаром ми отримали підкріплення за рахунок товаришів, які повернулися з тюрем і заслання: І. Смирнов (Ласточкін), О. Горбачов, М. Реут, Г. Слуцька, М. Майоров, В. Сапожникова, В. Чернявський, Б. Факторович, Г. Приворотський, Р. Цивліна та багато інших. Поповнювались наші ряди і за рахунок товаришів, які повернулись з еміграції: І. Кулик, А. Портнов, Сирота, Агроскіна та ін.

Особливу увагу Київська партійна організація приділяла поповненню рядів партії з числа найбільш свідомої частини робітників і солдатів. Кожний бажаючий вступити до лав партії повинен був мати усну рекомендацію одного з членів партії або профспілки.

Так, на підприємстві Альшимовського (Хрещатик, 6), де після Лютневої революції я працював кравцем, членів партії, крім мене, не було. Але незабаром тут виник партосередок. В партію вступив робітник

т. Мамас, слідом за ним ще двоє, один з них військовополонений — чех. З нашою допомогою на фабрику робітником влаштувався комуніст І. Шапіро. Наш партосередок користувався великим впливом серед робітників. За його рекомендацією мене було обрано головою фабкому і депутатом Київської Ради робітничих депутатів.

Величезне значення в житті нашої партії мали Квітневі тези В. І. Леніна, в яких вождь революції теоретично обґрунтовував конкретний план боротьби за переростання буржуазно-демократичної революції в соціалістичну. В Київській партійній організації тези широко обговорювались, в ході чого з'ясувалося, що серед частини керівників організації були люди, не згодні з ленінськими тезами, і під впливом таких осіб Київський комітет партії виніс рішення, яке вважало Квітневі тези неприйнятними. Проте 15 квітня 1917 р. в приміщенні Вищих жіночих курсів відбулися загальноміські партійні збори Київської організації РСДРП(б), які відхилили резолюцію Київського комітету і запропонували йому опублікувати текст тез у газеті «Голос соціал-демократа» та призначити в найближчі дні збори для детального їх обговорення.

Наш районний партійний комітет проводив велику роботу для посилення більшовицького впливу серед трудящих мас. Ми складали і друкували відозви, виступали на робітничих зборах і мітингах, розповсюджували більшовицькі друковані видання. В боротьбі партії за маси використовувались найменші можливості. Своєрідною трибуною на Думській площі (нині площа ім. Калініна), де часто відбувались мітинги, був постамент, що залишився від скинутого революційним народом пам'ятника царському сатрапу Столипіну. З цієї імпровізованої трибуни можна було почути істеричні вигуки анархістів: «Геть владу! Геть гроші! Хай живе анархія!», з неї меншовики і есери обливали брудною лайкою більшовиків, звинувачуючи їх у зраді Батьківщини, називаючи їх німецькими шпигунами. Виступали кадети, чорносотенці-монархісти і т. д. Обурені відвертими контрреволюційними закликами, робітники і солдати частенько проганяли таких промовців.

Наша організація також використовувала цю трибуну для пояснення масам політики та мети більшовицької партії. Для цього райком партії виділяв агітаторів. Серед них був і я. Але часто більшовики виступали не за завданням партійної організації. Кожен комуніст вважав своїм обов'язком у будь-який момент дати відсіч ворожій агітації. Подібні мітинги, як правило, починаючись в 7—8 год. вечора, тривали до півночі і збирали великі маси народу.

В 1917 р. в Києві склалася своєрідна ситуація. Поряд з органами Тимчасового уряду, Радою робітничих і солдатських депутатів існувала буржуазно-націоналістична Центральна рада на чолі з Винниченком, Грушевським, Петлюрою. Рада повела роботу по зміцненню свого впливу, створювала «трудові ради», формувала підрозділи «вільного козацтва». Це вимагало від київських більшовиків ведення боротьби не тільки з меншовиками і есерами, але й з буржуазними націоналістами з Центральної ради — українськими есерами та есдеками.

Наприкінці червня 1917 р. для переговорів з Центральною радою в Київ прибула група міністрів Тимчасового уряду на чолі з Керенським. Свій приїзд Керенський хотів використати і для боротьби з більшовиками, вплив яких невпинно зростав. Свій виступ на великому мітингу в кінотеатрі Шанцера (на Хрещатику) він спрямував проти нашої партії, закликав до підписки на «позику свободи», кошти від якої йшли на продовження імперіалістичної війни. Група товаришів, серед яких був і я, влаштувала промовцеві обструкцію. Разом з Керенським до

Києва приїздив і один з лідерів меншовицької партії А. Церетелі. Але ці «гастролі» не посилили впливу меншовиків на трудящих.

Значною подією в житті більшовицької організації Києва була підготовка і проведення червневої демонстрації трудящих міста. В опублікованій напередодні відозві Київський комітет РСДРП(б) вказував, що над революційними завоюваннями нависла загроза з боку буржуазії.

Вранці 18 червня робітники, революційно настроєні військові частини з оркестрами вийшли на вулиці.

Демонстранти йшли, співаючи революційних пісень, несучи червоні прапори і лозунги: «Вся влада Радам!», «Геть 10 міністрів-капіталістів!», «Геть політику угодовства з буржуазією!» та ін.

Колони пройшли вулицями Володимирською, Фундуклівською (нині вул. Леніна), Хрещатиком. На Думській площі юнкери й офіцерство намагались викликати демонстрантів на збройну сутичку. Проте марно. Демонстранти підійшли до Маріїнського палацу, перед яким на площі відбувся великий мітинг. Демонстрація ще раз показала готовність київського пролетаріату виступити на захист революційних завоювань.

Всупереч волі трудящих, які прагнули до миру, Тимчасовий уряд розпочав наступ військ на фронті. Провал наступу, тяжкий стан економіки країни прискорили визрівання революційної ситуації. 3—5 липня пітерські робітники й солдати знову вийшли на вулицю з вимогою передачі влади Радам. Їх зустріли кулі. Мирний період розвитку революції закінчився.

Контрреволюційні елементи підняли голову і в Києві. 6 липня за розпорядженням властей банда юнкерів зайняла приміщення Київського комітету РСДРП(б) (колишній царський палац). Більшовики О. Горвіц і Е. Каплан, що саме перебували там, були заарештовані. У відповідь на протест більшовиків проти подібних дій голова Київського виконкому Ради робітничих депутатів есер Незлобін заявив, що «таких мерзотників, як більшовики, слід арештовувати».

Почалося цькування більшовицької преси. На Думській площі було розгромлено газетний кіоск. Нашу активістку С. Баран (Горбачову), яка там продавала більшовицькі газети, побили юнкери. Ми, кілька більшовиків, намагались її захистити, але нас також побили.

В наступ проти робітників перейшли і підприємці. Вони знов почали застосовувати локауті, щоб відгородитись від непокірних, вимагали від новоприбулих довідки з попереднього місця роботи. Фактично знову були введені «чорні списки». В зв'язку з частими локаутами це питання обговорювалось на засіданні Київської Ради робітничих депутатів.

Власті задумали похід проти Центрального бюро профспілок, де більшість належала більшовикам. ЦБ було оголошено незаконною організацією.

Але наступ контрреволюції не залякав більшовиків. Партійна організація міста провела велику агітаційно-роз'яснювальну роботу в зв'язку з виборами до Міської думи.

Серед кандидатів, висунутих більшовиками, були В. Затонський, А. Іванов, Я. Гамарник, І. Смирнов (Ласточкин), М. Голубенко, Д. Іткінд, В. Боженко та ін.

В передвиборчій кампанії партійному комітету доводилось виконувати найрізноманітнішу роботу. Якось після засідання, пізно вночі, члени комітету разом з активістами розклеювали на будинках і парканах міста відозви. При цьому клеїли їх на такій висоті (ходили з невеликими драбинами), щоб їх важко було зірвати або заклеїти меншовицько-есерівськими плакатами.

Незважаючи на всілякі перепони і махінації, до яких вдавалися в процесі передвиборної кампанії меншовики і есери, більшовики отримали на виборах близько 10 тис. голосів, що дало змогу створити в Думі досить міцну більшовицьку фракцію, очолену А. Івановим.

В липневі дні, коли уряд Керенського, меншовики, есери всіляко цькували більшовицьку партію, особливо важливим було пояснити масам ситуацію, яка склалась у країні. В ці дні в Києві з доповіддю про підсумки роботи I з'їзду Рад та лекцією «Правда і наклеп про події в Петрограді» виступав член Центрального Виконавчого Комітету Ради робітничих і солдатських депутатів, більшовик М. В. Криленко. З доповіддю про становище на фронті він виступив на засіданні Київської Ради робітничих і солдатських депутатів. М. В. Криленко закликав покінчити з політикою угодовства з буржуазією і встановити революційну диктатуру.

Щоб прикрити підготовку контрреволюційного перевороту, 12 серпня в Москві буржуазія скликала Державну нараду. На знак протесту проти цього випадку реакції партійна організація Києва закликала трудящих міста до одноденного загального страйку. Напередодні його страйковий комітет (до його складу входив і я) зібрав представників підприємств з метою забезпечення одночасного і організованого припинення будь-якої роботи. На підприємства, які не могли своїми силами організувати страйк, надсилались більшовики-агітатори, профспілкові активісти. 12 серпня життя в місті завмерло. Страйк-протест перетворився на могутню демонстрацію солідарності трудящих.

Велике значення в період підготовки Жовтневої революції партійна організація міста приділяла роботі професійних спілок. В ряді спілок вплив більшовиків був дуже великий. На чолі профспілки металістів став О. Горбачов, шкіряників — О. Сивцов, золото-сріблярів — В. Чернявський, деревообробників — М. Леонтьєв і В. Боженко, харчовиків — Б. Коган, друкарів — І. Перепечко. В Центральному бюро профспілок також була більшість більшовиків. Там працювали І. Минчин, Г. Сапожников, В. Чернявський, М. Майоров, М. Реут та ін.

Велика група чудових більшовиків-організаторів працювала в профспілці швейників. Це були І. Смирнов (Ласточкин), М. Реут, А. Медущенко, сестри Д. і М. Іткінд, Т. Маланіна, М. Майоров, Д. Дельдман, С. Брегман, А. Хабинський та ін. Діяли культурно-освітня, економічна, конфліктна комісії, які до своєї роботи залучали широкий актив робітників.

В липнево-серпневі дні, коли реакція підняла голову, підприємці перейшли в наступ, намагаючись знизити заробітну плату в умовах невпинного зростання цін. У зв'язку з цим наша спілка швейників оголосила загальний страйк кравців м. Києва. Київська партійна організація приділяла цьому страйку велику увагу, оскільки страйкарі поряд з економічними висували політичні вимоги. Було створено страйковий комітет, головою якого обрано І. Смирнова (Ласточкина), заступником — мене.

Страйк тривав понад місяць. Власники підприємств не йшли ні на які поступки, намагаючись задушити його голодом. Однак робітники перемогли. Тільки на підприємстві Альшимовського, де працювало 80 робітників, страйк тривав три місяці. Власник, погодившись задовольнити вимоги страйкарів, заявив, що мене, одного з керівників страйку, він на роботі не відновить. Правління профспілки з ним не погодилось і вирішило продовжувати страйк до задоволення всіх вимог. Страйк закінчився тільки після перемоги Жовтневої революції, і я повернувся на підприємство, але вже як представник робітників, які здійснювали контроль над виробництвом.

Зростав наш вплив і серед солдатів, яким остогидла тривала війна за чужі народу інтереси. Солдати 3-го авіаційного парку, артилерійського дивізіону, 148-ї Воронезької дружини на мітингах ухвалювали резолюції протесту проти війни, вимагали передачі влади Радам.

Яскравим прикладом, що красномовно свідчить про настрої солдатських мас та солідарність з ними трудящих Києва, були події, які розгорнулись наприкінці літа 1917 р. у зв'язку з процесом над солдатами, які відмовились виконати наказ Тимчасового уряду про наступ на фронті. 77 солдатам-гренадерам на чолі з головою полкового комітету штабс-капітаном Дзевалтовським, який користувався великим авторитетом і повагою серед солдатів, загрожувала смертна кара. Саме такого вирок вимагали прокурор і комісар Тимчасового уряду.

З цього приводу київські більшовики розгорнули широку агітаційну роботу.

Протягом усього судового процесу біля приміщення суду відбулись мітинги. Робітники і солдати, присутні в залі суду, відкрито виявляли свою солідарність з підсудними. В останній день процесу, коли мав бути зачитаний судовий вирок, Київський комітет партії організував масову демонстрацію трудящих міста. Всю Софіївську (нині ім. Богдана Хмельницького) площу і підходи до неї заповнили демонстранти, які несли прапори, лозунги протесту. Під натиском народних мас суд виправдав гренадерів. Це була блискуча перемога Київської партійної організації.

Незабутнім було засідання Київської Ради робітничих депутатів, на якому депутати вітали звільнених солдатів. Прийнята резолюція вимагала укладення перемир'я на всіх фронтах.

Тільки-но в Київ долетіла звістка про перемогу збройного повстання в Петрограді, було створено ревком і розроблено план повстання. Бої почалися 29 жовтня і точилися три дні. Центром повстання став завод «Арсенал». В результаті повстання війська Тимчасового уряду були розгромлені. Проте влада Рад у Києві не була встановлена. Владу захопила Центральна рада, в розпорядженні якої зосереджувались великі збройні сили. Але київський пролетаріат не змірився з цим. У ніч з 15 на 16 січня 1918 р. в місті почалося збройне повстання. Центром його знову став завод «Арсенал». На вулицях з'явилися барикади. Незважаючи на впертий опір робітників, перевага була на боці Центральної ради. 21 січня гайдамаки увірвались на «Арсенал» і влаштували жорстоку розправу над повсталими. Та торжествувала реакція недовго. 26 січня в місто вступили радянські війська. Радянська влада в Києві була відновлена.

Київський пролетаріат з великими почестями проводжав в останню путь товаришів, які віддали своє життя за перемогу. Поховання відбулося в Маріїнському (нині Радянському) парку. Під звуки траурного маршу близько 500 труп одну за одною опускали в братську могилу. Похорон перетворився на величезну демонстрацію трудящих. На могилі загиблих товаришів робітники й солдати поклялись довести до кінця справу пролетарської революції.

Але Радянська влада в Києві проіснувала недовго. За угодою з Центральною Радою Україну окупували німецько-австрійські війська.

Збереглося в пам'яті останнє засідання Київської Ради робітничих і солдатських депутатів, на якому від імені Народного Секретаріату України виступила Є. Б. Бош. Вона заявила, що коли ми навіть змушені будемо відступити, вороги пануватимуть недовго, що народ України не підкориться німецьким окупантам. Ці слова, сповнені глибокої віри у вільнолюбство українського народу, цілком підтвердили наступні революційні події.

З приходом німецько-австрійських військ були реставровані старі капіталістичні порядки. Всі завоювання робітників — 8-годинний робочий день, свобода друку, зборів — були зведені нанівець. Буржуазія міста знову зажила звичним привільним життям. Буржуазно-меншовицька преса не зупинялась ні перед чим, щоб звести наклеп на більшовицьку партію. Вважаючи, що з більшовиками покінчено, меншовики вирішили приборати до своїх рук керівництво профспілковим рухом. Вже через кілька днів після окупації вони скликали в міській Думі загальні збори спілки швейників для переобрання правління спілки. Несподівано в залі з'явилась тепло зустрінута присутніми група робітників цієї профспілки, які залишилися для підпільної роботи. Вони дали рішучу відсіч меншовикам, внаслідок чого переважна більшість обраного правління складалася з більшовиків, або тих, хто їх підтримував.

Меншовики ніяк не могли змиритися з таким становищем. Член правління спілки меншовичка Дацковська вмістила в газеті замітку про те, що профспілку швейників знову захопили більшовики. Опублікування такої замітки в умовах окупації, коли партія перебувала в підпіллі, означало пряму провокацію.

Незважаючи на умови німецької окупації, зрадницьку політику меншовиків і їм подібних, Київська більшовицька організація дедалі ширше розгортала підпільну роботу, зокрема відновила всі шість районних комітетів партії.

В травні 1918 р. в Києві відбувся з'їзд профспілок України, на якому більшовицька фракція складалася з 60 чоловік. На з'їзді більшовикам довелося вести напружену боротьбу з меншовиками, з їх намаганнями захопити керівництво профспілками України.

Щоб мати якесь легальне прикриття для підпільної діяльності, я влаштувався на роботу в офіцерське військово-економічне товариство. Там уже працювали інші більшовики-підпільники. Але скоро поліція вистежила нас. Довелося на деякий час залишити Київ. Київський комітет партії відрядив мене в район Проскурова, Жмеринки, Волочиська для організації партизанського руху. В готелі Проскурова, де я зупинився, мене заарештували разом з групою місцевих більшовиків-підпільників. На допиті з'ясувалося, що нас підозрюють у розповсюдженні фальшивих грошей. Але оскільки доказів не було, то, відібравши документи, мене випустили. Залишатись у місті було небезпечно, і я вирушив до Києва, хоча знав, що місто на військовому становищі і без спеціальної перепустки в'їзд до нього заборонено.

Довелось піти на хитрість. Здається, у Вінниці я заявив у жандармському відділенні, що мене в дорозі пограбовано і попросив жандарма телеграфувати про це по лінії. Виходячи, я ніби знечів'я спитав, чи не можу отримати довідку про те, що у мене вкрадено документи і речі. На щастя, я отримав такий документ, і він послужив мені перепусткою для в'їзду в Київ.

Коли я розповів про цю пригоду С. Косіору і М. Майорову в Київському комітеті партії, вони щиро сміялися, розглядаючи «перепустку».

Влітку 1918 р. розгорнулась робота по скликанню I з'їзду Комуністичної партії України. Враховуючи те, що я свого часу працював у підпіллі на Поліссі, мене направили в Поліську (Гомельську) партійну організацію з метою забезпечення її участі у з'їзді.

Півстоліття відділяє нас від того часу, коли робітники і селяни нашої країни під керівництвом Комуністичної партії, піднявшись на штурм капіталізму, взяли владу в свої руки. Багато перешкод було на нашому шляху. Але наш народ, наша партія вистояли в цій боротьбі і зараз впевнено ідуть до нових висот світлого майбутнього.

ОГЛЯД ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

УКРАЇНА В СУЧАСНІЙ РУМУНСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ

У плідному науковому доробку румунських істориків повоєнних років знайшла своє відображення і українська тематика, багатовікові зв'язки між українським та румунським народами.

У працях, написаних до 1944 р., на догоду антирадянській пропаганді всіляко спотворювалась історія дружніх зв'язків з російським, українським та іншими народами Радянського Союзу. «З українським народом наш народ має глибокі зв'язки, що виходять з історичних традицій і взаємної поваги...», — писала газета «Скинтейя», — орган румунських комуністів, — і можливо, що саме глибокий зміст і велике значення тієї дружби для нашого народу примушували верховодів старого режиму в нашій країні нічого не робити для того, щоб народ знав про неї, і, навпаки, вони робили все для того, щоб приховати її та применшити її значення»¹.

Отже, тим більш важливо, що в післявоєнний період румунські історики розпочали об'єктивні висвітлення вікових зв'язків між народами СРСР та Румунії з марксистсько-ленінських методологічних позицій.

У XVI—XVII ст. румунський народ вів нерівну боротьбу з турецькими загарбниками. І не раз на допомогу йому приходили запорозькі козаки. Однак, всупереч історичним фактам, румунські² та, до речі, й українські³, буржуазні історики зображали козацькі походи в Молдову як «авантюристичні» з метою захоплення влади та грабежів.

В опублікованій у 1954 р. статті Є. Стенеску «Військове співробітництво румунів та козаків в останній чверті XVI ст.»⁴ спростовуються такі погляди. На основі румунських і українських джерел автор доводить, що козацькі походи в Молдову діставали широку підтримку з боку народних мас румунських князівств, і робить висновок, що основним фактором в антитурецькій боротьбі румунського народу в останній чверті XVI ст. було військове співробітництво з козаками. Такої ж думки дотримуються і радянські історики⁵. На багатьох фактах Є. Стенеску показує, що, починаючи з 1574 р., спільні дії козаків і румунів кілька разів ставили під загрозу саме існування султанського панування над Молдовою та Волощиною і примушували Туреччину вжити крайніх заходів для збереження тут своєї влади.

Українсько-румунське бойове побратимство наприкінці XVI ст. знайшло своє висвітлення і в монографії Діну К. Джуреску «Йон-Воде Хоробрий»⁶, про яку вже йшлося на сторінках нашого журналу⁷.

Д. Джуреску на яскравих прикладах змалював лицарство запорожців, очолених гетьманом Іваном Свірчевським, у боях спільно з молдаванами проти султанських військ. Саме через це пізніше польська дворянська історіографія намагалася зобразити загін І. Свірчевського як польсько-шляхетський. Ця версія поширилась, дійшла до наших часів і знайшла своїх прихильників навіть серед українських істориків. Д. Джуреску переконливо доводить її безпідставність.

Монографія Діну Джуреску спростовує твердження щодо авантюристичних цілей козацьких походів у Молдову. Шкода, що цю працю не перекладено на українську мову і вона не стала надбанням нашого читача.

¹ Газ. «Scînteia», 28 серпня 1956 р.

² N. Jorga. Pretendenții domnești în secolul al XVI-lea, «Analele Academiei Române», t. XIX, seria II, București, 1897, стор. 202—204, 234—238.

³ М. Грушевський. Історія України-Руси, т. 7, Київ — Львів, 1909, стор. 147—150.

⁴ E. Stănescu. Colaborarea militară dintre romini și cazaci în ultimul sfert al veacului al XVI-lea, «Studii. Revistă de istorie și filozofie», 1954, № 3, 4.

⁵ История Молдавии, т. 1, Кишинев, 1951; Н. А. Мохов. Боевое содружество украинских казаков и молдаван в 70—80-х годах XVI в. и деятельность И. Подковы, «Ученые записки Института истории, языка и литературы Молдавского филиала АН СССР», т. VI (серия историческая), Кишинев, 1957, та ін.

⁶ Dinu C. Diurescu. Ion Vodă cel Viteaz, București, 1963.

⁷ «Український історичний журнал» (далі — «УІЖ»), 1966, № 1, стор. 153.

Виключно на українських джерелах створена праця проф. Михайла Дана «Історія приднаїнських князівств за українськими літописами»⁸. Спираючись на літопис Само-видця, «Коротке описання Малоросії» та «Зібрання історичне» С. Лукомського, порівнюючи їх відомості з даними румунських джерел, проф. М. Дан висвітлює історію своєї країни XVI—XVII ст., зокрема зв'язки українського та румунського народів у цей період. Вперше в румунській історіографії так широко показано спільну боротьбу румунів і козаків проти турецьких загарбників за Йона Лютого і відносини України з Молдовою за Богдана Хмельницького, дається об'єктивна оцінка взаємовідносинам українського і румунського народів у XVI—XVII ст.

На жаль, М. Дан не використав інші українські літописи, зокрема Григорія Грабянки та Самійла Величка, в яких відображено події цього періоду. Вихід у світ такої праці наводить на думку про доречність написання українськими науковцями розвідки з історії України за румунськими літописами. Адже в хроніках румунських літописців є чимало відомостей з історії України. Мирон Костін, наприклад, детально змалював національно-визвольну війну українського народу під проводом Богдана Хмельницького, учасником якої він був сам. До речі, клузький історик Константін Еня в одній з своїх праць⁹ зробив вдалу, на наш погляд, спробу простежити, як румунські літописці відобразили саме ці події. Проаналізувавши хроніки Мирона Костіна, Георга Шінкая, Йозефа Кемени, Джордже Крауса та інших румунських літописців, К. Еня показав, що вони, як представники й ідеологи правлячих класів, не могли об'єктивно висвітлити Визвольну війну українського народу, але даючи їй негативну оцінку, змушені були однак визнати видатні державні й військові здібності Богдана Хмельницького.

На жаль, К. Еня обмежився 1648—1654 роками. Це тільки підтверджує необхідність такої розвідки, про яку ми говорили вище.

Визвольна війна, хоч і короткий, але найскладніший період в історії українсько-румунських зв'язків. Ведучи тяжку національно-визвольну війну проти шляхетської Польщі, Богдан Хмельницький разом з тим втручався і в справу Молдови, про що свідчать його стосунки з господарем Василем Лупу. Характерним при цьому було те, що дружні та навіть родинні відносини між ними (Тимош Хмельницький був одружений з дочкою В. Лупу Руксандрою) чергувалися з ворожнечею. І ці події в істориків минулого знайшли найбільш суперечливі пояснення, з одного боку, такі дії Б. Хмельницького трактувались бажанням «увійти в освічений світ шляхом породичання з Василем Лупу», з другого, намаганням гетьмана України загарбати Молдову¹⁰.

М. С. Грушевський мотивував це союзницькими зобов'язаннями перед кримським ханом, який 1650 р. напав на Молдову, а козацьке військо, згідно з договором про взаємодопомогу, змушене було теж виступити в похід. «З становища козацької політики,— пише М. Грушевський,— він не був потрібний»¹¹.

Щоправда, Грушевський визнає політичне значення для України союзу з Молдовою, якого добивався і добився Б. Хмельницький, однак пише, що у гетьмана план цього союзу народився «припадково» вже внаслідок «такого ж самого припадкового козацького походу на Волощину»¹².

Історики соціалістичної Румунії приділили чимало уваги відносинам між двома країнами всередині XVII ст. Правильну, об'єктивну оцінку дали їм Т. Йонеску-Нишков і А. Константінеску в статті «Політичні зв'язки між Молдовою і Росією за часів Василя Лупу»¹³, показавши їх як намагання Б. Хмельницького здійснити політичний союз між двома країнами, що диктувалось тодішнім військово-політичним становищем України. Вірно схарактеризовані авторами причини, що впливали на впровадження в життя цієї ідеї козацького гетьмана, а точніше гальмували її здійснення. Це — протидія з боку Польщі, Туреччини, Трансильванії і Волощини, які спочатку виявляли закулісний тиск на молдавського господаря, а пізніше, коли ідея Б. Хмельницького стала реальною дійсністю, ці держави вирішили силою відняти у В. Лупу престол і цим розірвати союз між козаками й молдаванами.

Відносини України з Молдовою за Богдана Хмельницького висвітлюються ще в

⁸ М. Дан. *Știri privitoare la istoria țărilor române în cronicile ucrainene*, «Studii și materiale de istorie medievă», vol. II, București, 1957.

⁹ С. Енеа. *Războiul de eliberare națională dus de poporul ucrainean între anii 1648—1654 și Bogdan Hmelnițki în cronicile din țara noastră*, «Studia Universitatis Babeș-Bolyai», seria IV, fasc. 1, 1959, Historia.

¹⁰ Детальніше див. Н. Мохов. *Очерки истории молдавско-русско-украинских связей*, Кишинев, 1961, стор. 95—96.

¹¹ М. Грушевський. *Історія України-Русі*, т. IX, частина 1-а, К., 1928, стор. 85.

¹² Там же, стор. 95. Волощиною в старі часи на Україні звали Молдову.

¹³ Т. Г. Йонеску-Нишcov și А. Константінеску. *Relațiile politice între Moldova și Rusia în timpul lui Vasile Lupu*, «Relațiile româno-ruse în trecut», București, 1957.

одній статті цих авторів — «300-річчя укладення першого договору про союз Молдови та Росії»¹⁴.

Українсько-румунські зв'язки в середині XVII ст. — тема досліджень Лідії Демень-Мешкової. У статті «Про участь румунів у Запорізькому війську Богдана Хмельницького»¹⁵ вона висвітлює одну з яскравих сторінок славної дружби між українським і румунським народами, показує, що було чимало козаків румунського походження, які брали активну участь у боротьбі українського народу за своє національне визволення в період 1648—1654 рр.

Вперше в історичній науці Л. Демень-Мешкова висвітлює у праці «Відносини між сейменами і козаками під час народного руху 1655 року на Волощині»¹⁶ вплив національно-визвольного руху на Україні в середині XVII ст. на розгортання народного руху на Волощині. Піднявши повстання, сеймени (наймана піхота Волощини) звернулись за допомогою до Б. Хмельницького, але той в силу об'єктивних причин не подав допомоги повстанцям, хоч і засуджував придушення повстання феодалами Волощини і Трансільванії, оскільки вважав, що сеймени могли б стати його союзником в боротьбі з турецько-татарськими військами.

Українсько-румунські економічні зв'язки у минулі віки — тема найменш досліджена в історії відносин двох народів. Тому тим більший інтерес становлять ті нечисленні праці, що спеціально присвячені цьому: К. Еня «Румуно-російські економічні відносини в середині XVII ст. Торгова привілея 1656 року»¹⁷ і «Румуно-російські торговельні зв'язки в другій половині XVII ст.» Т. Йонеску-Нішкова і А. Константінеску¹⁸, «Дані про румуно-українські і румуно-російські торговельні відносини наприкінці XVIII ст.» А. Віану¹⁹ і «Румуно-російські торговельні зв'язки в XVIII ст. до 1774 р.» К. Шербана²⁰. Питання еміграції румунського селянства на Україну в XVIII ст. присвячена стаття А. Віану²¹.

Про економічні та політичні зв'язки України й Молдови у XV ст. йдеться у праці «Відносини між Молдовою та Росією за часів Стефана Великого»²², автор якої В. Костакел торкається також українсько-румунських культурних зв'язків XV ст., зокрема висвітлює діяльність відомого діяча культури обох народів Гаврила Цамблака.

Важливе місце в румунській історіографії займають праці, присвячені співробітництву народів РСР і Румунії в галузі науки і культури. Це передусім праці відомого румунського вченого-академіка П. Константінеску-Яш «Вплив стародавньорумунського будівельного мистецтва на стародавньорумунську архітектуру», «Румуно-російські культурні зв'язки в минулому» і «Віковічна дружба»²³⁻²⁴. Друга з названих праць відзначена в Румунії Державною премією. Праці вченого високо оцінила й радянська наукова громадськість²⁵.

Над вивченням українсько-румунських культурних зв'язків у минулому дуже

¹⁴ Tr. Ionescu-Nișcov și A. Constantinescu. 300 de ani de la încheierea primului tratat de alianță dintre Moldova și Rusia, журн. «Studii. Revistă de istorie» (далі — «Studii»), 1956, № 5.

¹⁵ L. Demeny-Meșkova. Despre participarea rominilor în oastea căzăcească a lui Bogdan Hmelnițki, «Studii», 1963, № 6.

¹⁶ L. Demeny-Meșkova. Relațiile seimenilor cu cazacii în timpul mișcărilor populare din 1655 în Țara Românească, «Studii privind relațiile romino-ruse», București, 1963.

¹⁷ C. Enea. Relațiile comerciale romino-ruse la mijlocul secolului XVII. Prilegiul comercial din 1656, «Studii universităților Victor Babeș et Bolyai», series IV, fasc. 2, Historia, Cluj, 1958.

¹⁸ Tr. Ionescu-Nișcov și A. Constantinescu. Relații comerciale romino-ruse în a doua jumătate a secolului al XVII-lea, «Analele romino-sovietice, istorie», 1956, № 3.

¹⁹ A. I. Vianu. Cu privire la relațiile comerciale romino-ucrainene și romino-ruse la sfîrșitul secolului al XVIII-lea, «Studii privind relațiile romino-ruse și romino-sovietice», București, 1958.

²⁰ C. Șerban. Din istoria relațiile comerciale romino-ruse în secolul al XVIII-lea (pînă la 1774), «Studii privind relațiile romino-ruse», București, 1963.

²¹ A. I. Vianu. Cîteva date privitoare la emigrarea rominilor în sudul Rusiei în secolul al XVIII-lea, «Studii privind relațiile romino-ruse», București, 1963.

²² V. Costachel. Relațiile dintre Moldova și Rusia în timpul lui Ștefan cel Mare, «Studii cu privire la Ștefan cel Mare», București, 1956.

²³⁻²⁴ P. Constantinescu-Jași. Influența vechii arhitecturi rusești asupra vechii arhitecturi românești, București, 1951; його ж, Relațiile culturale romino-ruse din trecut, București, 1954; його ж, O prietenie de veacuri, București, 1957.

²⁵ Рец. І. Орлика (журн. «Вопросы истории», 1956, № 1), Є. Співаковського (журн. «Международная жизнь», 1955, № 11), Ю. Асеева (журн. «Вісник Академії архітектури УРСР», 1952, № 2), А. Торамаіяна (журн. «Вестник истории мировой культуры», 1957, № 5).

плідно працює Магдалена Ласло — автор ряду змістовних праць, що є значним вкладом у румунську україністику²⁶.

Найповніше зміст досліджень М. Ласло викладено у її докторській * дисертації «Румуно-українські літературні відносини XIX — початку XX ст.» Її дослідження «Деякі рукописи творів Сковороди, виявлені в бібліотеках Румунії», а також дві наукових розвідки Т. Йонеску-Нишкова — «Григорій Сковорода і філософські праці Олександра Хиждеу» та «Філософські твори Олександра Хиждеу і український мислитель Григорій Савиц Сковорода» присвячені творчості великого українського філософа²⁷.

Для українського читача значний інтерес становлять статті Д. Струнгару²⁸ і В. Папакостя²⁹, в яких розглядається поширення в румунських князівствах «Граматики словенські» українського філолога Мелетія Смотрицького. Книжка двічі (у 1697 і 1755 рр.) там перевидавалась і значною мірою вплинула на розробку перших румунських граматик, що з'явилися в усіх трьох румунських князівствах: Молдові, Волощині і Трансильванії в XVII—XVIII ст. Як підкреслює Діомід Струнгару «Грамматика...» Смотрицького стала джерелом для перших румунських граматик³⁰.

Не менш цікава і праця професора Бухарестського університету Д. П. Богдана про зв'язки видатного румунського славіста Йона Богдана з ученими нашої країни³¹.

Цінну працю з історії відносин народів СРСР, зокрема України і Румунії від найдавніших часів до середини XIX ст., написав Г. Безвіконі³². Її всебічний аргументований аналіз уже зроблено в радянській історіографії — в рецензії академіка Я. С. Гросула і члена-кореспондента АН Молдавської РСР Є. М. Руссева³³.

Монографія Г. Безвіконі відбиває політичне, економічне й культурне співробітництво румунського та українського народів протягом віків, показує ту велику взаємну користь, що її мали народи двох країн внаслідок дружніх зв'язків.

Найважливіші питання вікових чинників українсько-румунських політичних, економічних і культурних зв'язків коротко висвітлюються і в капітальних колективних працях істориків СРР — однотомиї та п'ятитомної «Історії Румунії»³⁴.

Одним з найбільших досягнень сучасної румунської історіографії є археографічні видання повоєнних років — понад 50 томів з історії Румунії. У ряді цих праць відображено історичне минуле багатьох районів України — колишніх складових частин румунських князівств. Так, «Документи з історії Румунії. Серія А. Молдова»³⁵ (11 томів) охоплюють період з кінця XIV ст. до початку XVII ст. і містять багато важливих даних з історії теперішньої Чернівецької області, а також окремі відомості про інші українські землі — Поділля, Прикарпаття, Придунав'я. З «Документів...» довідуємося про історію окремих населених пунктів Буковини: про феодалну залежність та повинності, розвиток господарства, торгівлю і т. д. У IV т. за XVI ст., наприклад, вміщено іменний список селян, які платили податок по всіх 22 областях тодішньої

²⁶ M. Laszlo. Șevcenco în România, «Studii și cercetări de istorie literară și folclor», 1961, № 4; іі ж, Opiniile lui C. Dobrogeanu-Gherea despre opera lui Taras Șevcenko, «Studii de literară universală», 1962, t. IV; іі ж, B. P. Hasdeu despre folclorul ucrainean, журн. «Romanoslavica», 1964, XI; іі ж, Problemele emancipării femeii în opera lui O. Kobilianska, «Analele universității București», 1960, № 18; M. Laszlo. До питання про українсько-румунські зв'язки у другій половині XIX ст., «УІЖ», 1962, № 5; Дослідження українського фольклору в Румунії, журн. «Народна творчість та етнографія», 1965, № 1; Шевченко на сторінках соціалістичних публікацій в Румунії в другій половині 19 ст., журн. «Радянське літературознавство», 1961, № 2, та ін.

* В СРР вчена ступінь доктора наук відповідає ступеню кандидата наук у Радянському Союзі.

²⁷ M. Laszlo. Cîteva din scrierile lui Skovoroda aflate în manuscris în bibliotecile din România, журн. «Romanoslavica», 1965, XII; Tr. Ionescu-Nișcov. Scrierile filozofice ale lui Alexandru Hasdeu și gînditorul ucrainean Grigorie Savici Skovoroda, журн. «Romanoslavica», 1965, XII; його ж, Григорій Сковорода і філософские работы Александра Хиждеу, журн. «Romanoslavica», 1958, II.

²⁸ D. Strungaru. Gramatica lui Smotrițki și prima gramatică romîneasă, «Romanoslavica», IV, București, 1960.

²⁹ V. Papacostea. O școală de limbă și cultură slavonă lui Țirgoviste în timpul domniei lui Matei Basarab, «Romanoslavica», București, 1962, V.

³⁰ D. Strungaru. Назв. праця, стор. 306.

³¹ D. P. Bogdan. Legăturile slavistului Ioan Bogdan cu Rusia, «Studii privind relațiile romîno-ruse», București, 1963.

³² G. Bezviconi. Contributii la istoria relațiilor romîno-ruse (din cele mai vechi timpuri pînă la mijlocul secolului al XIX-lea), București, 1962.

³³ Журн. «Вопросы истории», 1963, № 9.

³⁴ Istoria României, București, 1948; Istoria României, vol. II, București, 1962; vol. III, București, 1964.

³⁵ Documente privind istoria României. Seria A. Moldova. Veacul XIV—XV, vol. I—II, București, 1954; Veacul XVI, vol. I—IV, București, 1951—1953; Veacul XVII, vol. I—V, București, 1951—1956; vol. I (1621—1625), București, 1957.

Молдови, в тому числі по Чернівецькій і Хотинській (док. 5), розрахунок податку по всіх цих областях (док. 24), відомості про продаж худоби у 1591 р. (док. 25) та ін.³⁶

В Серії А також є документи, що свідчать про відносини України з Румунією (т. III за XVI ст. док. №№ 116, 121, 374, 410, 428, 490, 502, 514; т. II за XVII ст., док. №№ 43, 217, 218; та ін.).

Знавець історії Буковини Ф. П. Шевченко в рецензії на це багатотомне видання підкреслює важливість документів, опублікованих у серії «Молдова», для вивчення феодального періоду на Буковині³⁷.

Окремі відомості з історії Закарпаття містить 6-томна «Серія Ц. Трансильванія»³⁸. Винятковий інтерес для українського читача становить виданий 1962 р. том «Документів з історії Румунії. Зібрання Євдоксіу Хурмузакі * (нова серія)», що охоплює 1770—1796 рр.³⁹ У ньому подано цікаві статистичні дані про жваву торгівлю наприкінці XVIII ст. румунських князівств з українськими містами — Києвом, Ніжином, Полтавою, Миргородом, Єлисаветградом, Черніговом та ін. (док. №№ 109, 116, 133, 143, 154, 159, 163, 192 та ін.). Ці матеріали частково використав А. Віану в своїй праці, присвяченій українсько-румунській торгівлі, про яку ми вже вище згадували⁴⁰.

У 1959—1962 рр. в Румунії вийшов п'ятитомник документів і матеріалів про антитурецьке повстання 1821 р. під проводом Тудора Владмиреску⁴¹. Надзвичайно цікавий четвертий том, де відображено діяльність гетеристів на Україні. Таємне товариство — «Філіке Гетерія», як відомо, було засноване 1814 р. в Одесі і діяло тут до початку повстання.

Діяльності відомих діячів румунського робітничого руху — К. Доброджану-Геря, Н. П. Зубку-Кодрану, д-ра Русселя (Н. Судзіловський) та ін. присвячена переважна більшість документів першого тома (ч. 1-а) дев'ятитомного видання документів про участь Румунії у війні 1877—1878 рр. проти султанської Туреччини за остаточне визволення з-під її гніту⁴².

Відомості про зв'язки румунських революціонерів цього періоду з робітничими організаціями та революційними гуртками Петербурга, Одеси, Миколаєва та інших міст нашої країни знаходимо в документах №№ 297, 370, 420, 520, 539, 582, 591—592, 645, 649, 657, 659—660 та ін.

Події першої російської революції 1905—1907 рр. знайшли живий відгук в Румунії, де також почалось піднесення революційного руху. Про це розповідається в ряді праць румунських істориків. Одні з них висвітлюють вплив революції 1905—1907 рр. у Росії на піднесення революційного руху в Румунії⁴³, інші — повністю присвячені потьомкцям⁴⁴.

³⁶ Documente privind istoria României. Seria A. Moldova, veacul XVI, vol. IV, (1591—1600), București, 1952.

³⁷ «УІЖ», 1958, № 2, стор. 124.

³⁸ Documente privind istoria României. Seria C. Transilvania, veacul XI—XIII, vol. I—II, București, 1951—1952, veacul XIV, vol. I—IV, București, 1953—1954.

* Є. Хурмузакі (1812—1874) — історик, збирач документів з історії Румунії. Румунська Академія наук ще з минулого століття здійснює їх багатотомне видання.

³⁹ Documente privind istoria României. Colecția Eudoxiu de Hurmuzaki (seria nouă), vol. I (1770—1796), București, 1962.

⁴⁰ О румыно-русских и румыно-советских связях, М., 1960 (пос. переклад).

⁴¹ Documente privind istoria României. Răscoala din 1821, vol. I—V, București, 1959—1962.

⁴² Documente privind istoria României. Războiul pentru independenta, vol I (partea I-a), Starea economică și social politică în ajunul anului 1877, Mișcarea revoluționară (1871—1881), București, 1954.

⁴³ М. Роллер. Prima revoluția burghezo-democratică din Rusia și avântul mișcării revoluționare din România în anii 1905—1907, «Studii și note științifice privind istoria României», București, 1956; P. Constantinescu-Jași. Influența primei revoluții ruse asupra Răscoalei din 1907, «Studii și referate privind Răscoalele țărănești din 1907», București, 1957; D. Hurezeanu. Problema agrară și lupta țăranimii din România (1904—1906), București, 1961, стор. 209—220; Його ж. Influența primei revoluții ruse din 1905—1907 asupra țăranimii din România și căile ei de pătrundere la sate, «Studii», 1959, № 2, 3; V. Cheresteșiu. Influența primei revoluții ruse asupra mișcării revoluționare din România; журн. «Lupta de clasă», 1955, № 1; М. Роллер, В. Керестешу. Революционное движение в Румынии в 1905—1907 гг., «Первая русская революция и международное революционное движение», М., 1955.

⁴⁴ М. Dumitru. Răscoala de pe cuirasatul «Potemchin» și acțiunea muncitorilor din România pentru ajutorarea potemchinistilor, «Studii. Revistă istoria și filozofie», 1952, № 2; T. Udrea. Pagini din viața și lupta marinilor potemkiniști stabiliți în România, журн. «Analele institutului de istorie a partidului de pe lângă CC al PMR» (далі — «Analele...»), 1956, № 2; T. Georgescu și G. Marcu. Potemkinistii în România, București, 1955; М. Ионеску. Потемкинцы в Румынии, журн. «Народная Румыния», 1955, № 6. Підбірка документів: 50 de ani la revoluția populară din Rusia (1905—1907), «Analele...», 1955, № 1.

Зразок високої класової свідомості і пролетарського інтернаціоналізму показали румунські трудящі в роки Жовтневої революції і громадянської війни в нашій країні. Тисячі їх билися в інтернаціональних загонах і полках на боці Червоної Армії.

Діяльності румунських інтернаціоналістів на Україні присвячені праці Р. Дейча, І. Галла, К. Думітреску та Є. Бантя, І. Андроника, академіка М. Роллера, Н. Бирдяну та А. Вайди⁴⁵.

Діяльність румунських революціонерів в Одесі зіграла істотну роль для розвитку робітничого руху й виникнення Комуністичної партії в Румунії у 1921 р. Тому історики СРР, показуючи в своїх дослідженнях боротьбу за створення Румунської комуністичної партії, велику увагу приділяють діяльності румунських революціонерів в Одесі та інших містах України в роки громадянської війни. Кожна праця, присвячена історії Румунії 1917—1921 рр., більшою чи меншою мірою торкається діяльності румунських інтернаціоналістів у нашій країні. Про це розповідають колективні праці з історії Румунської комуністичної партії, підготовлені Інститутом історії партії при ЦК РКП, праці академіків М. Роллера і Константінеску-Яш, монографії та статті К. Кушнір-Міхайлович, В. Лів'яну, стаття А. Дяка, присвячена зв'язкам В. І. Леніна з робітничим рухом Румунії, дослідження Г. Унка про виступи румунських трудящих на захист Радянської країни під час громадянської війни⁴⁶ та інших істориків СРР.

Особливий інтерес викликають праці Міхаїла Г. Бужора — одного з видатних керівників румунських інтернаціоналістів на Україні. Вони містять в собі багато цінних даних про Жовтневу революцію і громадянську війну на Україні⁴⁷. Важливим дже-

⁴⁵ R. Deutsch. Din lupta pentru apărarea revoluției ruse (1917), «Analele...», 1956, № 6; його ж, Despre activitatea unor grupe revoluționare românești pe teritoriul Rusiei Sovietice (1918—1920), «Analele...», 1957, № 5; I. Gall. Transilvănenii în mișcarea revoluționară a prizonierilor din Rusia (1917—1919), «Anuarul institutului de istorie din Cluj», 1958—1959, I—II; C. Dumitrescu și E. Bantea. Lupta revoluționară în rîndurile armatei ruse de pe frontul român în 1917 și începutul anului 1918 și influența ei asupra țării noastre, «Contribuții la studiul influenței Marii Revoluții Socialiste din Octombrie în România» (далі — Contribuții...), București, 1957; I. Andronic. Acum 40 de ani. Batalionul revoluționar român de la Odesa, журн. «Flacăra», 1957, № 26; M. Roller. Gazeta «Scinteia» din 1919, «Analele...», 1956, № 1. Див. також Studii și note științifice privind istoria României, București, 1956; його ж, Despre răscoala Flotei române din decembrie 1917 — aprilie 1918 și lupta marinarilor români pentru apărarea Revoluției din Octombrie, «Lupta de clasă», 1955, № 12; Див. також «Studii și note științifice privind istoria României», București, 1956; його ж. Революционная борьба румынских моряков в конце 1917 — начале 1918 годов, журн. «Вопросы истории», 1956, № 11; N. Bîrdeanu. Despre participarea marinarilor români la mișcările revoluționare de la sfîrșitul anului 1917 și începutul anului 1918 în porturile dunărene, Ismail și Chilia Nouă, «Studii privind relațiile romîno-ruse», București, 1963; A. Vaidîși, N. Bîrdeanu. Pavilionul revoluționar la catarg. (Din lupta revoluționară a marinarilor români din anii 1917—1920), București, 1959.

⁴⁶ Marea Revoluției Socialiste din Octombrie — începutul unei ere noi în istoria omenirii. Avîntul revoluționar din România. Grearea P.C.R. — victorie istorică a leninismului asupra oportunismului și reformismului în mișcarea muncitorească din România (1917—1922), București, 1960; Greva generală din România, 1920, București, 1960; Влияние Великой Октябрьской социалистической революции на Румынию, М., 1958; П. Константінеску-Яш, М. Роллер. Подъем революционного движения в Румынии, в кн. «Международное значение Великой Октябрьской социалистической революции», М., 1958; P. Constantinescu-Jași. Influența Marii Revoluții Socialiste din Octombrie asupra mișcării revoluționare din România în anii 1917—1921, București, 1957; M. Roller. Avîntul revoluționar al maselor populare din România în anii 1917—1921. Crearea Partidului Comunist, «Analele...», 1957, № 6; C. Gușnir-Mihailovschi. Mișcarea muncitorească din România între anii 1917—1919. Crearea Partidului Comunist din România, București, 1961; ії ж. Despre situația revoluționară din România în perioada 1918—1920, București, 1955; ії ж. Великая Октябрьская социалистическая революция и революционная ситуация в Румынии в 1917—1921 гг. журн. «Вопросы истории», 1957, № 11; V. Liveanu. 1918. Din istoria luptelor revoluționare din România, București, 1960; його ж, Apărarea primului stat socialist-intruchipare a internaționalismului proletar, «Lupta de clasă», 1958, № 1; його ж. Caracterul antisovietic și antipopular al tratatului de la Buftea (5 martie 1918), «Studii și materiale de istorie contemporană», vol. I, București, 1956; A. Deac. Data cu privire la legăturile lui V. I. Lenin cu mișcarea muncitorească din România, «Analele...», 1965, № 2; Gh. Unc. Lupta clasei muncitoare din România pentru apărarea Rusiei Sovietice în cea de-a doua campanie a Antantei, «Contribuții...».

⁴⁷ M. G. Bujor. Lupta pentru apărarea revoluției ruse (1917—1919), «Contribuții...» (уривок з цієї праці опублікований в «Analele...», 1957, № 5); його ж. În preajma întemeierii Partidului Comunist Român. «Amintiri despre primul Congres al Partidului», București, 1960; його ж, Presa noastră la Odesa, журн. «Presa noastră», 1957,

релом для дослідників цих питань є виданий у Бухаресті збірник спогадів румунських інтернаціоналістів, в якому, крім М. Г. Бужора, поділилися своїми спогадами В. Джорджеску, Н. Васілеску, А. Крецяну, І. Сіміон, І. Н. Думітреску, З. Єнаке та інші учасники Жовтневої революції і громадянської війни на Україні, на Поволжі, в Середній Азії, на Далекому Сході⁴⁸. Їх спогади в 1957 р. також друкувались у кількох номерах журналу «Аннали інституту історії партії при ЦК РРП»⁴⁹.

Слід зазначити, що до 40-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції в Румунії була проведена значна робота по збиранню і виданню мемуарів учасників Жовтневої революції і громадянської війни в нашій країні. Ще один збірник спогадів їх вийшов у Клужі 1957 р.⁵⁰ Крім того, чимало спогадів румунських інтернаціоналістів було опубліковано в періодичній пресі.

У 50-х роках у Бухаресті вийшло кілька збірників документів з історії РКП. В них вміщено важливі матеріали, що характеризують діяльність румунських революціонерів на Україні та в інших районах нашої країни у роки Жовтневої революції та громадянської війни⁵¹. Ряд документів про діяльність румунських інтернаціоналістів в Одесі вміщено і в останньому збірнику документів з історії робітничого руху в Румунії (1916—1921 рр.), що вийшов у світ минулого року (док. №№ 24—25, 27—28, 77, 85, 94)⁵².

Окремі дослідження румунських істориків присвячені спільній боротьбі з фашистськими загарбниками під час другої світової війни. Зокрема, про бойове братерство радянських і румунських партизанів у тилу ворога на території України та інших країн Європи розповідають статті: П. Нікіти та Г. Адоряну «Дані про участь румунських патріотів в боротьбі проти фашизму в партизанських загонах в СРСР, Чехословаччині і Франції»⁵³, І. Олтяну «Про діяльність радянських і румунських партизанських груп, які воювали на території Словаччини з серпня 1944 р. по лютий 1945 р.»⁵⁴.

Цей досить неповний огляд праць румунських істориків говорить про те значне місце, яке займає у дослідженнях наших колег з СРР тема зв'язків українського і румунського народів, свідчить про живий інтерес до життя й історії України, до питань багатовікової дружби братерських народів.

І. Т. ЛІСЕВИЧ

№ 5; його ж, *Ziarele noastre din emigrația în Rusia Sovietică (1917—1919)*, журн. «Presa noastră», 1957, № 6; його ж, «Scinteia», din 1919, журн. «Presa noastră», 1957, № 7, 8.

⁴⁸ Amintiri ale foștilor voluntari români din Armata Rosie în timpul Mării Revoluții Socialiste din Octombrie și al războiului civil 1917—1922, București, 1957.

⁴⁹ «Analele...», 1957, № 3, 4, 5.

⁵⁰ Sub steagul lui Octombrie. Din amintirile prizonierilor care au luat parte la Marea Revoluție socialistă din Octombrie și la războiul civil, Cluj, 1957.

⁵¹ Documente din istoria Partidului Comunist din România. 1917—1922, vol. I, București, 1953; Documente din istoria Partidului Comunist din România. 1917—1922, ed. a 2 a, București, 1956.

⁵² Documente din istoria mișcării muncitorești din România. 1916—1921, București, 1966.

⁵³ P. Nichita și Ch. Adorianu. Date cu privire la participarea unor patrioți români la lupta împotriva fascismului în detașamente de partizani din Uniunea Sovietică, Cehoslovacia și Flanța, «Analele...», 1961, № 6.

⁵⁴ I. Olteanu. Despre activitatea unor grupuri de partizani sovietici și români care au luptat pe teritoriul Slovaciei în perioada august 1944 — februarie 1945, «Analele...», 1960, № 4.

РАБОЧЕЕ ДВИЖЕНИЕ НА УКРАИНЕ В ПЕРИОД ПЕРВОЙ МИРОВОЙ ИМПЕРИАЛИСТИЧЕСКОЙ ВОЙНЫ. ИЮЛЬ 1914 г.—ФЕВРАЛЬ 1917 г.

Сборник документов и материалов,
вид-во «Наукова думка», 1966, 434 с.

В історичній літературі це не перша спроба висвітлити робітничий рух на Україні в період першої світової війни. Частина документів, включених до збірника, вже опублікована. Проте матеріали рецензованого збірника вносять чимало нових деталей, які стануть важливим джерелом вивчення історії робітничого руху.

В першому розділі збірника вміщено ряд цікавих документів, що свідчать про антивоєнні настрої робітників вже на початку першої світової війни. Так, у листі невідомого автора, датованого 9 серпня 1914 р., про збройну сутичку мобілізованих солдатів запасу з поліцією у Катеринославі говориться: «Тутешнього голову «Союза русского народа» запасні двічі били за патріотичні промови та маніфестації» (стор. 17).

Такі та подібні факти свідчать про те, що самодержавство вже не могло затримати революційні події, що насувались.

Із збірника дізнаємося про людей, які в тих складних умовах очолювали боротьбу робітничого класу України. Це М. К. Муранов, А. С. Бублив, Е. Г. Квірінг, С. І. Гопнер, Т. Л. Бондарев, В. А. Валявко, С. Н. Власенко та багато інших.

Документи збірника відображають безправне становище робітників, їх фактичну заробітну плату, зростання дорожнечі, жор-

стоку експлуатацію, намагання царського уряду розколоти робітничий рух, посіяти ворожнечу і тим послабити його революційну боротьбу.

Тимчасом, як свідчать документи, саме в роки першої світової війни зростала й міцніла солідарність робітничого класу. Дійовими формами взаємодопомоги стали страйки солідарності та збір коштів для страйкарів (стор. 235).

Значний інтерес мають відомості фабричних інспекторів про страйки робітників по кожній губернії, дані про кількість робітників на підприємствах, де виникли страйки, причини страйків, тривалість та наслідки.

До документів додано покажчики — географічний, промислових підприємств, іменний, а також змістовні примітки.

Рецензований збірник не позбавлений окремих недоліків.

Робітничий рух на Україні був би показаний значно повніше, якби упорядники використали архівні фонди великих підприємств України, зокрема Брянського заводу (Катеринослав), Арсеналу (Київ) «ВЕКа», Гельферіх-Саде (Харків) та ін.

Потребує пояснення розбіжність у даних про кількість робітників на підприємствах Харкова, де відбулися страйки в червні 1916 р. На стор. 261, 262 вказано 14172 чоловік, а на стор. 266—11 737.

Корисність географічного покажчика та покажчика промислових підприємств була б значно вищою, коли б поряд з старими назвами були б наведені сучасні. Така будова покажчиків значно полегшила б роботу авторів історії міст та сіл України.

Загалом збірник заслужовує позитивної оцінки.

І. М. ПРЕМИСЛЕР

ВОПРОСЫ ИСТОРИИ СЛАВЯН.

Вып. 2, изд-во Воронежского университета,
Воронеж, 1966, 311 с.

Воронежський державний університет видав збірник наукових праць, присвячених історії зарубіжних слов'янських народів, куди увійшли статті та повідомлення з історії середніх віків, нової та новітньої історії, а також критико-бібліографічні та хронологічні матеріали.

Розділ історії середніх віків відкриває стаття Г. І. Липатникової про Яна Гуса з нагоди 550-річчя з дня його загибелі, в якій автор відзначає глибокі розходження

в оцінці буржуазною і марксистською історіографією особи Яна Гуса. Якщо представники буржуазної історіографії бачили у Гусі релігійного письменника і мораліста, то марксистська історіографія пов'язує вчення і діяльність Гуса з конкретними історичними умовами XIV—XV ст., вважаючи його ідеологом радикального чеського бюргерства, оригінальним мислителем і народним трибуном.

Велика стаття Н. П. Мананчикової присвячена організації ремесла в Дубровнику в XIV—XVI ст. У статті справедливо підкреслено, що перевага торгівлі в економіці Дубровника і політичне панування аристократії веде до підкорення ремісничих цехів пануючими верствами буржуазії. На

жаль, автор зовсім не торкається питань класової боротьби.

У своїй статті про аграрні відносини в Задарському округу в XIII—XIV ст. В. В. Захаров показав формування церковного і світського землеволодіння, а також тяжке становище народних мас у цьому економічному, політичному і культурному центрі Далмації. Автор, проте, зовсім не зупинився на гострій класовій боротьбі, що мала місце в Задарі у досліджуваній період.

У статтях Е. І. Чудиновських, Б. І. Борзунова і В. В. Захарова розглядається соціально-економічний розвиток далматинських міст Трогира, Котора і Скрадіна в XIII—XIV ст. На основі аналізу нотаріальних актів Е. І. Чудиновських робить висновок, що основним принципом організації торгової компанії Трогира і Котора була спільна участь у фінансуванні і розподілі прибутків, одержаних від торговельних операцій. Різноманітні форми торгових об'єднань, що виникли в XIII—XIV ст., визначили дальше бурхливе зростання торговельної діяльності далматинських міст. Б. І. Борзунов та В. В. Захаров вказують, що важливу роль в економічному житті Скрадіна відігравало сільське господарство і рибальство. Розвитку ремесла, різних промислів, торгівлі, а також зростанню самого міста заважала постійна конкуренція сусідніх міст, внаслідок чого рівень економічного і політичного розвитку Скрадіна був значно нижчим, ніж в інших далматинських містах.

Є. П. Наумов досліджує соціально-економічні зміни в Сербії, Македонії і Зеті в другій половині XIV ст., тобто після розпаду сербсько-грецької імперії Стефана Душана. Користуючись наявними історичними джерелами, на жаль дуже незначними, автор вказує, що в обстановці безперервних феодалних міжусобиць і анархії після розпаду імперії великі феодали часто втрачали владу над селянами гірських районів. У той період характерне зростання значення дрібних феодалів, дворянства, які поступово домоглися зрівняння в станових правах з «власителями».

Важливому питанню присвячена історіографічна стаття В. П. Грачова про жули — політичну організацію південно-західних слов'ян у період середньовіччя. Автор вказує, що запропонована домарксистською історіографією схема політичної організації південних і західних слов'ян розроблена не стільки на матеріалах джерел, скільки на основі філософських і загальнотеоретичних концепцій, протилежних історичному матеріалізму. Терміни «жула» і «жупан» за різних умов і в різні хронологічні періоди означали найрізноманітніші категорії та інститути. Це ще раз підтверджує висновки сучасних дослідників, які цілком справедливо шукають коріння державної організації у південних і західних слов'ян значно раніше IX століття.

Академік Сербської академії наук професор університету в Новому Саді Джорд-

же Радойчић присвятив своє повідомлення датуванню «Житія» Костянтина-Кирила, у якому доводиться, що «Житіє» написане до 876 р. мабуть, Климентом Охридським.

Г. М. Москаленко на основі різних джерел довела, що староруські поселення на Верхньому і Середньому Дні виникли внаслідок переселення сюди з економічних причин в основному верхньоохоських вятичів і меншою мірою радимичів і сіверян. Стаття А. Д. Пряхіна присвячена пам'яткам ранньокатакомбного типу на Верхньому і Середньому Дні. Користуючись даними археологічних розкопок та дослідженнями своїх попередників, автор показує розташування цих пам'яток і погоджується з іншими істориками, що в катакомбах люди жили аж до раннього залізного віку.

Розділ нової та новітньої історії відкривається статтею А. І. Бортникова про зв'язки відомого російського революціонера А. М. Кузьміна-Караваєва з польськими революційними організаціями. На основі матеріалів трьох радянських державних архівів та опублікованих наукових праць автор досліджує розвиток революційного союзу кращих представників російського народу з польськими революціонерами в другій половині 30-х років XIX ст.

Польсько-італійським революційним зв'язкам 50—60-х років XIX ст. присвятив статтю Г. В. Бердников. Героїчні виступи італійського народу за свободу і незалежність були прикладом для польських революціонерів, а їх спільна боротьба проти іноземного гніту зміцнювала інтернаціональні традиції. Польські прогресивні діячі брали активну участь у визволенні італійського народу з-під австрійського гніту і панування неаполітанських Бурбонів, а передові люди Італії разом з польським народом боролися за його свободу та незалежність.

Б. Я. Табачников дослідив питання боротьби більшовицької преси за зміцнення російсько-польських пролетарських зв'язків в 1910—1914 рр. Більшовики невтомно пропагували ідеї братерської єдності, дружби між російськими і польськими робітниками, вказували на спільні завдання, що стояли перед пролетаріатом обох країн. Активними кореспондентами більшовицьких газет були видатні діячі польської соціал-демократії. Більшовицька преса Польщі виходила польських робітників у дусі революційної єдності з робітниками Росії.

І. Яну розглядає майже не розроблене в радянській та югославській історіографії питання діяльності органів революційно-демократичної влади на території Вардарської Македонії у період боротьби проти фашизму (1941 р. — серпень 1944 р.). Автор показує, що створення національно-визвольних комітетів було тісно пов'язане з організацією перших партизанських загонів, що велика перемога Радянської Армії в битві на Волзі, капітуляція фашистської Італії у вересні 1943 р. були могутнім поштовхом для піднесення національно-визвольної боротьби народів Югославії, від-

кривши новий етап у розвитку партизанського руху і діяльності органів народно-демократичної влади в Македонії. Народно-визвольні комітети — втілення революційно-демократичних традицій трудящих мас Македонії — були першими паростками народно-демократичного ладу, що виникли в процесі визвольної боротьби і народної революції.

А. І. Доронченков у статті-огляді неопублікованих матеріалів Центрального архіву ВЦРПС показав, як трудящими Болгарії вивчено досвід робітничого класу Радянського Союзу в роки двох перших п'ятирічок, і зробив висновок, що робітничий клас Радянського Союзу щедро ділився з болгарськими братами по праці своїм організаційним і виробничим досвідом.

Значенню діяльності та творчості Юліуса Фучіка для розвитку радянсько-чехословацьких культурних відносин присвячена стаття Т. І. Баскакова. Радянський Союз був для Фучіка маяком і другою батьківщиною. Весь свій талант публіциста полум'яний комуніст спрямував на те, щоб передати трудящим своєї країни досвід боротьби і життя радянського народу. Т. І. Баскаков справедливо підкреслює, що нариси Фучіка справили великий ідейний вплив на трудящих Чехословаччини.

Повідомлення О. К. Захарченко дещо виходить за рамки тематики збірника і присвячене боротьбі Карла Лібкнехта і Рози Люксембург з контрреволюцією під час путчу в Німеччині 6 грудня 1918 р. На основі даних німецької преси автор показує багатогранну діяльність керівників «Союзу Спартак» під час розгуду реакції, героїзм і стійкість передової частини німецького робітничого класу, якому на той час удалося подолати контрреволюцію. На жаль, у статті є прикрі друкарські помилки.

**П. Г. МАРКОВ. А. Я. ЕФИМЕНКО —
ИСТОРИК УКРАИНЫ,**

*изд-во Киевского университета,
К., 1966, 123 с.*

Наукова спадщина прогресивного історика другої половини XIX — початку XX ст. О. Я. Єфименко (1848—1918) досі як слід не вивчена і не оцінена. Праці буржуазних учених¹, присвячені О. Я. Єфименко, мають переважно бібліографічний характер і не дають правильної оцінки її діяльності. Радянські дослідники неодноразово зверталися до творчості Олександ-

Розділ критики та бібліографії відкриває стаття Ю. Ф. Іванова — про видатного історика, члена-кореспондента Чеської академії наук, дійсного члена АН БРСР, професора А. М. Ясинського (1864—1933). Праці вченого, одного з найталановитіших представників російської ліберальної історичної науки, істотно збагатили російську історіографію відомостями з соціально-економічної історії слов'ян, зокрема середньовічної Чехії. У статті Є. І. Габелко і Г. І. Засимова дається огляд воронезького журналу «Филологические записки», що виходив протягом 1860—1917 рр. і висвітлював важливі проблеми з історії культури слов'ян. Л. Д. Коробков рецензує книгу радянського літературознавця І. М. Голєніщева-Кутузова «Итальянское возрождение и славянские литературы 15—16 веков». Л. М. Мартиненко та В. С. Савчук дають бібліографію і короткі рецензії робіт з історії слов'янських народів, видані в Казанському, Горьковському, Саратовському, Уральському, Пермському, Томському, Далекосхідному й Дагестанському університетах протягом 1960—1965 рр. Повідомлення про нове видання Сплітського архіву в 1965 р. вміщує С. О. Просвірка.

У розділі хроніки опубліковано некрологи А. Т. Синюка, І. М. Климова, Н. П. Мананчикової та А. О. Москаленка на видатних чеських істориків Любора Нідерле (1865—1944) й Вацлава Гуси (1906—1964), далматинського історика Душана Берича (1920—1966) і радянського історика Г. В. Раєвського (1921—1964). Збірник закінчує переклад С. О. Никової Супетарського картулярія, складеного на початку XII ст. хорватом Петром Чорним.

Нова книга воронезьких істориків-славистів є значним вкладом у вивчення історії південних і західних слов'ян.

А. К. МАРТИНЕНКО, А. І. ЧЕРНІЙ

ри Яківни², але писали про неї не у спеціальних історіографічних працях, а в зауваженнях з приводу тієї чи іншої проблеми, яку вона вивчала свого часу, або в загальних нарисах з історії історичної науки в нашій країні. Книга П. Г. Маркова є першою в радянській історіографії спробою дослідити багату наукову спадщину О. Я. Єфименко. У передмові до цього видання І. О. Гуржій охарактеризував епоху і розвиток історіографії в другій половині XIX — на початку XX ст. П. Г. Марков дав нарис життя та діяльності О. Я. Єфименко, висвітлив її суспільно-політичні погляди, зупинився на аналізі її праць з історії України. Автор

¹ І. Джиджора. З новітньої української історіографії, Львів, 1906; Д. Багалей. В історико-філологічний факультет Харківського університета, Записки Харківського університета, кн. 2, 1910, стор. 1—22.

² Очерки истории исторической науки в СССР, т. II, М., 1960, стор. 693—715; Л. Коваленко. Народницька течія в українській історіографії, Тези доповідей та повідомлення Ужгородського університету. Серія історична, вип. 3, 1959.

знайшов ряд невідомих раніше статей О. Я. Єфименко, що не ввійшли в жодну з її збірок, вивчив спогади сучасників, звіти установ, де працювала дослідниця, відвідав місця, з якими пов'язаний її життєвий шлях. Оскільки ні сімейного, ні особистого архіву Олександри Яківни не збереглося, автору довелося по крихтах збирати досі невідомі матеріали про життя та творчість історика.

До цього часу радянська історична література не мала біографії О. Я. Єфименко. Автор монографії цікаво розповів про її дитинство і юність, що проходили серед суворой природи Архангельщини. Постійні матеріальні труднощі батьків не дали їй можливості здобути вищу освіту. Олександра Яківна закінчила лише Архангельську жіночу гімназію і 16-річною дівчиною почала свій трудовий шлях — стала вчителькою жіночого відділення Холмогорської школи. Під керівництвом і за допомогою П. С. Єфименка, відомого вже тоді українського етнографа-народника, який відбував на далекий північ заслання, вона займається самоосвітою. Одружившись у 1870 р. з П. С. Єфименком, Олександра Яківна опинилась на становищі політично засланої, їй заборонялося викладати в школі. Вона віддається вивченню історії та побуту північної частини Росії.

Після закінчення строку заслання П. С. Єфименка (1872 р.) його сім'я переїздить на Україну, яка стала другою батьківщиною для О. Я. Єфименко. Чернігів, Харків (особливо останній) були тими містами, де створювалися кращі праці дослідниці з історії України. В книзі показана науково-громадська та педагогічна діяльність О. Я. Єфименко, невтомного борця за народну освіту. Правда, автор дещо неповно висвітлює її громадську діяльність на Україні. Вказуючи на участь Олександрин Яківни в VI, IX, XII археологічних з'їздах Росії, П. Г. Марков чомусь не згадує про участь історика в роботі X і XIII з'їздів, на яких О. Я. Єфименко виступила з рефератами «До історії землеволодіння в Галицькій Русі» та «Про архаїчні форми землеволодіння у германців і слов'ян».

Значну увагу автор приділив вивченню суспільно-політичних поглядів О. Я. Єфименко. П. Г. Марков слушно зазначає, що в її світогляді поєдналися демократично-народницькі та ліберально-буржуазні ідеї, в цілому правильно висвітлює погляди О. Я. Єфименко на історичний процес взагалі. На основі аналізу її статей, монографій і підручників він робить висновок, що дослідниця ідеалістично розглядає прогрес людства, який в її розумінні полягав у розвитку і свободі особи, в розумовому і моральному самовдосконаленні. Але, на жаль, П. Г. Марков лише побіжно зупиняється на цьому питанні. У книзі правильно говориться, що О. Я. Єфименко іноді оцінювала економічний фактор як

визначальний серед інших: психологічних, юридичних, географічних. Характеризується намагання історика поширити принципи детермінізму на суспільний розвиток: вона твердила, що людське суспільство перебуває в стані постійного поступального руху, який виявляється в боротьбі нового зі старим, віджилим. Автор говорить про прагнення О. Я. Єфименко пояснити причини історичних явищ, показати закономірність історичних процесів і одночасно вказує на властиві їй помилки при вирішенні цих питань: перебільшення ролі приводу й ототожнення його з причиною, звернення до фактору випадковості.

Заслугує на увагу висвітлення автором поглядів О. Я. Єфименко на історію і завдання історика. Вона дотримувалася принципу дослідження від часткового до загального. Правильно підкреслюючи, що дослідниця найчастіше, хоч і не завжди вдало, користувалася історико-порівняльним методом, П. Г. Марков не наводить, на жаль, прикладів. О. Я. Єфименко не відривала історію України від історії Росії, про що яскраво свідчить написаний нею в останні роки життя підручник «Начальное руководство по украинско-великорусской истории для начальных школ».

Незважаючи на суперечливість й невизначеність ряду положень і висновків О. Я. Єфименко, автор зумів виділити головне в її суспільно-політичних поглядах — демократизм, любов до трудового народу. Правильно підкреслює він антикріпосницьку спрямованість досліджень О. Я. Єфименко, яка засуджувала закріпачення селянства царським самодержавством, порівнюючи кріпацтво з рабством. Олександра Яківна вступала з публіцистичними статтями, спрямованими проти національного гноблення царизмом українського народу, за рівноправний розвиток мого, культурн, мистецтва і літератури всіх народів. Прогресивність суспільно-політичних поглядів О. Я. Єфименко виявилась також в оцінці становища жінки в Росії. Дослідниця не тільки констатувала тяжку долю селянок у сучасному їй суспільстві, але й розглянула це питання в історичному плані.

Автор зупиняється на таких важливих для розуміння світогляду О. Я. Єфименко проблемах, як роль народних мас і особи в історії, генезис та розвиток держави й права, народні повстання і революції, розвиток капіталізму і реформа 1861 р. Саме на характеристиці цих питань у ранніх працях історика позначилися народницькі ідеї. Автор відзначає прогрес О. Я. Єфименко порівняно з народниками, протиставляючи їх погляди на роль народних мас і особи в історії. Але він не розглядає такого важливого питання, як розуміння Олександром Яківною взаємозв'язків народу й інтелігенції з точки зору типового народника. Крім того, і на визначенні нею ролі особи в історії позначився суб'єктив-

ний ідеалізм народницької соціології. О. Я. Єфименко сама зазначала, що тенденція визнавати народ за активний елемент, властива її поглядам у ранніх статтях, змінилася³. В середині 80-х років вона переживає хитання, а у більшості досліджень 90—900-х років схиляється до визнання народу «пасивною масою».

О. Я. Єфименко загалом не заперечувала прогресивності капіталізму порівняно з кріпосництвом, але, як це було властиво всім народникам, вважала його чужорідним елементом на ґрунті Росії, насадженням з Заходу⁴. В ранніх своїх працях вона шукала засобів захисту громадських форм народного життя (артілей, общин) від куркуля і «капіталіста», пропонуючи дати селянам можливість шляхом доступного кредиту самим вести справу⁵.

Автор відзначив риси лібералізму в суспільно-політичних поглядах О. Я. Єфименко. Вона не пов'язувала рівноправність націй і ліквідацію національного гніту з соціальною революцією, а ототожнювала «національне відродження» з розвитком мови і культури. Не зовсім чітко автором розглянуте питання про генезис і розвиток держави в працях О. Я. Єфименко. Характеризуючи суспільно-політичні погляди дослідниці, бажано було б проаналізувати, на яких етапах її творчого шляху домінували риси народницького демократизму та ідеї ліберально-буржуазної історіографії. Еволюцію світогляду історика можна простежити на її працях, написаних у різні періоди.

У третьому розділі висвітлюються основні питання історії України в оцінці О. Я. Єфименко. Автор зазначає, що майже всі її праці з історії України були написані в період імперіалізму під значним впливом ідеології буржуазного лібералізму. Можна погодитись з тим, що в ці роки історичні погляди О. Я. Єфименко поправили і в цілому не виходили за межі ідей ліберально-буржуазної історіографії. Однак викликає заперечення твердження автора, що праці О. Я. Єфименко, присвячені історії України, створювалися в основному в період імперіалізму. Адже відомо, що майже всі її дослідження з цієї теми були написані в період промислового капіталізму, з кінця 70-х до кінця 90-х років XIX ст.

Автор зупиняється на оцінці, яку дає О. Я. Єфименко соціально-політичному становищу України до 1648 р., Визвольній війні 1648—1654 рр., соціально-економічному розвитку Лівобережної України після

возз'єднання з Росією, селянсько-козацьким повстанням XVIII ст. на українських землях, братствам XVI—XVIII ст. тощо. Слід, проте, зазначити, що П. Г. Марков не стільки аналізує, скільки цитує положення дослідниці.

У книзі сказано, що хоч О. Я. Єфименко й ідеалізує суспільний лад на Україні після 1654 р., визначаючи його як демократичний устрій, але правильно підходить до пояснення процесу зростання старшинського землеволодіння, закріпачення селянства в XVIII ст. Однак автор недостатньо обґрунтовує відмінність цих поглядів О. Я. Єфименко і відповідних тверджень української буржуазної історіографії (стор. 101). Як відомо, у праці «Малорусское дворянство и его судьба» Олександра Яківна наслідувала положення ліберально-буржуазного історика О. М. Лазаревського про внутрішній розвиток феодалізму на Лівобережній Україні. Відзначено, що О. Я. Єфименко вперше в українській історіографії на основі архівних матеріалів дослідила повстання в с. Турбаях. Її перу належить присвячена гайдамаччині праця, де історик підходить з демократичних позицій до розуміння рушійних сил і причин боротьби гайдамаків проти гніту польської і української шляхти, з симпатією ставиться до цього руху. Автор правильно підкреслює переважання демократичних рис у світогляді О. Я. Єфименко при висвітленні діяльності українських братств XV—XVI ст., національно-політичної спрямованості їх боротьби, в оцінці класових позицій дворянства, показі соціального складу братських організацій.

Книга набагато б виграла, якби П. Г. Марков зосередив більше уваги на тих проблемах, яким О. Я. Єфименко присвятила спеціальні дослідження, і визначив місце її праць в українській історіографії. Слід було б розбити третій розділ на параграфи, уникнувши таким чином повторень, що є в другому і третьому розділах, і більш пропорційно розподілити матеріал. Навряд чи доцільною була характеристика поглядів історика на общину в другому розділі. Як відомо, дана проблема займала одне з головних місць у дослідженнях О. Я. Єфименко, і тому слід було ґрунтовніше проаналізувати це в третьому розділі, де йдеться про оцінку нею питань історії України. Важливе значення мало б розкриття підходу її до тих чи інших проблем на фоні розвитку української історіографії. Недостатньо простежується автором еволюція історичних поглядів дослідниці.

Є недоліки в бібліографічних описах книги. Одну й ту ж статтю, що вийшла у різних виданнях, автор рахує за кілька. Олександрі Яківні приписані роботи, до яких вона не має жодного відношення (№ 85), неточно вказані журнали, де друкувалася та чи інша стаття О. Я. Єфименко (№ 28, 38, 66) або відзиви на роз-

³ А. Я. Єфименко. Исследование народной жизни, М., 1884, стор. VII.

⁴ А. Я. Єфименко. Исследование народной жизни, стор. 139, 140.

⁵ А. Я. Єфименко. Артели Архангельской губернии. Сборник материалов об артелях в России, вып. 1, Спб., 1873, стор. 13, 33.

відки історика (№№ 38, 39), перекручені прізвища рецензентів (№ 47).

Однак відзначені та деякі інші недоліки, спірні положення не міняють позитивного в цілому враження, яке справляє книга П. Г. Маркова. Це цікаве дослідження, де автор на основі ґрунтовного аналізу приходить до висновку, що О. Я. Єфименко належала до числа прогресивних істориків другої половини XIX ст. Не всі висновки П. Г. Маркова можна вважати без-

перечиними й остаточними. Ряд статей дослідниці автором не названо. Безумовно, в одній книзі неможливо всебічно проаналізувати науково-дослідницьку діяльність історика. Необхідно продовжити вивчення великої наукової спадщини О. Я. Єфименко в галузі історії українського і російського народів.

І. К. РИБАЛКА,
О. Ф. СКАКУН

Г. И. МАРАХОВ. ПОЛЬСКОЕ
ВОССТАНИЕ 1863 г. НА ПРАВО-
БЕРЕЖНОЙ УКРАИНЕ

изд-во Киевского университета, 1967, 260 с.

В історії визвольної боротьби слов'янських народів 50—60-х рр. минулого сторіччя видатне місце належить польському повстанню 1863 р.

К. Маркс і Ф. Енгельс, які були сучасниками польського повстання, а пізніше В. І. Ленін, підкреслювали його прогресивний характер і важливий вплив на розвиток демократичної боротьби в Росії та інших країнах Європи.

Історичні події 1863 р., їх значення у визвольному русі народів Росії та інших європейських країн завжди привертали увагу вчених минулого та сучасного і відносно широко висвітлені в історичній літературі. Проте сталося так, що один з районів повстання, Правобережна Україна, залишився малодослідженим.

Монографія проф. Г. І. Марахова, що недавно вийшла в світ, належить до перших ґрунтовних марксистських досліджень цієї проблеми.

За широтою аналізу соціально-економічних передумов, підготовки і ходу повстання, багатством і різноманітністю архівних та інших джерел, вивчених автором, глибиною дослідження і науковою аргументацією, праця Г. І. Марахова вигідно відрізняється від інших публікацій на цю тему і є значним досягненням.

На відміну від попередніх праць, де були використані лише окремі архівні документи, автор знайшов і послідовно вивчив матеріали центральних архівів СРСР і України, ряду місцевих архівів УРСР (Київської, Житомирської, Хмельницької, Львівської областей) і РРФСР (Орловської, Тюменської, Іркутської і Читинської областей), рукописних відділів бібліотек Москви, Ленінграда, Києва, Львова, архівних фондів Литовської РСР, а також відповідних закладів Польської Народної Республіки. У книзі вперше введено у науковий обіг значну кількість нових документів.

В перших двох розділах книги на багатому фактичному матеріалі розглядаєть-

ся соціально-економічне становище Правобережної України на кінець 50 — початок 60-х рр. XIX ст., розвиток суспільно-політичного руху, створення таємних товариств і їх діяльність.

Поразка царизму в Кримській війні 1853—1856 рр., боротьба селянства за скасування кріпацтва до краю загострили класові суперечності і привели в 1859—1861 рр. до виникнення революційної ситуації в Росії та на Україні.

Аналізуючи соціально-економічне становище Росії та України того часу, автор показує, що саме ці конкретно-історичні умови створили сприятливий ґрунт для посилення боротьби польського народу за своє національне визволення.

На Правобережній Україні, як і в Царстві Польському, зароджуються осередки повстанського руху, створюються таємні гуртки, групи і товариства, які в майбутньому відіграли керівну роль у боротьбі проти самодержавства.

Читач монографії простежує створення і діяльність підпільних організацій: окремих осередків в університетах і гімназіях, Харківського таємного товариства, Київського таємного товариства та його мережі в різних районах Правобережжя.

Об'єктивно й аргументовано, з позицій марксизму-ленінізму, автор розкриває дві основні сили, два провідні напрями в суспільно-політичному русі на Правобережній Україні, зокрема в Київському таємному товаристві — революційно-демократичний і ліберально-буржуазний, а також гострі суперечності в питанні майбутнього соціального устрою Росії, України і Польщі.

Переконливо й яскраво в книзі показана антидемократична роль групи українських лібералів на чолі з В. Б. Антоновичем (стор. 98—103).

Автор характеризує ставлення до польського визвольного руху великих революціонерів-демократів Герцена, Чернишевського, Добролюбова і Шевченка, їх зв'язки з таємними організаціями на Правобережній Україні.

Заслугою автора є те, що він досліджує таке важливе питання, як відносини між польськими і українськими демократами, які в 50-х рр. XIX ст. в ряді випадків йшли разом (пізніше між ними виявилися серйозні розходження).

Специфічним явищем суспільно-політичного руху в період, що розглядається в книзі, були українські громади. Українська буржуазно-націоналістична історіографія намагалась видати їх за осередки народні, революційні; буржуазно-націоналістичні історики Польщі розглядали ці організації, як негативне явище в середовищі української інтелігенції, посилаючись на те, що вони не підтримали польського повстання.

Радянська історіографія оцінювала досі (за небагатьма винятками) українські громади як культурно-освітні організації української ліберальної буржуазії та поміщиків, що йшли разом з російськими буржуазними лібералами проти революційної демократії і негативно ставилися до польського повстання.

Автор книги довів, що така характеристика не є точною, оскільки не враховує ні строкатого соціального складу, ні особливостей діяльності українських громад (стор. 122—142). Вони не були однорідними в політичному відношенні, а складались з двох основних течій: демократичної і ліберальної.

Саме це визначило характер їх діяльності. Одна частина громад (демократична) боролась проти царизму в дусі програми російських революційних демократів, друга ж (ліберальна), запобігаючи перед урядом, у боязкій формі відстоювала буржуазно-ліберальні погляди і всіляко підкреслювала свою відданість самодержавству та поміщикам.

Третій розділ книги присвячений створенню повстанської організації, розгляду її програми і тактики. Четвертий, заключний розділ висвітлює підготовку і хід

польського повстання 1863 р., його поразку і наслідки, ставлення до нього українського селянства.

Вперше в історичній літературі автор дає широку документальну картину подій весни і літа 1863 р. на Правобережній Україні. Ґрунтовно аналізуючи хід, причини поразки повстання, помилки його організаторів, автор робить закономірний висновок про те, що невдачі повстанців стали повчальним уроком для нового покоління борців, борців пролетарського типу, які обрали правильний шлях боротьби за свободу і незалежність Польщі. Це був шлях інтернаціонального союзу з російським визвольним рухом, шлях революції.

Книга Г. І. Марахова — результат багаторічної праці, вона написана на високому ідейно-теоретичному рівні, ґрунтовно документована і є прикладом виняткової наукової сумлінності автора.

Шкода, що рецензованій книзі бракує карт і схем повстання, які допомогли б читачеві краще розібратися в його географії та масштабах. Відсутність бібліографічного довідника і покажчика імен, яких наводиться досить багато, утруднює її читання.

Проте ці недоліки не можуть істотно применшити значення праці Г. І. Марахова, яка безумовно є вагомим внеском у наукове дослідження польського визвольного руху середини ХІХ ст.

Немає сумніву, що книга з великим інтересом буде зустрінена не лише істориками, а й масовим читачем.

Є. А. КОРНІЄНКО,
В. С. КОСТЕНКО

ВСЕСОЮЗНА НАУКОВА СЕСІЯ З ПРОБЛЕМ ІСТОРІОГРАФІЇ

У 1967 р. на скликаній Науковою радою з історії історичної науки при Відділі історії АН СРСР сесії було розглянуто рукописи томів — п'ятого і шостого «Очерков истории исторической науки в СССР», присвячених історії радянської історичної науки від середини 1930-х до середини 1960-х років. В обговоренні взяли участь понад 200 науковців і викладачів вузів Радянського Союзу, з них понад 60 виступили під час обміну думками з приводу рукописів та проголошених доповідей.

Загальний історіографічний аналіз обох томів дала академік М. В. Нечкіна, голова всесоюзної Наукової ради з історії історичної науки. Вона вказала, що в першій частині п'ятого тома висвітлюються два етапи розвитку радянської історичної науки: 1) від середини 30-х до середини 50-х років, 2) від середини 50-х років до наших днів. Автори розповідають також про діяльність наукових центрів по вивченню історії, стан архівної справи, про історичну періодику, систему підготовки наукових кадрів тощо. Друга і третя частини п'ятого тома розкривають процес дослідження основних великих проблем історії СРСР. У шостому томі аналізується розробка в радянській історіографії основних галузей загальної історії і розвиток спеціальних та допоміжних історичних дисциплін за весь радянський період.

М. В. Нечкіна зазначила, що в останні роки, поряд з створенням багатотомних синтетичних праць, дедалі більше місце займає монографічна розробка досліджуваних тем, посилюється інтерес до історіографічної та джерелознавчої проблематики, виникає багато творчих дискусій з важливих питань історичної науки. З поширенням культу особи були пов'язані певні негативні явища в розвитку радянської історичної науки — перекошування, а то й виключення з дослідження ряду важливих проблем (народництво, деякі питання Жовтневої революції та ін.), поширення цитатництва, догматизму, значні втрати наукових кадрів істориків.

У доповіді, присвяченій висвітленню в п'ятому томі історіографічних проблем періоду російського імперіалізму та історії радянського суспільства, Ю. Н. Городецький відзначив, що однією з важливих рис історичної літератури 1930-х — 1940-х років є її антифашистська спрямованість. Після XX з'їзду КПРС яскравою

ознакою живого процесу розвитку науки є дискусії. Новий етап характеризується розробкою творчої спадщини В. І. Леніна та його соратників.

Доповідач Б. Г. Вебер підкреслив, що створена радянськими вченими серія монографій з історії рабовласницького суспільства дістала світове визнання. Великі заслуги також у вивченні соціальних проблем класичного західноєвропейського феодалізму. Значних успіхів досягли візантісти. Найвищим колективним досягненням дослідників є створення в останні роки десяти томної «Всесвітньої історії». Ця праця покінчила з характерним для буржуазної історіографії поділом народів на «історичні» і «неісторичні».

В. М. Никифоров говорив про висвітлення в шостому томі історіографії історії країн Азії і Африки. Заслугою радянських вчених у східознавстві є розробка проблем соціально-економічної історії, вивчення революційних рухів, висвітлення прогресивної ідеології східних народів, постановка історико-теоретичного питання про нації в країнах Сходу та ін.

Виступ Л. В. Черепніна був присвячений аналізу в шостому томі допоміжних історичних дисциплін. Відзначивши, що кожна з них має свою специфіку, доповідач показав, як їх розвиток за роки Радянської влади розширив горизонти світової науки.

Протягом трьох днів на пленарних засіданнях і засіданнях двох секцій — історіографії історії СРСР та історіографії загальної історії — тривало обговорення поданих на розгляд рукописів «Очерков». Учасники сесії говорили про минуле, сучасне і майбутнє радянської історичної науки, вказали на деякі тематичні прогалини в томах, висловили ряд цінних зауважень.

В. Є. Ілдеріцький (Москва) підкреслив необхідність показати в «Очерках» діяльність Академії суспільних наук ЦК КПРС, яка відіграла велику роль у розробці проблем історії радянського суспільства. І. С. Смирнов (Москва) висловив побажання, щоб матеріал з історико-партійної тематики посів чільне місце в розділі про основні етапи розвитку радянської історичної науки, оскільки в ідеологічній роботі партії, у навчально-виховному процесі в вузах історія партії відіграє значну роль.

Критикуючи розділ про наукові центри в галузі історії, В. П. Крикунов

(м. Грозний) вказав, що не можна історіографію писати лише на основі хроніально-інформаційних матеріалів журналу «Вопросы истории». В «Очерках» переважно зображується діяльність істориків, що працюють у Москві, і зовсім недостатньо — наукових сил на периферії. На думку Л. Ю. Кертмана (Перм), потрібно аналіз розвитку радянської історіографії давати в тісному зв'язку з розкриттям прогресу світової науки, зокрема зарубіжної марксистської історіографії.

Спірним на думку С. О. Шмідта (Москва) є висунуте авторами «Очерков» положення, нібито в джерелознавстві марксистський метод переміг пізніше, ніж в інших галузях історичних знань. В окремому розділі слід розглянути історіографію краєзнавства. Обов'язком історіографа є не тільки спинитись на проблемах, які були предметом дослідження, але й згадати ті з них, що з тієї чи іншої причини обминалися дослідниками, не вивчалися. До конкретного визначення впливу О. С. Лаппо-Данилевського на розвиток радянського джерелознавства закликав Ашурков. Він же запропонував у розділі про архівознавство розповісти про написані архівістами книги, присвячені опису фондів окремих архівосховищ. Г. Б. Закс (Москва) вніс пропозицію про висвітлення в спеціальному розділі діяльності історичних музеїв, які В. І. Ленін вважав науковими установами і з якими тісно зв'язані біографії багатьох видатних радянських істориків.

Як зазначили у своїх виступах Г. М. Марковська і А. М. Горянов (Москва), недоліком розділу про історичну бібліографію є те, що він написаний з застосуванням бібліографічно-описового, а не історіографічно-аналітичного методу.

М. П. Муньков (Казань) вказував, що, на його думку, в рукописі обіляються автори й упорядники відомого двотомника, спрямованого проти історичної концепції М. М. Покровського і виданого ще до Великої Вітчизняної війни. Виразно виявлені в цьому виданні тенденції голобельної критики ми не маємо права замовчувати. Про необхідність широкого критичного розбору двотомника говорили й інші учасники сесії. М. П. Муньков вніс пропозицію скликати в 1968 р. всесоюзну історіографічну сесію, присвячену 100-річчю з дня народження М. М. Покровського.

Є. О. Твардовська (Москва) зауважила, що тенденції до нівелювання протилежних поглядів різних істориків особливо виразні в розділі з історіографії революційного руху XIX ст. Не можна об'єктивно показати процес розвитку історичної науки, коли не брати до уваги різні явища суспільно-політичного життя. О. В. Пугачов (Горький) не погоджується з авторами розділу в тому, що вони питання про революційних демократів Росії розглядають без їх диференціації. Не-

логічно, що в розділ з історіографії революційного руху включено матеріали про Т. М. Грановського, слов'янофілів тощо. Г. І. Іонова (Москва) вважає, що історіографія народництва подається в «Очерках» за вкрай спрощеною схемою: все, що робилося в період до XX з'їзду КПРС, погане, а після з'їзду — все добре.

Незадоволення Р. Ш. Тагірова (Казань) викликала характеристика в шостому томі досліджень з історії І Інтернаціоналу: автори не говорять про монографічну розробку проблеми, не показують широкого відзначення 100-річчя І Інтернаціоналу радянськими вченими спільно з істориками-марксистами за рубежом.

Л. Ю. Кертман, С. І. Якубовська, В. Н. Котов (Київ), Г. Ф. Дахштейгер (Алма-Ата), Л. А. Коваленко (Кам'янець-Подільський) та інші закликали авторів конкретно й аргументовано критикувати культ особи без частих одноманітних повторень. С. Г. Покровський (Москва) вважає, що шкідливі наслідки культу особи відбилися і на деяких монографічних працях з історії феодалізму, авторами яких були видатні радянські історики Б. Д. Греков і С. В. Юшков. І. С. Смирнов нагадав, що найбільшу шкоду культ особи завдав методології історичної науки. Це була драма ідей, розкриття якої — обов'язок радянських історіографів.

Як і ряд інших учасників обговорення, Ю. Н. Городецький конкретно вказав на деякі хибні положення «Короткого курсу історії ВКП(б)». Проте безглуздо було б твердити, зауважив він, що зміст «Короткого курсу» — це суцільне перекручення правди.

М. С. Волін (Москва) вважає, що в історичній літературі при характеристиці царської Росії поняття колоніальної чи русифікаторської політики здебільшого підмінюється надто широким і маловиразним терміном «політика царизму». Зразком правильного підходу до розв'язання цих питань і надалі будуть безсмертні твори основоположників марксизму-ленізму.

Ю. М. Тарасов (Кишинів) і А. П. Смирнов вказали на необхідність висвітлення в окремому розділі «Очерков» історіографії національно-визвольного руху в Росії. Революційний рух в країні слід показувати як всеросійський, що охопив багато народів.

В. Н. Котов (Київ) відзначив, що рукописи п'ятого і шостого томів присвячуються переважно історіографії РРФСР, а не всього Радянського Союзу. В. Г. Сарбей (Київ) звернув увагу на те, що одні автори називають і аналізують праці, створені в союзних республіках, інші — обходять.

На секції історіографії загальної історії центральною в обговоренні стала проблема глибокого й широкого розкриття місця радянської історичної науки на міжнародній арені. Учасники засідання вка-

зували на необхідність фронтального дослідження в цій галузі, потребу посилення контактів радянських істориків з їх колегами в інших соціалістичних країнах та істориками-марксистами, які живуть і працюють в капіталістичних країнах. Секція ухвалила порушити клопотання перед відповідними директивними органами про: 1) створення в Інституті історії АН СРСР групи з історіографії зарубіжних країн; 2) розширення можливостей для радянських дослідників працювати в закордонних архівах; 3) включення до навчальних програм історичних факультетів державних університетів як обов'язкового курсу — історіографії загальної історії; 4) розширення підготовки через аспірантуру фахівців-історіографів у галузі загальної історії, а також фахівців-античників, медієвістів тощо.

Закриваючи наукову сесію, академік М. В. Нечкіна відзначила, що обговорення «Очерков» збагатило науку новими відомостями, фактами, проблематикою, теоретичними узагальненнями. Вона підкреслила, що актуальним завданням істориків є розширення кола історіографічних досліджень. Багато важливих проблем історії історичної науки в СРСР можна буде розв'язати в монографічних працях. Насамперед радянські дослідники повинні конкретно й глибоко показати вклад радянської історичної науки у світову скарбницю знань.

Логічним продовженням і завершенням роботи сесії було поширене засідання всесоюзної Наукової ради з історії історичної науки, яке обговорило наслідки діяльності Ради за останні два роки і намітило перспективи розвитку історіографічних досліджень в наступному двадцятиріччі. Було висловлено пропозицію найближчим часом створити окремий всесоюзний центр, який би координував дослідницьку роботу радянських істориків у галузі зарубіжної історіографії. В галузі вітчизняної історіографії слід зайнятися створенням монографій про видатних вчених дожовтневого періоду, а також про радянських істориків. Важливою справою є видання неопублікованих рукописів з творчої спадщини померлих істориків. Особливо перспективним є всебічне використання в науковій роботі ленінської історіографічної спадщини. Вивчення історії радянської історичної науки за 50 років дозволяє визначити найістотніші прогалини в дослідницькій проблематиці.

План напрямів і найважливіших завдань історіографічних досліджень в наступному двадцятиріччі з врахуванням висловлених в ході обговорення пропозицій був einstайно схвалений учасниками засідання всесоюзної Наукової ради з історії історичної науки.

В. Г. САРБЕЙ

НАУКОВА КОНФЕРЕНЦІЯ «ВЕЛИКИЙ ЖОВТЕНЬ І ТЕРНОПІЛЬЩИНА»

Тернопільська область готується гідно відзначити 50-річчя Великого Жовтня. У літописі її революційної боротьби чимало славних сторінок. Саме через Тернопіль транспортувались у Росію ленінська «Іскра», а пізніше «Правда», в часи громадянської війни червоні козаки під командуванням легендарного полководця Віталія Примакова громили тут чорні сили Антанти. На Тернопільщині билась з ворогами Країни Рад з'єднання Будьонного і Котовського. Саме в Тернополі в 1920 р., після встановлення Радянської влади в Галичині, перебували Галицький революційний комітет і ЦК Компартії Східної Галичини, очолювані видатним діячем Комуністичної партії і Радянської держави В. П. Затонським. З метою увічнення його пам'яті, йдучи назустріч 50-річчю Великого Жовтня, Рада Міністрів Української РСР постановою від 17 серпня 1966 р. присвоїла ім'я В. П. Затонського Тернопільській обласній бібліотеці.

31 травня 1967 р. відбулась обласна наукова конференція «Великий Жовтень і Тернопільщина», присвячена 50-річчю Радянської влади. В ній взяло участь понад

700 чоловік — партійні і радянські працівники, пропагандисти, лектори, науковці, викладачі, члени редакційних колегій і автори нарисів до тома історії міст і сіл області, бібліотечні й клубні працівники.

Про те, як зустріли трудящі Тернопільщини Велику Жовтневу соціалістичну революцію, як героїчно боролися вони під прапором Леніна за своє соціальне і національне визволення, про величні соціалістичні перетворення на оновлений Надзбручанській землі розповів у змістовній доповіді «Розквіт Тернопільщини під зорею Радянської влади» перший секретар Тернопільського обкому КП України Г. І. Шевчук. Він також спинився на тому, як партійні організації області пропагують здобутки Великого Жовтня.

Цікавою була доповідь старшого викладача кафедри наукового комунізму Кієвського державного університету ім. Т. Г. Шевченка, автора книги «Володимир Петрович Затонський» В. А. Морозова, який висвітлив, зокрема, діяльність Галицького революційного комітету та його голови. Перший секретар Креме-

нецького райкому партії Я. І. Ічанський повідомив учасників конференції про значну роботу районної партійної організації з участю громадськості в справі підготовки до великого ювілею, виховання трудящих, молоді на революційних, бойових і трудових традиціях.

Зі спогадами про буремні роки революції виступив член КПРС з 1920 р., делегат багатьох з'їздів Комуністичної партії України, нині персональний пенсіонер П. Я. Жученко. Колишній співробітник Галревкому П. М. Кабарівський і П. В. Ковальчук — директор школи з села Лисець Дунаєвського району Хмельницької області, де народився В. П. Затонський, тепло згадували в своїх виступах про цього визначного діяча. Яскраво охарактеризував його як вченого, академіка професор хімії Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка А. М. Голуб.

Наприкінці учасники конференції заслухали доповідь завідуючого кафедрою марксизму-ленізму Тернопільського держав-

ного медичного інституту Ф. Ф. Чернявського «Галревком — перший орган Радянської влади на Тернопільщині».

Конференція прийняла рекомендації щодо посилення і вдосконалення всіх форм і методів масово-політичної і культурно-освітньої роботи серед широких мас трудящих з метою надати святкуванню 50-річчя Великого Жовтня справді всенародного характеру, повніше і яскравіше відобразити величні подвиги партії і народу, грандіозні соціалістичні перетворення за роки Радянської влади. Ріскомендовано, зокрема, практикувати масові вечори з такої тематики: «У ленінській дружбі народів — наша сила!», «В братній сім'ї народів СРСР розквітає Радянська Україна», «Юність високо піднімає прапори батьків» та ін. У кожному районі, в містах і селах області передбачено провести конференції на тему: «Тернопільщина під сонцем Великого Жовтня».

М. І. БЕЙ

БРАТНІ ЗВ'ЯЗКИ НАУКОВЦІВ

Сучасний етап комуністичного будівництва в Радянській країні характеризується дальшим неухильним зближенням соціалістичних націй, активізацією процесу взаємозв'язку і взаємозбагачення національних культур. Поглиблення і розширення культурного співробітництва між радянськими народами, посилення обміну культурними цінностями — необхідний і важливий фактор, що значною мірою визначає процес формування майбутньої єдиної загальнолюдської культури комуністичного суспільства.

В післявоєнні роки з особливою силою розгортається процес культурного співробітництва українського народу з народами Закавказзя, зокрема з Грузією, урізноманітнюються його прояви. В галузі науки його важливою формою виступає обмін науковою інформацією. З кожним роком науковці нашої республіки дедалі ширше знайомляться з працями своїх грузинських колег, що видаються російською мовою і надходять до бібліотек і наукових установ України.

Недавно українські історики одержали з братньої республіки цікаву роботу М. І. Стуруа «Советская Грузия к 50-летию Октября» (Тбілісі, 1967), що розкриває історичний шлях боротьби грузинського народу за утвердження і зміцнення Радянської влади в рідному краї, за перемогу соціалізму і перехід до розгортання комуністичного будівництва — основні етапи розвитку Радянської Грузії. В невеличкій за розміром, написаній яскравою мовою праці автор особливо увагу приділив висвітленню трудового героїзму гру-

зинського народу в роки післявоєнної відбудови народного господарства, в період завершення будівництва соціалізму і розгортання комуністичного будівництва. Інтерес становлять також сторінки, присвячені зміцненню економічних і культурних зв'язків між трудящими Грузії та інших республік СРСР, зокрема України.

Крім згаданої книжки, науковці республіки, які цікавляться історією братньої Грузії, методично дослідницької роботи своїх грузинських колег над окремими історичними проблемами, протягом останніх років мали можливість ознайомитись ще з рядом цінних праць грузинських авторів. Серед них книги Д. Майсурадзе «Культура Советской Грузии» (Тбілісі, 1965), Н. Махарадзе «Победа социалистической революции в Грузии» (Тбілісі, 1965), М. Стуруа «Грузия в 1917 году» (Тбілісі, 1964), Г. Пайчадзе «В единой братской семье народов» і «Русско-грузинские отношения 1725—1735 гг.» (Тбілісі, 1961, 1963), Г. Гвелесіані «Сонячна Грузія» (Київ, 1962), Г. Мелікшвілі «К истории древней Грузии» (Тбілісі, 1960), М. Натмаладзе, М. Стуруа «Из истории рабочего класса Грузии (1921—1925 гг.)» (Тбілісі, 1961), М. Лордкипанидзе «Эпоха Руставели» (Тбілісі, 1966) та ряд інших.

Широке ознайомлення науковців з творчим доробком своїх колег з братніх республік нашої країни сприяє дальшому посиленню тісного співробітництва радянських вчених.

Л. А. ШЕВЧЕНКО

БІБЛІОТЕКА М. І. КОСТОМАРОВА

У фондах Центральної наукової бібліотеки АН УРСР зберігається особиста бібліотека відомого в усьому світі історика професора М. І. Костомарова.

Цікава історія придбання цієї спадщини.

У 1894 р. в квітні місяці, дружина М. І. Костомарова Аліна Леонтіївна запропонувала в дар Київському університету бібліотеку, яка належала її покійному чоловіку. У заяві на ім'я ректора університету вона писала, що нею керує бажання цим подарунком висловити почуття тієї глибокої поваги, яку виявляв М. І. Костомаров до університету, а також бажання зберегти в цьому учбовому закладі добру пам'ять про нього як про колишнього викладача. При цьому А. Л. Костомарова надіслала каталог книг та інших видань. Однією з невідмінних умов, поставлених нею, було прохання, щоб бібліотека зберігалася в повному її складі, на правах окремого відділу, з присвоєнням їй імені вченого.

Правління університету прийняло пропозицію і порушило клопотання перед міністерством народної освіти про присвоєння бібліотеці імені М. І. Костомарова. Після одержання дозволу в березні 1895 р. книги з Петербурга були перевезені до Києва і зберігалися в університетській бібліотеці.

У 1927 р. фундаментальна бібліотека Київського університету згідно з постановою Колегії НКО УРСР від 2 серпня 1926 р. передана була до Всенародної бібліотеки України при Українській Академії наук (ВБУ при УАН). Таким чином і колекція М. І. Костомарова, що складається з друкованих видань і рукописів, опинилася у фондах Центральної наукової бібліотеки Академії наук УРСР.

Характер підібраних книг свідчить про те, що особисту бібліотеку комплектував не любитель-колекціонер, а великий спеціаліст з науковою метою, не шкодуючи при цьому ні праці, ні матеріальних витрат.

У 1903 р. університетська друкарня надрукувала «Каталог бібліотеки Н. І. Костомарова, пожертвованної в 1894 г. імператорському Університету св. Володимира Аліною Леонтьєвною Костомаровою» (К., 1903, 83 с.).

У каталозі зареєстровано 1454 назви (книг — 1425 і 29 рукописів).

Друковані видання розподілені за такими відділами:

I. «Бібліотекознавство, бібліографія, біографія, історія і видання наукових установ» — 73 назви, з них 7 іноземними мовами. II. «Богослов'я і історія церкви» — 157 назв, з них 37 іноземними мовами. III. «Правознавство, державні знання і статистика» — 100 назв, з них 16 іноземними мовами. IV. «Філологія. Філософія. Педагогіка» — 92 назви, з них 42 інозем-

ними мовами. V. «Історія і твори літератури» — 177 назв, з них 60 іноземними мовами. VI. «Історичні науки»: 1. «Загальна історія» — 160 назв, з них 99 іноземними мовами; 2. «Російська історія» — 590 назв, з них 153 іноземними мовами. VII. «Географія. Природничі науки» — 55 назв, з них 13 іноземними мовами. VIII. «Періодичні видання. Збірники. Різне» — 21 назва, з них 7 іноземними мовами. У відділах назви розташовані в алфавітному порядку (спочатку російські, а потім іноземні).

Бібліотека М. І. Костомарова складається з книг, друкованих російською, українською, болгарською, польською, чеською, словацькою, сербською, хорватською, грецькою, латинською, французькою, італійською, англійською та німецькою мовами.

Дати у короткій статті систематичний огляд хоча б найбільш визначних матеріалів, звичайно, неможливо. Обмежимося загальним оглядом змісту бібліотеки, зупиняючись лише на деяких групах творів друку та на окремих книгах.

Найбільшу частину бібліотеки складають історичні видання — монографії, джерела, пам'ятки давньоруського права, зведення законів, актів, грамот, статутів, історико-статистичних описів монастирів, списки населених місць Російської імперії. Великий процент становлять видання пам'яток писемності і народної поезії. У цій збірці каталоги рукописів, книг, періодики, праць наукових установ, біографічні словники, публікації літературних творів старого і нового часу, зокрема є книги XVII—XVIII ст.; велика кількість багатотомних видань з історії, наприклад, «Деяння Петра Великого» (12 томів), «Доповнення к Деянням Петра Великого» (18 томів), «Вивлюфка (Древняя Российская)» (20 томів), «Сочинения» М. М. Карамзіна (8 томів), «История Российская» В. М. Татищева (4 томи), «Собрание государственных грамот и договоров» (4 томи) та ін. Серед книг багато цінних ілюстрованих видань.

Слід зазначити, що в бібліотеці багато творів з власноручними авторськими написами, серед яких є автографи відомих письменників і вчених. Наприклад, три книги О. К. Толстого, одна з яких «Доп. Japan» (видавна в 1863 р. у Дрездені) з автографом: «Николаю Ивановичу Костомарову от гр. А. К. Толстого». Відомий російський філолог академік Я. Грот подарував 9-й том «Сочинений» Г. Р. Державіна, виданий у 1883 р., з його пояснювальними примітками.

Всі книги у досить хорошому стані. Багато з них було переплетено ще за життя М. І. Костомарова. Такі книги з суперекслібрисами (на спинках палітурок, виготовлених з шкіри, тиснені золотом ініціали «Н. К.»).

І тепер бібліотека М. І. Костомарова у фондах Центральної наукової бібліотеки АН УРСР користується повною автономією. Розміщена вона на 14 односторонніх стелажах, на полицях яких книги стоять за порядком номерів (від № 1 до № 1263) 2780 томів. Рукописні фонди, що входять до складу цієї бібліотеки, зберігаються у відділі рукописів. На кожній книзі, на внутрішньому боці передньої кришки оправи обкладинки наклеєний екслібрис, на якому золотом надруковано: «Из библиотеки Николая Ивановича Костомарова, пожертвованной Университету св. Владимир-

ра Алиной Леонтьевной Костомаровой. № ...».

Всі книги описані й відображені в центральному каталозі (алфавітному генеральному) ЦНБ АН УРСР. На його картках шифр видань з цієї бібліотеки складається з двох частин — прізвища колишнього її власника і арабської цифри, яка вказує місце книги на полиці.

Цінність бібліотеки М. І. Костомарова у тому, що в ній зібраний матеріал, який може бути використаний істориками для створення глибоких наукових праць.

Є. О. КОЛЕСНИК

КУЗЬМА КІНДРАТОВИЧ ДУБИНА

22 вересня ц. р. раптово помер видатний радянський історик, директор Інституту історії АН УРСР, доктор історичних наук, професор, Заслужений діяч науки Української РСР, член КПРС з 1931 р. 1931 р. Кузьма Кіндратович **Дубина**.

К. К. Дубина народився 23 жовтня 1906 р. в с. Підгородньому Межівського району на Дніпропетровщині. Він пройшов великий трудовий шлях від батрака до провідного вченого.

Здобувши вищу освіту в Ленінградському інституті журналістики та Інституті червоної професури, К. К. Дубина понад 30 років свого життя присвятив вихованню кадрів істориків і пропагандистів, дальшому розвитку української радянської історичної науки.

В роки Великої Вітчизняної війни, будучи відповідальним працівником апарату ЦК КП України, К. К. Дубина всі свої знання і досвід полум'яного пропагандиста віддавав справі захисту Радянської Батьківщини, виступав з натхненним словом перед бійцями та командирами Радянської Армії на фронті і трудящими в тилу, перед народними месниками у партизанському краї.

У післявоєнний час К. К. Дубина працював на відповідальних посадах у Раді Міністрів УРСР, Радіо-Телеграфному Агентстві України, протягом багатьох років завідував кафедрами історії КПРС у ряді провідних вузів Києва. В 1956—1964 рр. був директором Інституту підвищення кваліфікації викладачів суспільних наук при Київському державному університеті ім. Т. Г. Шевченка. З 1946 р. очолював Інститут історії АН УРСР. Його перу належить понад 70 праць.

Проводячи велику наукову роботу, він водночас брав активну участь у громадсько-політичному житті. Був головою правління Українського добровільного товариства охорони пам'яток історії та культури, очолював раду по пропаганді історичних знань республіканського товариства «Знання», секцію суспільних наук Українського товариства дружби і культурного зв'язку з зарубіжними країнами, був відповідальним редактором «Радянської енциклопедії історії України», «Українського історичного журналу», членом редколегії журналу «Комуніст України».

На яку б ділянку роботи партія не направляла К. К. Дубину, він скрізь працював з властивою йому принциповістю і пристрасстю комуніста, віддавав всі свої сили і енергію великій справі комунізму. За заслуги перед Батьківщиною Радянський уряд нагородив його орденами Червоного Прапора, Трудового Червоного Прапора і багатьма медалями.

Світла пам'ять про К. К. Дубину, видатного радянського вченого, полум'яного комуніста, чуйну і скромну людину, назавжди збережеться у наших серцях.

Шелест П. Ю., Щербицький В. В., Ляшко О. П., Дрозденко В. І., Скаба А. Д., Тронько П. Т., Головченко Ф. П., Вівдіченко І. І., Кондуфор Ю. Ю., Шевель Г. Г., Ботвин О. П., Патон Б. Є., Білодід І. К., Пашко Я. Ю., Чеканюк А. Т., Гуржій І. О., Назаренко І. Д., Гудзенко П. П., Доній М. Р.

Редакційна колегія і редакція «Українського історичного журналу» глибоко сумують з приводу раптової смерті директора Інституту історії Академії наук УРСР, головного редактора журналу, доктора історичних наук, професора, Заслуженого діяча науки УРСР Кузьми Кіндратовича Дубини і висловлюють щире співчуття сім'ї покійного.

Додаток

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ В ЗБІРНИКАХ ДОКУМЕНТІВ ТА МАТЕРІАЛІВ

(Бібліографія)

Продовження

46. **Український архів** видає Археографічна Комісія Всеукраїнської Академії Наук. К., ВУАН.
Т. 1. Генеральне слідство про маєтності Стародубського полку. 1929, 576 с.
Т. 2. Коденська книга судових справ. 1931. 436 с.
Т. 3. Генеральне слідство про маєтності Лубенського полку. 1931. VII, 185 с.
47. **Український народ у Вітчизняній війні 1812 року**. Зб. док. К., Укрполітвидав, 1948. 147 с.
48. **Іван Франко**. Док. і мат. 1856—1965. К., «Наук. думка», 1966. 544 с.
49. **Харьков и Харьковская губерния в первой русской революции 1905—1907 гг.** Сб. док. и мат. X., Обл. изд-во, 1955. 431 с.
50. **Хрестоматія з історії Української РСР**. К., «Рад. школа».
Т. 1. З найдавніших часів до кінця 50-х рр. XIX ст. 1959. 747 с.
Т. 2. 1861—1917. 1961. 641 с.
51. **Тарас Шевченко**. Док. і мат. (1814—1963). К., Держполітвидав УРСР, 1963. 566 с.
52. **Т. Г. Шевченко в документах і матеріалах**. К., Держполітвидав, 1950. 515 с.

II. УКРАЇНА В РОКИ ВЕЛИКОЇ ЖОВТНЕВОЇ СОЦІАЛІСТИЧНОЇ РЕВОЛЮЦІЇ І ГРОМАДЯНСЬКОЇ ВІЙНИ (1917—1920 рр.)

53. **Більшовики України в боротьбі за встановлення Радянської влади**. Жовтень 1917 р.—січень 1918 р. Документи. К., Держполітвидав УРСР, 1957. 128 с.
54. **Бойова молодість (1917—1920 рр.)**. (З історії Миколаївського комсомолу). Зб. док., мат. і спогадів. Херсон, Кн.-газ. вид-во, 1959. 103 с.
55. **Большевистские организации Украины в период подготовки и проведения Великой Октябрьской социалистической революции (март—ноябрь 1917 г.)**. Сб. док. и мат. К., Госполитиздат УССР, 1957. 980 с.
56. **Большевистские организации Украины в период установления и укрепления Советской власти (ноябрь 1917—апрель 1918 гг.)**. Сб. док. и мат. К., Госполитиздат УССР, 1962. 757 с.
57. **Боротьба за владу Рад на Поділлі (березень 1917 р.—лютий 1918 р.)**. Док. і мат. Хмельницький, Обл. вид-во, 1957. 308 с.
58. **Боротьба робітників і селян за встановлення й зміцнення Радянської влади на Єлисаветградщині (1917—1920 рр.)**. Зб. док. і мат. Кіровоград, Обл. вид-во, 1957. 350 с.
59. **Борьба за Великий Октябрь на Николаевщине (февраль 1917 г.—март 1918 г.)**. Сб. док. и мат. Николаев, 1957. XXXII, 303 с.
60. **Борьба за власть Советов в Донбассе**. Сб. док. и мат. Сталино, Обл. изд-во, 1957. 408 с.
61. **Борьба за власть Советов на Киевщине (март 1917 г.—февраль 1918 г.)**. Сб. док. и мат. К., Госполитиздат УССР, 1957. 660 с.
62. **Борьба за Советскую власть в Крыму**. Док. и мат. Симферополь, Крымиздат.
Т. 1. Март 1917 г.—апрель 1918 г. 1957. 320 с.
Т. 2. Борьба трудящихся Крыма против иностранной военной интервенции и контрреволюции в годы гражданской войны (май 1918 г.—ноябрь 1920 г.). 1961. 364 с.
63. **Борьба трудящихся Черниговщины за власть Советов (1917—1919 гг.)**. Сб. док. и мат. К 40-летию Великой Октябрьской социалистической революции. Чернигов, 1957. 475 с.
64. **В борьбе за Октябрь (март 1917—январь 1918 гг.)**. Сб. док. и мат. об участии трудящихся Одессы в борьбе за установление Советской власти. Одесса, Обл. изд-во, 1957. 183 с.
65. **В огне гражданской войны**. Из истории борьбы трудящихся Одесщины против объединенных сил внутренней и внешней контрреволюции в период гражданской

войны и иностранной интервенции. 1918—ноябрь 1920 гг. Сб. док. и мат. Одесса, Кн. изд-во, 1962. 503 с.

66. Великая Октябрьская социалистическая революция на Украине. Февраль 1917—апрель 1918. Сб. док. и мат. К., Госполитиздат УССР, 1957.

Т. 1. Подготовка Великой Октябрьской социалистической революции на Украине. Февраль—октябрь 1917. 1011 с.

Т. 2. Победа Великой Октябрьской социалистической революции и установление Советской власти на Украине. Октябрь—декабрь 1917. 732 с.

Т. 3. Борьба за распространение и упрочение Советской власти на Украине. Декабрь 1917—апрель 1918. 998 с.

67. За власть Советов. (Сб. док. и воспоминаний о борьбе трудящихся за установление и упрочение Советской власти на территории Запорожской области в 1917—1920 гг.). Запорожье, Обл. изд-во, 1957. 280 с.

68. Зарождения Харківського комсомолу. Зб. док. і мат. 1917—1918 рр. Харків—Одеса, «Молодий більшовик», 1934. 112 с.

69. Збірка документів з історії одеської червоної гвардії. Харків—Одеса, «Пролетар», 1932. 98 с.

70. Історія колективізації сільського господарства Української РСР. 1917—1937. Зб. док. і мат. у 3-х т. К., вид-во АН УРСР.

Т. 1. Колгоспне будівництво на Україні. 1917—1927 рр. 1962. 351 с.

Т. 2. Здійснення сучасної колективізації на Україні 1927—1932 рр. 1965. 839 с.

71. Киевщина в годы гражданской войны и иностранной военной интервенции (1918—1920 гг.). Сб. док. и мат. К., Госполитиздат УССР, 1962. 443 с.

72. Коммунистическая партия—вдохновитель и организатор объединительного движения украинского народа за образование СССР. Сб. док. и мат. К., Госполитиздат УССР, 1962. 454 с.

73. Комсомол Полтавщини в роки громадянської війни (1919—1920 рр.). Зб. док., мат. та спогадів. Полтава, Обл. вид-во, 1957. 56 с.

74. Комуністична партія—патхенник і організатор об'єднаної руху українського народу за утворення СРСР. Зб. док. і мат. К., Держполітвидав УРСР, 1963. 409 с.

75. Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів і конференцій. 1918—1956. К., Держполітвидав УРСР, 1958. 704 с.

76. Культурне будівництво в Українській РСР. Важливіші рішення Комуністичної партії і Радянського уряду. 1917—1959 рр. Зб. док. К., Держполітвидав УРСР.

Т. 1. (1917—червень 1941 рр.). 1959. 881 с.

Т. 2. (Червень 1941—1960 рр.). 1961. 664 с.

77. Мобілізація комсомолу України на фронті громадянської війни 1918—1920 рр. За матеріалами Центр. архіву революції УРСР. К., «Молодий більшовик», 1939. 112 с.

78. Моряки в боротьбі за владу Советов на Украине (ноябрь 1917—1920 гг.). К., изд-во АН УССР, 1963. 686 с.

79. Николаевщина в годы иностранной военной интервенции и гражданской войны. (Март 1918 г.—декабрь 1920 г.). Док. и мат. Херсон, Кн. изд-во, 1962. 407 с.

80. Образование и деятельность комсомола Украины в годы гражданской войны. Док. и мат. Х., Кн. изд-во, 1961. VIII, 657 с.

81. Образование и деятельность комсомольской организации Харьковщины. 1917—1920. Док. и мат. Х., Кн. изд-во, 1961. 431 с.

82. Октябрь в Екатеринославе. (Сб. док. и мат.). Днепропетровск, Обл. изд-во, 1957. 379 с.

83. Освободительная война украинского народа против немецких оккупантов. Док. и мат. (б. м.), Партиздат ЦК КП(б)У, 1938, XV, 623 с.

84. Перемога Радянської влади на Україні (жовтень 1917 р.—січень 1918 р.). Зб. док. К., Укрполітвидав, 1947. 160 с.

85. Під гнітом німецького імперіалізму. 1918 рік на Київщині. В док., статтях та спогадах. Х., Держвидав України, 1927. 304 с.

86. Победа Великой Октябрьской социалистической революции и установление Советской власти на Украине. Сб. док. и мат. К., Госполитиздат УССР, 1951. 508 с.

87. Победа Советской власти на Херсонщине (1917—1920 гг.). Сб. док. и мат. Херсон, «Наддніпрянська правда», 1957. 381 с.

88. Под знаменем Великого Октября. (Сб. док. и мат.). Посвящ. 40-й годовщине Великой Октябрьской соц. революции. Мелитополь—Запорожье, Обл. изд-во, 1957. 124 с.

89. Подготовка Великой Октябрьской социалистической революции на Украине. (Сб. док. и мат.). К., Госполитиздат УССР, 1955. 942 с.

90. Поділля в роки громадянської війни. (Лютий 1918 р.—грудень 1920 р.). Док. й мат. Вінниця, Кн.-газ. вид-во, 1959. 487 с.

91. Подлинные человеческие документы. Сборник приветствий и писем В. И. Ленину от трудящихся Донбасса, их решения и клятвы выполнить заветы вождя. Сталино, Кн. изд-во, 1960. 146 с.

92. **Радянське будівництво на Україні в роки громадянської війни.** (Листопад 1918 — серпень 1919). Зб. док. і мат. К., вид-во АН УРСР, 1962. 764 с.
 93. **Радянське будівництво на Україні в роки громадянської війни.** (1919—1920). Зб. док. і мат. К., вид-во АН УРСР, 1957. XXXI, 1083 с.
 94. **Революція в Криму.** Сб. мат. к десятий годовщине советизации Крыма. № 9. Симферополь, Крымгосиздат, 1930. 172 с.
 95. **Робітничий контроль і націоналізація промисловості на Україні.** Зб. док. і мат. Березень 1917 — березень 1921 рр. К., 1957. 559 с.
 96. **Трудащі Поділля — В. І. Леніну.** (Зб. док. і мат.). Вінниця, 1960. 67 с.
 97. **Трудащі України В. І. Леніну.** Зб. док. К., Держполітвидав УРСР, 1960. XXII, 376 с.
 98. **Трудащі Черкащини в боротьбі за владу Рад.** 1917—1920 рр. Зб. док. та мат. Черкаси, Обл. вид-во, 1957. 304 с.
 99. **Трудащіся Полтавщини в боротьбе за установление и укрепление Советской власти** (1917—1920 гг.). Сб. док. и мат. Полтава, 1957. 228 с.
 100. **Трудащіся Сумщини в боротьбе за власть Советов** (1917—1920 гг.). Сб. док. и мат. Сумы, 1957. 392 с.
 101. **Українська РСР на міжнародній арені.** Зб. док. (1917—1923 рр.). К., «Наука», 1966. 667 с.
 102. **Харьков в Великой Октябрьской социалистической революции.** Сб. док. Февраль — декабрь 1917 г. Х., Кн.-газ. изд-во, 1947. 260 с.
 103. **Харьков и Харьковская губерния в Великой Октябрьской социалистической революции.** Сб. док. и мат. Февраль 1917 г. — апрель 1918 г. Х., Обл. изд-во, 1957. 548 с.
 104. **Червона гвардія на Україні.** Док. К., 1939. 232 с.
- Див. також: №№ 1, 3, 8, 11, 12, 13, 19, 39, 44, 109, 110, 111.

III. УКРАЇНСЬКА РСР У ПЕРІОД ПОБУДОВИ СОЦІАЛІСТИЧНОГО СУСПІЛЬСТВА

105. **Боротьба трудящих Харківщини за побудову фундаменту соціалістичної економіки.** 1926—1932. Зб. док. і мат. Х., Кн. вид-во, 1959. 703 с.
106. **Возз'єднання українського народу в єдиній Українській радянській державі** (1939—1949 рр.). Зб. док. і мат. К., Держполітвидав УРСР, 1949. 211 с.
107. **Всеукраїнський Центральний Комітет незаможних селян.** Опис документальних матеріалів фонду Р-257. Крайні дати документальних матеріалів 1920—1933 рр. Х., Обл. вид-во, 1957. 250 с.
108. **Діяльність партійної організації Полтавщини у відбудовний період** (1921—1925 рр.). Зб. док. і мат. Х., Кн. вид-во, 1961. 295 с.
109. **Економполітика в постановах КП(б)У та Радвлади УРСР.** Х., Держвидав України, 1929. 511 с.
- 109а. **З досвіду діяльності органів партійно-державного контролю України по залученню мас до управління державою** (1923—1934 рр.). Зб. док. і мат. К., Політвидав України, 1965. 406 с.
110. **З історії соціалістичної перебудови сільського господарства на Херсонщині** (1918—1941 рр.). Зб. док. і мат. Херсон, 1957.
- Вип. 1. 1918—1925 рр. 595 с.
- Вип. 2. 1926—1929 рр. 428 с.
111. **Історія Харківського паровозостроительного завода.** 1917—1932. Сб. док. и мат. Х., «Прапор», 1965. 456 с.
112. **Історія Харківського тракторного завода им. Орджоникидзе.** Сб. док. и мат. Х., «Прапор», 1965.
- Т. 1. (1930 г. — июнь 1941 г.). 431 с.
- Т. 2. (Июнь 1941 г. — 1962 г.). 294 с.
113. **Комітети незаможних селян Харківщини.** 1920—1933 рр. Зб. док. і мат. Х., Кн. вид-во, 1961. 328 с.
114. **Комсомол Полтавщини у відбудовний період** (1921—1925 рр.). Зб. док. і мат. Полтава, Обл. кн.-газ. вид-во, 1962. 233 с.
115. **Первенец индустриализации страны — Днепрогэс им. В. И. Ленина.** 1926—1932 гг. Запорожье, Кн.-газ. изд-во, 1960. 287 с.
116. **Поділля в період відбудови народного господарства** (1921—1925 рр.). Зб. док. і мат. Вінниця, 1957. 627 с.
117. **Промышленность и рабочий класс Украинской ССР в период восстановления народного хозяйства** (1921—1925 годы). Сб. док. и мат. К., Политиздат Украины, 1964. 592 с.
118. **Промышленность и рабочий класс Украинской ССР в период построения фундамента социалистической экономики** (1926—1932 годы). Сб. док. и мат. К., Политиздат Украины, 1966. Х., 593 с.

Далі буде

СОДЕРЖАНИЕ

Статьи. Под знаменем коммунизма. *М. И. Супруненко*. Октябрьская революция и борьба за власть Советов на Украине. *И. И. Компаниец*. Великий Октябрь и западноукраинские земли. *Петро Кравчук*. Отголосок Октябрьской революции в Канаде. *И. А. Гуржий*. В. И. Ленин об экономическом развитии Украины в дооктябрьский период. Сообщения. *Н. И. Губерский*. Укрепление колхозов руководящими кадрами (1961—1965 гг.). *А. Ф. Суrowый*. Борьба Коммунистической партии за единство рядов пролетариата России и Украины в 1917—1920 гг. *В общей борьбе за власть Советов*. *К. А. Плелис*. Дружба, скрепленная кровью. *С. В. Хармандарян*. Боевое содружество народов. *А. Я. Вишнеvский*. Сыновья украинского народа—активные участники новой жизни в Таджикистане. Заметки. В помощь преподавателю истории. Охрана и использование памятников истории и культуры. Наш календарь. Документы и материалы. Воспоминания. Обзор источников и литературы. Критика и библиография. Хроника и информация. Приложение.

CONTENTS

Articles. Under the Banner of Communism. *M. I. Suprunenko*. The October Revolution and the Struggle for Soviet Power in the Ukraine. *I. I. Kompaniets*. The Great October and the Lands of the Western Ukraine. *Petro Kravchuk*. Echo of the October Revolution in Canada. *I. O. Gurzhy*. V. I. Lenin on Economic Development of the Ukraine during Pre-October Period. Communications. *M. M. Gubersky*. Consolidation of Collective Farms with Leading Personnel (1961—1965). *A. F. Surovy*. The Struggle of the Communist Party for Unity of Proletariat of Russia and Ukraine in 1917—1920. *In Common Struggle for Soviet Power*. *K. A. Plyoplis*. Friendship Sealed with Blood. *S. V. Kharmandaryan*. Fighting Co-operation of Peoples. *A. Ya. Vishnevsky*. Sons of the Ukrainian People—Active Participants of New Life in Tajikistan. Notes. Aid to Teachers of History. Protection and Use of Historical and Literature Monuments. Our Calendar. Documents and Materials. Recollections. Review of Sources and Literature. Criticism and Bibliography. News Items and Information Appendix.